श्रीकृष्णाय नमः ।

भावप्रकाशिका ।

(ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।)

शास्त्रवित्तमश्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजनाथात्मज-
श्रीकृष्णचन्द्रचरणविरचिता ।

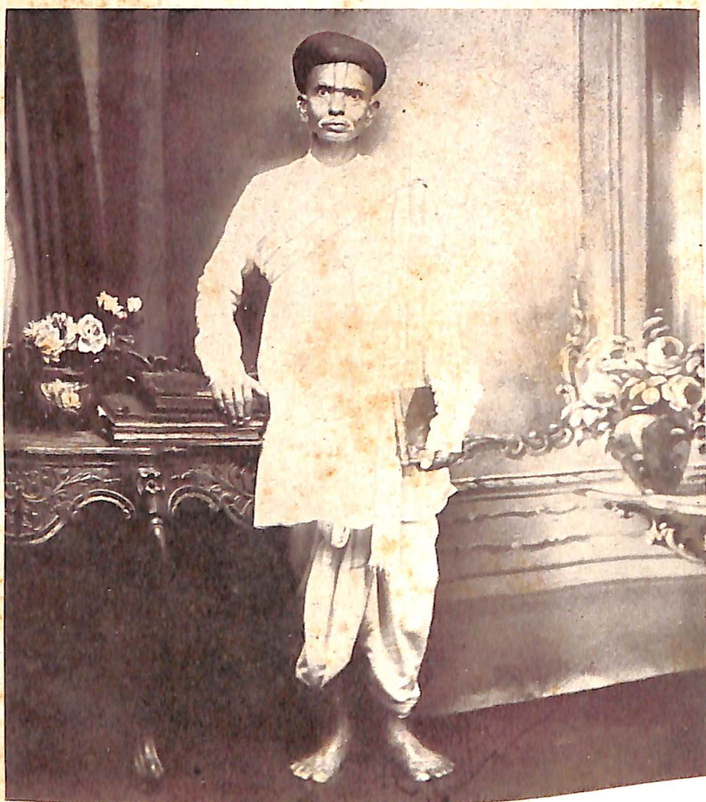
(तृतीयोध्यायः ।)

सुरतिस्थ श्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजरत्नचरणप्रेरणया ‘ सङ्खेडास्थ पारेख
दलसुखदास भाइदास ’ इत्यस्य द्रव्येण ‘ भृगुपुरस्थ
मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला बी. ए., एल्.
एल्. बी. वकील हाइकोर्ट ’ इत्यनेन
संशोध्य ‘ गुजराती न्यूस ’
मुद्रणालये मुद्रयित्वा
प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४४८ संवत् १९८२.

मूल्यमर्धमुद्रिका ।

भगवद्धर्मपरायण दलसुखराम भाईदास ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भावप्रकाशिका ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजनाथात्मजश्रीकृष्णचन्द्रविरचिता ।

(ब्रह्मसूत्रवृत्तिः)

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ (३-१-१.)

प्रथमेध्याये वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयं, द्वितीयाध्याये च तेषामितरेतराविरोधं, तद्विरुद्धानां स्मृत्यादीनां चाप्रामाण्यं प्रतिपाद्योपनिषदामेव मुख्यतया ब्रह्मबोधकत्वम्, नेतरेषामिति दृढीकृतम् । अतः परं तृतीयेध्याये उपनिषदां ब्रह्मबोधनप्रकारश्चिन्त्यते, किं सर्वा उपनिषदः संहत्यैकां विद्यां जनयन्ति, उत तत्तच्छाखादिभेदेनानेकामिति । किञ्च । ताः सर्वत्र न जनयन्ति, किन्तु जन्मना कर्मणा शुद्धे पुंसि जनयन्ति मर्यादायाम् । पुष्टौ तु केवले शुद्धान्तःकरणेऽपि जनयन्ति । तस्मात्प्रथमपादे प्रकारशेषतया तदधिकारिणो जन्मप्रकारस्तत्प्रसङ्गागतं च निरूप्यते, द्वितीये तस्य ब्रह्मभावाप्तियोग्यताविचारपूर्वकं विषयावधारणप्रकारश्चिन्त्यते, तृतीये च बोधसौकर्यार्थं गुणोपसंहारः, चतुर्थे च तदङ्गभूतः क्रियोपसंहार इत्येतत्सर्वं विद्याजननोपयोगितया निरूप्यते । तत्र प्रथमे पादेऽधिकारिणो जन्मोच्यते । तच्च बृहदारण्यके छान्दोग्ये च पञ्चाग्निविद्यायामुक्तम्, 'असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति, तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति' इत्यादिभिः पञ्चभिर्वाक्यैः । तत्र द्वितीये वाक्ये पर्जन्यवाय्वभ्रविद्युदशनिह्रादनयो विस्फुलिङ्गान्ताः, सोमो राजा होम्यः, वर्षं फलम्, तृतीये पृथिवीसंवत्सराकाशरात्रिदिगवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गान्ताः, वर्षं होम्यम्, अन्नं फलम्, चतुर्थे पुरुषवाक्प्राणजिह्वाचक्षुःश्रोत्राणि विस्फुलिङ्गान्ताः, अन्नं होम्यम्, रेतः फलम्, पञ्चमे योषोपस्थोपमन्त्रणयोनितदन्तःकृत्यभिनन्दा विस्फुलिङ्गान्ताः, रेतो होम्यम्, गर्भः फलम्, तदग्रे च, 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते, स जातो यावदायुषं जीवति, तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति, यत एवेतो यतः संभूतो भवति' इत्यन्तेन ।

अर्थस्तु, एतेष्वग्निषु देवा लोकपालाः कर्मसचिवाः श्रद्धादीनि जुह्वतीति । तत्र श्रद्धापदेनाप उच्यन्ते, 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुत्यन्तरात्, न च शुद्धिजनकत्वसाम्यादत्र

गौणीति शंक्यम्, वैदिके निघण्टौ श्रत्पदस्य सत्यनामसु गणिततया श्रत् सत्यं दधातीति श्रद्धा इत्येवं योगस्य शक्यवचनत्वात्, एवञ्च द्युलोकाग्नौ देवैर्हुतानां श्रद्धाख्यानामपां परिणामः सोमो राजा संभवति, एवं हुतास्ता आपो द्युलोकस्थमंगारत्वेनोक्तं चन्द्रमनुप्रविश्यापूर्यमाणपक्षे पञ्चदशकलाभिः पोषणात्तमारभन्ते, एवमग्रेऽपि, पर्जन्येऽग्नौ हुतः सोमो राजा वर्षं भवति, तच्च वर्षं पृथिव्यग्नौ हुतमन्नं भवति, तदन्नं पुरुषाग्नौ हुतं रेतो भवति, तद्रेतश्च योषाग्नौ हुतं गर्भो जायते, तदाह 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति । ततो वैराग्यार्थमाह 'स उल्बावृतो गर्भ' इत्यादि । अत्र यद्यपि पञ्चाहुतीनां पुरुषमात्रसाधारण्यं प्रतीयते, तथापि चन्द्रगतेः साधारण्यस्याग्रे सूत्रेषु परिहरणीयत्वान्न सर्वसाधारण्यं तासाम्, अतः पूर्वजन्मनि ये निष्कामयज्ञादिकर्तारो ज्ञानरहितास्तेषां ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावान्न मोक्षः, कामाभावाच्च न स्वर्गादिर्मुख्यतया फलम्, साङ्गवैदिककर्मणः फलावश्यंभावनियमाच्च न वैयर्थ्यम्, किन्तु 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्' इति गीतावाक्यात्पावनता, अतस्तादृशयज्ञकर्तॄणां हविर्गृहीत्वा कर्मसचिवा देवाः वाजिशाखीयषट्प्रश्नीयब्राह्मणोक्तरीत्या आहुतिभिः स्वर्ग आनीतं यजमानं प्रत्युपकर्तुं तस्याग्रे ज्ञानजननार्थं पञ्चाग्निप्रकारेण देहं संपादयन्तीति तत्पराः पञ्चाहुतयः ।

तत्रापामेव होम्यत्वश्रावणाज्जीवेन्द्रियाणां होमाभावेनाशुद्धिमाशंक्य तेषामपि होमं वक्तुमधिकरणमारभते । तत्रैते पञ्चाहुतयो धूममार्ग एव, अर्चिमार्गेऽपि वेति संदेहः । 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते, तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति' इति पञ्चाग्निज्ञानवतां यत्राचिरादिमार्गः, तत्र तथा देवहुतानां स कुतो न भवेदिति युक्तिः पुनरावृत्तिश्च संदेहबीजम् । किञ्च, योग्यदेहनिष्पत्त्यर्थं स्वयमेव भूतसहितो गच्छति, उत श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा भूतसंबन्धः । 'तदेव तत्सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्ये'ति देहान्तरप्राप्तिसाधकस्य मनःप्रधानस्य लिङ्गस्य 'एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडशविस्तृत'मिति पञ्चभूतसाहित्यस्मरणं श्रुतौ प्राणानामेवोत्क्रमणश्रावणाद्भूतोत्क्रमाश्रावणं च संदेहबीजम् । तत्र श्रौतेऽर्थे श्रौतन्यायेनैव निर्णयस्योचितत्वात्, भूतान्तरसाहित्ये होम्यानामपां गौणत्वापत्तेः संस्कृतभूतोपस्थापकस्याभावात्, तादृशस्योपकार्यस्य यजमानस्य शरीरवियोगोत्तरं देवानां तावद्विलंबे कारणाभावाच्च श्रद्धारूपाम्भोमानन्तरं होमान्तरे भूतसंबन्धः, अतो न भूतैः परिष्वक्तो गच्छति, इति प्राप्तम् ।

तत्राभिधीयते । **तदन्तरप्रतिपत्तावित्यादि** । 'आपः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रश्नवाक्ये पुरुषपदस्य जीवाधिष्ठितदेहपरत्वात्तस्य निष्कामयज्ञादिकर्तुर्जीवस्य अन्तरे मध्ये मोक्षलक्षणस्य मुख्यफलस्यार्वाक् प्रतिपत्तौ योग्यशरीररूपावान्तरफलप्राप्त्यर्थम्, तस्य मुख्यफलस्य वा, अन्तरे या प्रतिपत्तिरवान्तरफलं तदर्थं वा, शरीरकारणभूतैर्भूतैः संपरिष्वक्त एव जीवो रंहति । पूर्वशरीरान्निष्क्रम्य द्युलोके गच्छति । 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते,

पूर्वप्रज्ञा च' इति श्रुतौ जीवद्दशासंबन्धिज्ञानेन्द्रियंजनितं ज्ञानं कर्मेन्द्रियजनितं कर्म, 'यं यं वापि स्मरन्भाव'मित्युक्ता मरणकालीना प्रज्ञा च भाविदेहारम्भकारणत्वेन श्राव्यते । अत्र च होमे कर्मणो रूपभूता आप उपलभ्यन्त इति जीवद्दशासंबन्धिकर्मरूपभूतानि सूक्ष्मभूतान्तराण्यपि तं परिष्वजन्तीति तैः परिष्वक्तो दिवि गच्छति । तत्र हेतुः । प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । 'वेत्थ, यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नः । 'असौ वाव लोको गौतमाग्नि'रित्यादिरूपं प्रतिवचनं निरूपणं ताभ्याम् । अयमर्थः । प्रश्ने पुरुषत्वं वक्ति । पुरुषश्च न देहमात्रम्, किन्तु जीवाधिष्ठितः । छान्दोग्ये 'प्राणो हि पिता प्राणो माता' इत्यत्र जीवविशिष्ट एव तत्तच्छब्दवाच्यतानिर्णयेन पुरुषपदेऽपि तन्न्यायस्य तुल्यत्वात्, अत्र च सिद्धवत्कारेण पुरुषतावचनात्, निरूपणेऽपि अङ्गाररूपेण पूर्वं सतश्चन्द्रस्य 'सोमो राजा भवति' इति राजत्वकथनतः प्रजात्मकचेतनान्तरसाहित्यसूचनेन, अन्याधिष्ठानादन्यदीयदेहासंभवेन सोमाधिष्ठानाद्यजमानदेहस्य वक्तुमशक्यतया च प्रथमाहुतौ जीवसाहित्यं प्राप्यते, तथा वर्षस्योषरे पातेऽन्नस्य मांसादिभावे रेतसो वृथापाते गर्भस्य स्रावादौ च पुरुषभावाभावादत्र फलोपहितैस्तैः सर्वैराहुत्यन्तरेऽपि तत्प्राप्यते । अतः कर्मानीतस्य सपरिकरस्य होम्यत्वेन लाभादित उत्क्रमणे संस्कृतैः सूक्ष्मभूतैः संपरिष्वक्त एव रंहति । एवं जीवसाहित्येऽप्यपामेव होम्यत्वोक्तिस्तु यथा वाजसनेयिनां षष्ठेऽग्नावग्नौ पुरुषस्य होम्यत्वेऽपि शरीरस्य मुख्यत्वम्, तद्वत्तन्मुख्यत्वाभिप्राया । अयं च देवकृतो होमस्तत्र तं ज्ञानार्थं तथा जनयतीति परिणामसुखदत्वादभिमानराहित्येनैव तत्र जीवस्थितेश्च न दुःखहेतुः । तस्मात्सर्वं सुष्ठु । अतो होमेऽपां गौणत्वस्य परिहृतत्वात्, तासां द्रव्यत्वेन कर्मरूपतया तद्धोमप्रयोजकानां पूर्वजन्मीनकर्मणामेव रूपभूतसंस्कृतभूतोपस्थापकत्वात्, अब्भोमस्य दिव्युक्तत्वेन तावत्पर्यन्तागमनस्यैव देवविलम्बे कारणत्वाच्च संस्कृतभूतसंपरिष्वक्त एव रंहति, नतु श्रद्धाहोमोत्तरं भूतसंबन्ध इति सिद्धम् ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

ननु सकलभूतसंस्कारकत्वमस्य होमस्य न युक्तम्, वाक्येऽपामेव होम्यत्वेनोक्त्या तन्मात्रसंस्कारकत्वस्यैव प्रतीतेः । न चापां भूतान्तरोपलक्षकत्वमिति वाच्यम् । उपलक्षणतायां नियामकानुपलंभात्, तैत्तिरीये द्विदैवत्यहविःस्तुतौ 'अस्थि चैव तेन माꣳसं च यजमानः सꣳस्कुरुत' इति श्रावणेनान्यसंस्कारस्य प्रागेव सिद्धतया तद्विरोधापत्तेश्चेत्याशङ्कायामाह **त्र्यात्मकत्वात्त्वित्यादि** । तुरुक्तशङ्कानिरासे । अपां ग्रहणे तेजोबन्नानि ग्राह्याणि । कुतः । त्र्यात्मकत्वात् । होम्यानामपां सृष्टिनिर्माणोत्तरवर्तित्वेन त्रिवृत्कृततया भूतान्तरसाहित्यात् तेषामनुक्त्यापि प्राप्तेः । नन्वेवं सति तेज एवोक्तं स्यात्, प्राथम्यात्, न त्वाप इत्याकांक्षायामाह **भूयस्त्वादिति** । अब्ग्रहणे नियामकानां बहूनां सत्त्वात् । तानि च 'आपः स्वभावतो मेध्या' इति शुद्धत्वम्, श्रद्धाजनकतया सर्वत्राविशिष्टत्वम्,

मध्यभावात्तेजोऽन्नसंबद्धत्वम्, बृहदारण्यकोक्ते षष्ठे पर्याये भास्वरवर्णपुरुषतायां दीक्षित-तुल्यतया वक्तव्यत्वम्, पयःसोमादिरूपबहुहेतुकत्वम्, वृष्ट्यन्नरेतःशोणितरूपेण बहुधापरिणामः, द्रव्यभूयोवरत्वं चेति बोध्यानि । न चोक्ततैत्तिरीयश्रुतिविरोधः । अस्थिमांसयोः पूर्वयोस्तद्देहनिवृत्तावेव निवृत्तत्वात् । अतोऽग्रिमदेहार्थं भूतमात्रसंस्कारस्यावश्यकत्वादपामेव ग्रहणं युक्तमित्यदोषः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

लौकिकीं युक्तिमपि दर्शयति । प्राणस्य गतिः प्राणगतिः, 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति' इति श्राविता । अतः स निर्गच्छन् स्वाप्यायका आप आदायैव निर्गच्छति । लोके तथा दर्शनात् । अपां प्राणाप्यायकत्वं च 'काममपः पिबे' त्यत्र श्रावितम् । एतेनैव मनसान्नग्रहणं वाचा तेजोग्रहणं च बोधितं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

ननु 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण' इत्यादिश्रुत्यन्तरे प्राणानामग्न्यादिगतिर्लयात्मिका श्रूयते, उक्तश्रुतौ चोत्क्रमणम्, अतः परस्परविरोधान्न विनिगमनेति चेत्, न । कुतः । **भाक्तत्वात्** । अग्न्यादिगतिश्रुतिर्हि बृहदारण्यक आर्त्तभागब्राह्मणस्था, मरणावस्थां सिद्धवदनुवदति, सावस्था च मुक्तामुक्तयोस्तुल्या, तत्र मुक्तस्येन्द्रियाणि 'अत्रैव समवनीयन्त' इति श्रुतेर्ब्रह्मण्येव लीयन्त इत्येकः पक्षः । 'स वाचमेव प्रथमामत्यवह' दिति-श्रुत्युक्तरीत्या देवभूतानि भवन्तीति द्वितीयः पक्षः । तयोर्मध्ये देवभावपक्षमादाय प्रवृत्तेयं श्रुतिः प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये त्वया नीयमाना अप्ययमिव बोधयन्ती भाक्ता भवति । अतो भाक्तत्वान्न विरोधाधायिका, तस्मात्सिद्धे उत्क्रमणे भूतैः संपरिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादितिचेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

ननु पञ्चाग्निविद्यायां प्रथमाहुतौ श्रद्धा श्रुता, नापः । तास्तु 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती' ति फलकथने श्रूयन्ते, उपक्रमस्त्वसंजातविरोधत्वाद्दुर्बलः । नच मनोधर्मस्य होमायोग्यत्वं शङ्क्यम्, मनसा सह होमोपपत्तेः । नच तस्याः गौणत्वापत्तिः । यथा 'ह्यरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या गवा सोमं क्रीणाती' त्यत्र क्रयेऽरुणगुणस्य मुख्यत्वं गोद्रव्यावच्छेदकतया, तथात्रापि मनोऽवच्छेदकतया तत्सिद्धेः । अतः प्रथमाहुतावपामश्रवणात् ताभिः परिष्वङ्गो न युक्त इति चेत् । न । **ता** एव आप एव श्रद्धापदेनोच्यन्ते । हि युक्तोयमर्थः । वैदिके निघण्टौ श्रदित्यस्य सत्यनामत्वात्, श्रत् सत्यं दधातीति श्रद्धेत्येवं योगेनाप्सु प्रवृत्तिसौकर्यात् । 'एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा' इतिवत् 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुत्या योगरूढत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च । अत्र विनिगमकं हेतुमाह **उपपत्तेरिति** । उपक्रमः प्रश्नवाक्यम्, तादृगेव चोपसंहारे वाक्यमप्पदघटितम्, श्रद्धाशब्दस्तु मध्ये श्रुत इति तेन तौ नान्यथा नेतुं शक्यौ । श्रद्धा-

पदप्रयोगस्तु कामनाकृतकर्मव्यावृत्त्यर्थः, कामुकानां फल एव श्रद्धावत्त्वात् । अतो निष्कामयष्टृसंबन्धित्वमाहुतीनां बोधयितुं प्रथमाहुतिहोम्ये श्रद्धापदप्रयोगः । तेन प्रथमाहुतावप्यस्त्यपां श्रवणम् ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

जीवः संस्कृतपरिष्वक्तो रंहतीति निर्णीतम् । तत्रेदं विचार्यते । किं सर्वे जीवाः संपरिष्वक्ता रंहन्ति, उत ज्ञानोपयोगिन एवेति संशयः । संशयबीजं तु श्रुतौ विशेषाश्रवणम्, देवानां तदुपकारार्थं प्रवृत्तिश्च । तत्र श्रौतेऽर्थे श्रुतानुसारिकल्पनाया एवौचित्यात् पञ्चाग्निब्राह्मणेऽधिकारिविशेषाश्रवणात् सर्वेषामेव पञ्चाहुतिप्रकार इति हृदिकृत्याह **अश्रुतत्वादि**त्यादि । पञ्चाग्निब्राह्मणेऽधिकारिविशेषस्याश्रुतत्वात् सर्वेषामेव होम इति सर्वेऽपि भूतसंपरिष्वक्ता गच्छन्तीति चेत् । **न** । न सर्वेषां होमादिः । कुतः । **इष्टादिकारिणां प्रतीतेः** । 'यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते, नास्येष्टाय श्रद्दधत' इत्यश्रद्धालुनिन्दया, 'उभयेस्य देवमनुष्या इष्टाय श्रद्दधत' इति श्रद्धालुस्तुत्या च श्रद्धावत एव यज्ञः फलमुख इति पूर्वकाण्डे लभ्यते । ते च निष्कामयष्टारोत्र श्रद्धापदोक्त्या प्रतीयन्ते, देवानां च तेषामेव प्रत्युपकार आवश्यक इति देवानां होतृत्वेन च ते प्रतीयन्ते । 'अथ ये ग्रामे इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासत' इत्यादिना धूममार्गव्युत्पादने 'आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा' इत्यादिना इष्टादिकारिणां सोमभाव उक्तः । अत्रापि प्रथमाहुतिफलं सोमभाव इति सोमभावश्रुतिसाम्यादपीष्टादिकारिण एव प्रतीयन्ते इति त एव तथा रंहन्ति, न सर्व इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

ननु यदि सोमभावश्रुतिसाम्यादिष्टादिकारिणो रंहन्तीत्युच्यते, तदा सोमभावे तेषामनिष्टं श्रूयते । 'एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति' इति, समानश्रुतौ 'चाप्याययस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति' इति । अतः किमेतयाहुत्या । किंच, चन्द्रवत्तेऽपि देवान्नभूता इति देवाः स्वान्नं कथं पर्जन्याग्नौ जुहुयुः । अतः पञ्चाहुत्यभाव इत्याशङ्कायामाह **भाक्तं वे**त्यादि । वाशब्दः शङ्कापरिहारे । तेषां सोमभावो भक्षणं च भाक्तम्, गौणम् । कुतः । **अनात्मवित्त्वात्** । सोमभावे मुख्ये हि मुख्यं भक्षणं संभवति, स हि मुख्यो ब्रह्मभावे सति भवति, 'स सर्वं भवति, तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे मनुरभवमहं सूर्यश्च' इत्यादिश्रुतेः । एतेषां तु स न, तथा सति मोक्ष एव भवेत् । अतोनात्मवित्त्वात् सोमभावे गौणेऽन्नभावस्य गौणतया भक्षणमपि गौणमेव । अत्रोपष्टंभकमाह **तथाहि दर्शयती**ति । **तथा** शब्दस्य गौणभावं हि यतो हेतोः 'यावत्संपातमुषित्वा' इति श्रुतिरेव दर्शयति । यावत्कर्मफलभोगं वासेन बोधयति । अतो यथा 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते, न स वेद यथा पशुरेवं हि देवानां पशुः' इत्यत्र यथा पशुशब्दो गौणः, एवमत्र

भक्षणमपि गौणम् । तथा च यथा 'स्त्रियं भुङ्क्ते' इत्यत्राभ्यवहारो भोग एव, न तु चर्वणादिकम्, तथा भक्षणमपि सहक्रीडादिकमेव । अतस्तेषामनिष्टाभावान्न कोपि दोषः । एवं प्रथमाहुतिः सफला विचारिता ॥ ७ ॥ इति प्रथमं रंहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ (३-१-२.)

द्वितीयामाहुतिं विचारयितुमधिकरणान्तरमारभते । तत्र हि सोमस्य पर्जन्ये होमे वृष्टित्वम् । तत्र रूपरसादीनां हीनतया प्रतीयमानत्वाद्यागस्यावान्तरफलं चन्द्रलोके भुङ्क्ते इति निश्चितम् । तत्र भोगे संशयः । किं सर्वमेवावान्तरफलं भुङ्क्ते, उत अनुशयवान् वृष्टिर्भवतीति । अनशयो नाम शेषः । अनु पश्चात् शेते भोगानन्तरं तिष्ठतीत्यनुशय इति व्युत्पत्तेः । एतद्विचारप्रयोजनं तु सद्वासनयाग्रिमजन्मनि सदाचारयुक्तस्य भवनम्, अन्यथा सर्वस्य स्वभावाधीनतयोभयविधं कर्म संभवतीति निरनुशयत्वे, पूर्वकृतदुष्कर्मभोगस्यानुक्तत्वात् तेन कपूययोनित्वमापद्येत, नच वेदैरधीतैस्तदभावः, 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः' इति बाधोपलब्धेः । तस्माद्विचार आवश्यकः ।

तत्र पूर्वः पक्षः । आहुतिभिर्द्युलोके नीतानां तदग्नौ देवहोमोत्तरं सोमभावे तत्र बहुकालावस्थानं धूममार्गिणामवस्थाबोधिकया 'तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त' इति श्रुत्या कर्मभोगोत्तरं भवतीत्यवसीयते, सम्यक् पतत्युत्पतत्यस्माल्लोकात्स्वर्गं लोकमिति व्युत्पत्त्या संपातपदेन कर्मबोधनात् । एवं सति सकामानां धूममार्गिणां यथा सुकृतभोगोत्तरमावृत्तिः, तथैतेषामपि प्रारब्धभोगोत्तरमेव वृष्टिभाव इति न्यायसाम्यात्सिध्यति । स च भोगः सकामानां मुख्यं फलम्, निष्कामानामवान्तरफलम्, उभयथापि फलत्वस्याप्रच्यवात्सर्वस्य भोगः प्राप्नोति, शेषाङ्गीकारे 'यावत्संपातमुषित्वा' इति श्रुतिबाधप्रसङ्गात् । न चानुशयाभावे सद्वासनाशून्यतायामग्रिमजन्मनि सदाचाराभावप्रसक्तिः शङ्क्या । उक्तरूपदेवोद्यमेनैव ज्ञानोपयोगिशरीरभावादेव घटे छिद्रेतरत्ववदर्थबलादेव सदाचारसिद्धेः । अतो निरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति ।

एवं प्राप्ते, अभिधीयते । **कृते**त्यादि । कृतस्य सोमभावस्यात्यये नाशे सति, न च कृतपदेन कर्मैव कुतो न गृह्यत इति वाच्यम्, तस्य मुख्यफलावधिकत्वेनावान्तरफलभोगनाश्यत्वाभावादत्ययपदविरोधापत्तेः । कर्मपदप्रयोगाभावाच्चेति । अतः सोमभावनाशेऽनुशयवानवान्तरफलसाधकलेशसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोति । कुतः । **दृष्टस्मृतिभ्याम्** । लौकिकप्रत्यक्षेण स्मृत्या च तथा निश्चयात् । दृष्टं तावल्लोके भोगसाधनभूतद्रव्यनाशेऽपि भोगसाधकताद्दशदेहवस्त्रादिसहित एव तस्मात्स्थानादपगच्छति । यदि फलशेषो नाङ्गीक्रियेत, तदा देहादेरपि कर्मजन्यत्वेन कर्मनाश एव तन्नाशात्सद्य एव देहः पतेत् । अतो यथा लोके सानुशयो गच्छति, तथात्रापि बोध्यम् । स्मृतिश्च पञ्चमस्कन्धे देवगाथा, 'यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम्, तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे

हरिर्यद्भजतां शं तनोति' इति । अस्यां स्मृतौ ' शेषितं स्विष्टं दत्तं कृत'मित्यनुक्त्वा, 'स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभन'मिति यदुक्तम्, तेन कर्मजन्यफलशेषरूपानुशयलाभः । अतो दृष्टस्मृतिभ्यां तथा सिद्धत्वात् ज्ञानौपयिकं जन्मानुशयवत एव भवति, तदभावे पूर्वजन्मस्मृत्यभावाद्विषयासक्तेरिति । नन्वेतादृशानुशयाङ्गीकारे पूर्वजन्मस्मारकं संस्कृतेन्द्रियादिकमेव वक्तव्यम्, तच्च देहमन्तरेण स्वकार्याक्षमं सत् देहमाक्षेप्स्यतीति तत एव योग्यदेहः सेत्स्यतीत्यपरिष्वङ्गो व्यर्थ इत्यत आह **यथेत**मिति । धूममार्गे 'यथेत'-मित्युक्तम् । अत्राप्यग्रे वृष्टिभावादिरुच्यते । अतोऽपरिष्वङ्गे त्यक्ते ताद्विरुध्येत । तस्मान्न तद्वैयर्थ्यम् । अत्र शास्त्रे निष्प्रमाणककल्पनाभावादिति । ननु यदि पूर्ववदेवापरिष्वक्तत्वम्, तदा पूर्ववद्भोगसाहित्यमप्यापद्येतेति । अत आह **अनेवं** चेति । न एवम्, अनेवम्, पूर्वप्रकारयुक्तागमनं नास्ति, भोगस्य जातत्वात् । चकारेण वैराग्यसाहित्यं सूच्यते । तस्मादनुशयवान् देवकृपायुक्तो वैराग्यसहितो वृष्टिर्भवतीति सिद्धम् ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

ननु नात्रोत्तमजन्मार्थमनुशयापेक्षा । कुतः । **चरणात्** । 'तद्य इह रमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्, कपूयचरणाः कपूया'मिति पूर्वजन्मविहिताचारेण तादृशतादृशयोनिश्रावणात्प्रकृते पूर्वजन्मीनसदाचारादेव समीचीनं जन्म भविष्यतीति, किमनुशयेनेति चेत् । न । कुतः । **उपलक्षणार्था**, चरणश्रुतौ या योनिरुक्ता, सा पूर्वजन्मकृतकर्मज्ञापिका, न तु तस्मिन् जन्मनि समीचीनकर्मनियामिका । अन्यथा ब्राह्मणानां निषिद्धकरणं न स्यात् । अतस्तदर्थमनुशयेऽवश्यमङ्गीकार्ये 'साधुकारी साधुर्भवती'ति श्रुत्यनुसारेणैतज्जन्मन्यपि कर्मानुशय एव नियामको मन्तव्यः । न च चरणश्रुतिविरोधः । 'आपद्येर'न्निति गत्यर्थस्य ज्ञानार्थतायां व्यवधारणकल्पनया पूर्वजन्मज्ञापनार्थतया विरोधाभावात् । तस्मादियं श्रुतिरुपलक्षणार्थेत्यनुशयो ज्ञानोपयोगार्थमपेक्ष्यत इति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते । नामग्रहणेन मतान्तरत्वं बोध्यते । तेन सिद्धान्ते पञ्चाग्निविद्यायां फलशेषरूपानुशयाङ्गीकारात् कर्मशेषरूपानुशयाभाव इति नाशङ्का, न चोत्तरम् । पञ्चाग्निविद्यायां पुरुषभावस्य नियतत्वेनान्यभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न चैवं सति योन्यन्तरेपि मास्तु कर्मानुशय इति शङ्क्यम् । एतस्याः श्रुतेः प्रकरणगृहीतत्वेनान्यत्र न्यायसंपादकत्वाभावात् । अतोऽन्यार्थं कर्मानुशयस्यावश्यकत्वात् प्रसङ्गेनेदं मतान्तरलिखनं बोध्यम् ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

ननु पूर्वजन्मीनसत्कर्मज्ञानेन नास्मिञ्जन्मनि कापि फलसिद्धिः । अतश्चरणश्रुतेरुपलक्षकत्वाङ्गीकारे आनर्थक्यं दुर्वारम् । तथा च तस्या जन्मविधायकत्वमवश्यमङ्गीकार्यम् । तथा सति निष्कामयज्ञकर्तुरपि चरणादेव देहोत्पत्तिर्भविष्यतीत्यनुशयसहभावो व्यर्थ इति

चेत् । न । कुतः । **तदपेक्षत्वात्** । अपेक्षत इत्यपेक्षः पचाद्यच्, तस्या अपेक्षस्तदपेक्षस्तस्मात् । धूममार्गमुपक्रम्य चरणश्रुतेः पठितत्वेन धूममार्गस्य चरणापेक्षत्वात् । द्विविधो हि धूममार्गो निष्कामसकामभेदेन । तत्र निष्कामस्य पञ्चाग्निविद्यायां प्रवेशान्न तत्र चरणापेक्षा । सकामे तु 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः' इति गीतोक्तरीत्या कर्मकर्तृवैचित्र्ये केषाञ्चिच्चरणादेव योनिरिति तस्या नानर्थक्यम् । तत्रापि रमणीयानां कपूयानां च नानायोनीनामुक्तत्वात्तन्नियामकतया कर्मानुशयस्त्वावश्यक एवेति तस्याः श्रुतेर्योनिद्वारा कर्मानुशयोपलक्षकत्वं तदाप्यक्षुण्णम् । तस्मात्सानुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

अभुक्तफले विहितनिषिद्धे कर्मणी एवानुशय इति बादरिराचार्यो मन्यते । तथा चाभुक्तफले ते एवानुशय इति 'मोक्षपर्यन्तं सोऽनुवर्तिष्यते' इतिसूत्रेण बोध्यते । 'तु'शब्दो निरनुशयशङ्कानिवृत्त्यर्थः । अत्रायमाशयः । निष्कामकर्मणां पावनत्वात्तत्प्रकारबोधनाय पञ्चाग्निविद्यायाः प्रवृत्तत्वात्तानि द्युलोके यजमानमानीय तिरोदधति । तदनन्तरकार्यं तु तद्व्यापारभूता देवा एव कुर्वन्तीति न तत्र कर्मानुशयः, किन्तु फलानुशय एव, यः पुनः सकामकर्मात्मको धूममार्गस्तत्र तु कर्मानुशय एव । अत एवैकादशे 'आत्मा च कर्मानुशयं विधूय' इति भगवतोक्तम् । अतस्तन्मार्गीयानुशयं संग्रहीतुं मतान्तराणामुपन्यासः । तेन सोमाहुतिः फलानुशयवत एव वृष्टिभावजनिकेति विचारितमिति ॥ ११ ॥ इति द्वितीयं कृतात्ययाधिकरणम् २

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ (३-१-३.)

ननु 'ये वैके चास्मात् लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते गच्छन्ती'ति कौशीतकिनः समामनन्ति । तत्र 'ये वैके चे'ति सामान्यवचनात्सर्वपदाच्च सर्वेषां सोमभवनं श्रुतम् । तेनेष्टादिकारिव्यतिरिक्ता अपि संग्रहीतुं शक्यन्ते । अत्रापि धूममार्गीयस्य पुनरावृत्त्युपसंहारे कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्यन्त इति श्रावणादपि तथा । तेन सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्तीति द्वितीयाहुतिधूममार्गौ सर्वसाधारणौ । किञ्च । कर्माकर्मविकर्माण्यपि सर्वसाधारणानीति विहितकर्तुरपि कालकर्मस्वभाववशात् त्रयं संभवति । तत्र ज्ञानाभावे फलभोगनैयत्यात्तद्भोगः सोमभावानन्तरं वृष्ट्यन्नरेतःक्रमेण यदा जन्म, तदा वक्तव्यः । अतः सोमभावानन्तरमेव सर्वेषां जन्मप्राप्तिरिति यत् पूर्वाधिकरण इष्टादिकारिणामेव सोमभावाधिकारित्वं पञ्चाग्निसिद्धदेहानां फलानुशय एवेति प्रतिपादितम्, तदयुक्तमिति पूर्वपक्षः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

अत्र समाधत्ते । **संयमने**त्यादि । 'तु' उक्तपूर्वपक्षनिरासे । संयमने यमसन्निधाने **अनुभूय** पुण्यपापफलं भुक्त्वा **इतरेषा**मिष्टादिकारिव्यतिरिक्तानाम**रोहावरोहौ** लोकान्तरीयसुखभोगार्थमारोहः, ततस्तत्तदनुभूयावरोहश्च भवति, नतु सोमगतिः पूर्वम् । कुतः । **तद्गतिदर्श**-

नात्। तेषामिष्टादिकारिणां तद्व्यतिरिक्तानां च परस्परविलक्षणगतेः श्रुतावुक्तत्वात्। वेदे हि सकामनिष्कामभेदेन द्विधा गतिः। तत्र सकामा कामभेदेनानन्तविधा। निष्कामा ज्ञानरहिता तु वैदिकगृह्यस्मार्तभेदेन वा चित्तशुद्धितदभावाभ्यां वा द्विविधा । तत्र गृह्यस्मार्ते यमाधीना। 'वैवस्वते विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः, ये चेह सत्येनेच्छन्ते य उ चानृतवादिन' इति तैत्तिरीयश्रुतेः । श्रौते तु सोमभाव इति तूक्तमेव । तथा चैवं विसदृशगतिदर्शनान्न सर्वेषां सोमगतिरिति पूर्वाधिकरणद्वयसाधितेऽर्थे कोऽपि न दोष इत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

एतमर्थं व्यासादयः स्मरन्ति च। 'यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते। पूर्वं त्वमशुभं भुंक्ष्व उताहो नृपते शुभम्' इत्यादि । चात् लोकप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ १५ ॥

पापोपभोगार्थं यमालयगमनङ्गीकार्यम्, यतस्तत्र रौरवादयः सप्त नरकाः सन्ति ॥१५॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

ननु यमगतिरधिकारिभेदादङ्गीकृता, नरकेषु च चित्रगुप्तादयो भिन्ना एवाधिकारिणः सन्तीति सापि गतिरतिरिक्ता स्यात् । तथा सति श्रुतिविरोधः । तत्र धूमार्चिरादिभेदेन गतिद्वयस्यैवोक्तत्वादिति । अत आह **तत्रापी**त्यादि । नरकादिषु येऽधिकारिणस्ते यमाधीना इति । तत्रापि यमस्यैव व्यापारान्न श्रुतिविरोधः । नहि गतिद्वयमेव श्रौतम्, मन्त्रलिङ्गेन यमगतेरपि सिद्धत्वात्। यदि सा नाङ्गीक्रियेत, तदा धूमादिमार्गद्वयस्याप्यनङ्गीकारापत्तिः । अर्चिरादौ 'आदित्याच्चन्द्रमस'मिति, धूमादौ 'आकाशाच्चन्द्रमस'मिति, 'पञ्चाग्नौ सोमो राजा भवति' इति श्रावितायाश्चन्द्रप्राप्ते'र्ये के चे'ति कौशीतकिश्रुत्यनुरोधेन सर्वपरतायां चन्द्रगतिरेकैव श्रौती स्यात्, तथा च मन्त्रलिङ्गविरोधः । अङ्गीकृते तु तत्र यमव्यापारे मन्त्रलिङ्गपोषाच्चन्द्रयमगती द्वे अपि स्याताम्, कौशीतकिवाक्यस्यार्चिरादिवाक्यैरुपसंहारेऽर्चिरादिधूमादिमार्गावपि सुखेन स्यातामिति सर्वाविरोधाद्यमगतिरस्तीति सिद्धम् ॥ १६ ॥ इति तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ (३-१-४.)

ननूपसंहाराङ्गीकारे कौशीतकिस्थसर्वपदसंकोचस्तु स्यात् । किंच, यदि यमगतिरप्यभिप्रेता स्यात्, तदा पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावे साप्युच्येत । अतः संकोचाभावायानुक्तिनिर्वाहाय च सा नाङ्गीकार्येति शङ्कायामाह **विद्ये**त्यादि । उक्ताशङ्कानिरासार्थं तुशब्दः । नहि तृतीयमार्गाभावार्थं पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावे विद्याकर्मणोरुक्तिः, किन्तु देवयानपितृयाणयोः प्रकृतत्वात्प्रश्नस्य तावतैव पूर्तेस्तदुक्तिः । अतस्तदनुक्तावपि न यममार्गासिद्धिः । संकोचोपि यमगतिबोधकवाक्यान्तरमूलक इति न दुष्टः । तस्मान्न यमगतेर्बाध इत्यर्थः ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

ननु यदि यममार्गः पृथगङ्गीक्रियते, तदा पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावे यस्तृतीयत्वेनाङ्गीकृतः, 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति, जायस्व म्रियस्वेति तृतीयं स्थानम्, तेनासौ लोको न पूर्यते, तस्माज्जुगुप्सेते'ति निन्दया द्वयोः स्तुत्यर्थः । स एव तृतीयोस्तु । तत्र यममार्गान्तर्भावस्य शक्यवचनत्वादित्यत आह **न तृतीय** इत्यादि । यममार्गस्य तास्मिन्निवेशो न । कुतः । **तृतीये** 'जायस्वे'तिमार्गे **अतथोपलब्धेः** यममार्गविलक्षणभोगोपलब्धेः । समानब्राह्मणे 'कीटाः पतङ्गा यदि दन्दशूकम्' इति छान्दोग्योक्तक्षुद्रभूतनिष्कर्षात्तेषां च रौरवाद्यभावादिति ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥

साधकान्तरमाह । **अपि**चान्यदपि यमगतिसाधकमस्ति, यतो लोके मूर्च्छादिषु यमलोकगमनसंभाषणपुनरागमनानि स्मर्यन्ते, तस्मात्सास्तीति ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

यमपुरुषा दृश्यन्ते कैश्चिदजामिलप्रभृतिभिः । चकारात्तद्वाक्यान्यपि श्रूयन्ते । तस्माद्यमगतिरस्तीति तस्यामेव 'जायस्वे'तिमार्गस्य निवेशः । तस्मिन्नपि योनिबाहुल्येन विवेचकस्यावश्यमपेक्षणादिति ॥ २० ॥ इति चतुर्थं विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ (३-१-५.)

एवमधिकरणद्वयेन प्रासङ्गिकं विचार्येदानीं 'वृष्टेरन्नं भवती'ति सफलां तृतीयाहुतिं विचारयति । श्रुतौ हि 'वृष्टेरन्नम्' इत्युक्तम्, तत्प्रत्यक्षविरुद्धम्, बीजादन्नोत्पत्तिदर्शनात् । अतः संदेहः, किं वृष्टेर्निमित्तत्वम्, उत समवायित्वमिति । तत्र बीजावापं विनान्नोत्पत्त्यदर्शनात् वृष्टेर्निमित्तत्वमेव । अतोऽन्नस्यासंस्कृतबीजादेव भवनाद्योग्यदेहोत्पत्त्यर्थं यद्वृष्टेरन्नमित्युच्यते, तदसंगतमिति प्राप्ते, अभिधीयते **तृतीये**त्यादि । **तृतीये** वृष्टिहोमे **शब्दाविरोधः**, अन्नफलजनकहोम्यद्रव्यवाचकस्य वर्षशब्दस्य जलमात्रसंग्राहकतया कारणभूते निमित्तभूते च जले साधारणत्वात्समानेन वर्षशब्देनावरोधः कारणभूतस्यैव ग्रहणम् । कुतः । **संशोकजस्य** । 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दित्यादिके सन्दर्भे 'तत्तेज ऐक्षत, ता आप ऐक्षन्त' इतिकारणभूतं जलं प्रकृत्य, 'तस्माद्यत्र क्वचन शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेज एव तदध्यापो जायन्ते' इति भौतिकत्रिवृत्कृतदशायां कारणकार्यवैजात्यं बोधयित्वाग्रे 'तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति' इति कारणत्वेन श्रावणात् । अतः पञ्चाग्निविद्यायां देवहोमात्कारणभूतजलस्यैव वृष्टिरिति न तत्र बीजान्तरापेक्षा । तस्मात्सूपपन्नं वृष्टेरन्नमिति संस्कृतान्नमेव योग्यदेहोत्पादकम् । संशोकजपदोक्तिस्तु 'यदश्रवशीयत तद्रजतꣳहिरण्यमभव'दितिश्रुत्यन्तरसंमतिसूचनार्थम् ॥ २१ ॥

साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

ननु कारणजलरूपवृष्टिरत्र न वक्तुं शक्यते, यतः समाने धूममार्गेऽस्य तदैक्ये वा वृष्टेरन्नभावोक्तौ, 'यावत्संपातमुषित्वा, अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते, यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति, धूमो भूत्वाभ्रं भवति, अभ्रं भूत्वा मेघो भवति, मेघो भूत्वा प्रवर्षति । त इह व्रीहियवा औषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त' इति श्रूयते । अत्र च 'यथेत'-मित्यनेनाकाशमवरोहतीत्युच्यते । आरोहे 'आकाशाच्चन्द्रमस'मित्युक्तत्वात् । ततो वायुमागतस्याग्रे वायुर्भूत्वेत्यादिना क्रमेण वायुधूमाभ्रमेघव्रीह्यादिभाव उच्यते, ते च वाय्वादयस्तत्तदनन्तरभावित्वाज्जन्याः, अतस्तन्मध्यपतिता प्रवर्षतिशब्दोक्ता वृष्टिरपि कार्यजलात्मिकैव, न कारणजलात्मिका, ततश्च बीजान्तरस्यावश्यकत्वान्न वृष्टेर्ज्ञानयोग्यदेहकारणत्वमित्याशङ्कायामाह **से**त्यादि । **सा** वाय्वादिरूपापत्तिः, **आभाव्यापत्तिः**, वाय्वादिवदाभानरूपा विपत्तिः, सोमतेजोभावापन्नस्य वाय्वादिक्रमेण जलभावापत्तौ कान्तिनाशात् । तत्र वृष्टिभावार्थमागच्छन्त्याहुतिर्मध्ये वायुसादृश्या'द्वायुर्भूत्वे'त्युच्यते, एवमग्रेपि । कुतः । **उपपत्तेः** । अन्यस्यान्यत्वेन कथने आकृतेरेव नियामकत्वस्य चित्रतुरगादौ दर्शनात् । 'आदित्यो यूपः' इत्यादौ च तथासिद्धत्वाच्च । न च भूत्वाश्रुतेर्विरोधः । भवनेन अन्यस्यान्यभावं वदन्त्याः श्रुतेर्गौणत्व एव तात्पर्यादिति । तस्मादाकृतिमात्रेण न स्वरूपान्यथाभाव इति सोमाहुतेरेव तत्तदाकृत्या वृष्टिरूपतायामपि कारणरूपत्वानपायात् तत एव ज्ञानयोग्यदेहनिष्पादकमन्नं भवतीति सिद्धम् ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

स्वरूपान्यथाभावाभावे उपपत्त्यन्तरमाह **ने**त्यादि । साभेति पूर्वस्मादनुवर्तते । तथा च तद्रूपता **नातिचिरेण**, न बहुकालम्, तृतीयाप्रतिरूपकमिदमव्ययम्, न तु तृतीयार्थकम् । कुतः । **विशेषात्** । 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मित्यनेनान्नाभावापन्नस्यैव बहुकालश्रवणात् । दुर्निष्प्रपतरमिति दुष्प्रापतरम्, वर्णलोपश्छान्दसः । अतस्तृतीयाहुतौ शीघ्रमायाति । न चावरोहक्लेशस्यात्र सिद्धौ धूममार्गात् को विशेष इति शङ्क्यम् । एतस्य क्लेशस्य धूममार्गं प्रस्तुत्योक्तत्वात्पञ्चाग्निमार्गस्य ततो भिन्नत्वे अत्र वैराग्यादिमतो निरभिमानस्यैव ताद्रूप्यान्न क्लेशदोषः । ऐक्यपक्षे तु ज्ञानिनो गृहस्थस्य दुर्लभत्वाज्जघन्य एव क्लेशो न मध्यमाधिकार्यादाविति विशेषसत्त्वात् ॥ २३ ॥ इति पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ (३-१-६.)

चतुर्थ्याहुतिर्विचार्यते । अन्नभूतस्य होम्यत्वमुपपद्यते, न वा, अन्नभूतस्य रेतोभावोऽप्युपपद्यते न वेति । तत्र 'संसर्गजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर' इतिस्मृत्यान्नस्य पापजन्यत्वे सिद्धे, पूर्वाहुतिशुद्धस्य जीवस्यान्ने प्रवेशासंभवात् । अन्नस्य संस्कृताहुतिजन्यतया तद्भिन्न-

त्वाङ्गीकारेपि कण्डनपाकादिदुःखेन जीवापगमसंभवाच्च न रेतोभाव इति प्राप्ते, प्रथमं रेतोभावानुपपत्तिं परिहरति **अन्येत्यादि** । अत्रापि साभेति पूर्ववदनुवर्तते **अन्याधिष्ठिते,** वृष्टेरन्नभावसमय एवान्यैर्जीवैरधिष्ठिते व्रीह्यादौ । **अपूर्ववत्,** न पूर्वः, अपूर्वः अतिथिः तद्वत्, न पूर्ववत् अपूर्ववत् । पूर्ववैलक्षण्येन वा साभा, तद्भावापत्तिः । न पापजन्यान्नवदस्यान्नभावापत्तिः, किन्तु तद्विलक्षणतया, यथा ह्यन्यगृहेऽतीथिस्तिष्ठत्यनभिमानितया, तथास्थितिः । यथा वा पूर्वं वाय्वादिसारूप्यम्, तथा नान्नसारूप्यम्, किन्तु तद्वैलक्षण्येन । कुतः । **अभिलापात्** । अत्र हि पूर्ववत्तत्तद्भावमात्रं न वदति, किन्तु 'व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त' इति जगति स्थितव्रीह्यादिप्रकारेण जननमेवाभिलपति । तथा सति यथान्येषु व्रीह्यादिषु तदधिष्ठातृदेवतया नियुक्ता जीवास्तानात्मत्वेनाभिमन्यन्ते, एवमत्राप्यन्येऽभिमन्यन्ते । अयं त्वनभिमानस्तत्र तिष्ठति । तथा सति नास्य कण्डनादिक्लेशः, नापि जडभावः । न च कण्डनादिभिर्जीवापगमः । तादृशस्यापि बहुकालस्थितौ कृमिकीटादिभावदर्शनात् । अतोऽनभिमानस्याभिमानिनां च रेतोभावो नायुक्त इति सिद्धम् ॥ २५ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

नन्वन्याधिष्ठानेऽङ्गीक्रियमाणे यातनाजीवानामशुद्धत्वात्तदधिष्ठितमन्नमशुद्धं स्यात्, तथा च कथं योग्यदेहसंभव इति **चेत्, न** । कुतः । **शब्दात्** । 'देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः संभवती'ति देवैराहुतिरूपेण होमवचनाच्छुद्धत्वम् । अन्यस्यापि होम्यस्यान्नस्य संस्कारेणैव शुद्धिरितीहापि होमाख्यसंस्कारशब्दाच्छुद्धमेवान्नमिति सिद्धम् ॥२५॥ इति षष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रेतः सिग्योगोथ ॥ २६ ॥ (३-१-७.)

पुरुषेऽन्नहोमेऽन्नस्य रेतोभावे सति रेतसो होम्यत्वम् । तदुपपद्यते नवेति संदेहे पञ्चमाहुतिं विचारयति । तत्र पुरुषेऽन्नहोमेऽपि बाल्यकौमारवार्धकेषु रेतोभावव्यभिचारात्तारुण्येऽपि सर्वस्य रेतोभावाभावात्, रेतोभावेऽपि नियमेन योनौ सेकाभावात्, पुरुषप्रयत्नस्य सत्त्वेन देवापेक्षाभावाच्च होम्यत्वं नोपपद्यत इति प्राप्ते । उच्यते । **रेत** इत्यादि । सूत्रे **रेतःसिक्**पदेन पुरुषपदस्य विवरणं क्रियते । तेन पौरुषधर्मवानुच्यते । पौरुषं च देशकालसंविधानेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यम् । तादृग्धर्मवति योऽन्नहोमः, स प्राणाग्निहोत्रोपनिषदाद्युक्तप्रकारेणेति तत्र देवापेक्षा । न हीन्द्रियाधिष्ठातृदेवप्रसादं विना तथा भोक्तुं शक्यते । ईश्वरेच्छया भवनेऽपि तेषामेव द्वारत्वात् । अत एव तस्यान्नस्य रेतोभावो योनौ नियमेन सेकश्च पुत्रमन्थब्राह्मणोक्तरीत्या भवतीति सुखेन होम्यत्वं संगच्छत इति पूर्वोक्तदोषनिरासः । ननु कथमेतदवगम्यते, यत्पुरुषपदेनैतावल्लभ्यत इति । तत्राह **अथेति** । आनन्तर्यात्, शरीरार्थमेव देवानामुद्यम इति स कथं पञ्चमा-

हुतावेव व्यभिचरेत् । अतः पुरुषे आहुतिर्नान्नादनमात्रा रेतोमात्रफला, किन्तु रेतः-सिग्योगपर्यन्तेत्यर्थः । योगपदेनात्र नान्याधिष्ठानम्, किन्तु एकस्यैव संबन्ध एकस्यैवो त्पत्तेः प्रायोदर्शनादिति सूच्यते ॥ २६ ॥ इति सप्तमं रेतःसिग्योगाधिकरणम् ॥ ७ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ (३-१-८.)

हूयमानं निरूप्य फलं निरूपयति । तत्र हि 'तस्या आहुतेर्गर्भः संभवती'त्युच्यते । तत्र संदेहः । योनावन्तःस्थितमेव फलम्, उत बहिर्निर्गतमिति । तत्र गर्भशब्देनान्तः स्थित एव, शरीरपरत्वे गर्भश्रुतिबाधप्रसङ्गात् । न च पञ्चम्यामाहुता'वापः पुरुषवचस' इत्युपसंहारविरोधः । अग्रे कर्तव्याभावेन तथोक्तिरित्यविरोधात् । तथा च षण्मासानन्तरं गर्भे ज्ञानसंभवात् तत एव पुरुषार्थसिद्धेर्गुरूपसत्त्यादिकं तेन न कर्तव्यमिति प्राप्ते, अभिधीयते । योनेरित्यादि । योनेर्निर्गतं शरीरमेव गर्भशब्देनोच्यते । अरण्यादेरुत्थितस्याग्नेः फलरूपत्वदर्शनेन अत्रापि सिद्धस्यैव फलताया युक्तत्वात् । न च गार्भिकं फलोपधा-यकम्, बहिर्निर्गतस्य वैष्णव्या मायया तत्तिरोधानात् । न च गर्भपदविरोधः । मातृपरिपा-ल्यत्वाय तथा वचनात् । शरीरपदेन वैराग्यवत्ता सूच्यते । तस्माच्छरीरमेव फलमिति सिद्धम् । तस्माद्योग्यदेहसाधनसहितो ब्रह्मज्ञानार्थं निरूपितः ॥ २७ ॥ इत्यष्टमं योनेः शरीरमित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानश्रीव्रजनाथात्मजश्रीकृष्णचन्द्रविर-चितायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ (३-२-१.)

पूर्वस्मिन् पादे जीवस्याधिकारिणो ज्ञानोपदेशयोग्यदेहप्राप्तिर्निरूपिता । सा तदार्थवती स्यात्, यदि जीवस्य मुक्तौ स्वरूपयोग्यता स्यात् । अत एककार्यकारित्वेन तन्निरूपणायायं पाद आरभ्यते । दैहिकी योग्यता बाह्या, जैवी त्वान्तरी, इत्यन्तरङ्गत्वात् ततः पश्चात्साधन-निरूपणाच्च पूर्वं निरूप्यते । तत्र स्वप्नस्य सत्यत्वे तत्कृतगुणदोषसंबन्धः प्राप्तयोग्यदेहस्यापि जीवस्य भवेत्, ततश्च पूर्वनिरूपिता शुद्धिर्वृथा स्यादिति स्वप्नस्य मिथ्यात्वं दर्शयितुमधिकरण-मारभते । तत्र स्वप्नसृष्टिः सत्या मिथ्या वा इति संशये, सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षमाह । **संध्ये** जाग्रत्सुषुप्त्योः सन्धौ भवे स्वप्नाख्ये स्थाने सृष्टिर्जायते । तत्र प्रमाणं वदति **आहे**ति । 'तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः इदं च परलोकस्थानं च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थान'मि-त्युपक्रम्य, बृहदारण्यके श्रुतिराह 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' इत्यादिना । **हि** युक्तोऽयमर्थः । दर्शनसंवादित्वात् । देवा-दिवाक्यानां प्रबोधोत्तरमपि बाधाभावाच्च । तस्मात् स्वप्ने सृष्ट्यन्तरमस्ति ॥ १ ॥

सा सृष्टिर्जीवकृता, परमेश्वरकृता वेति संदेहे पठति ।

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

काठके चतुर्थवल्ल्यां 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः, तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते' इत्येके शाखिनो **निर्मातार**माहुरिति पूर्वसूत्रोक्ता आहेतिक्रिया वचनविपरिणामेन संबध्यते । 'शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वे'त्यत्रोक्ताः पुत्रादयश्च तथाहुः । तेषां कामविषयाणां वक्तृत्वं तु 'तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ती'ति-वद्बोधकत्वाद्बोध्यम् । 'ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके' इति पूर्वश्रुतौ कामशब्दस्य काम-विषयेषु प्रयुक्तत्वात् 'कामं काम'मित्यत्रापि कामविषयाः पुत्रादयो निर्मिता ग्राह्या इति बोधनाय तद्ग्रहणम् । तथा च 'स्वयं निर्माये'ति श्रुतावनन्तरं 'प्रस्वपिती'तिकथनात् स्वापेन लिङ्गेन प्रकरणं ब्राह्मं बाधित्वा, जीवकर्तृकत्वमपि संदिह्येतेति तदभावायैतत्सूत्रप्रण-यनम् । एतद्विषयवाक्ये 'सुप्तेषु जागर्ती'ति जागरणलिङ्गात्प्रकरणात् 'तदेव शुक्र'मितिवाक्य-शेषाच्च भगवानेव कर्तेत्यवसीयते । ब्रह्मकर्तृका च सृष्टिः सत्यैवेति प्राप्तज्ञानयोग्यदेहस्यापि जीवस्य स्वाप्नगुणदोषसंबन्धस्यावर्जनीयत्वात् व्यर्थो योग्यदेहारम्भ इति प्राप्तेऽभिधीयते २

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रम् । माया नाम परव्यामोहकः शक्तिविशेषः । 'नटवन्मूढ माया-भिर्मायेशान्नो जिगीषसी'ति बलिं प्रतीन्द्रवाक्ये तथा दर्शनात् । तन्मात्रं तदुपादायकं

मिथ्या चैन्द्रजालिकसृष्टिवन्मायिकी मिथ्या । कुतः । **कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ।** देशः कालो विषयसन्निधिरिन्द्रियव्यापारो बाधकाभावश्चेत्यपेक्षिता सामग्री कार्त्स्न्यम् । तेन अनभिव्यक्तं अप्रकटीकृतं स्वरूपं यस्याः । तादृशत्वात् । तथा च तद्विरुद्धतयोद्भूतत्वात्सा मिथ्येति जीवस्य तत्कृतगुणदोषसंबन्धाभावान्न साधनसंपादितयोग्यदेहवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

ननु यदि स्वक्रीडार्थं सृजति, तदा तत्तज्जीवसाक्षिकमेव कुतः सृजतीत्यत आह । स्वप्नः शुभाशुभफलसूचको भवति । तथा च प्रतिनियततच्छुभाशुभसूचनार्थं तथा सृजतीत्यर्थः । इदं च प्राप्तयोग्यदेहस्याप्यावश्यकम् । तेन अविरुद्धार्थनिवर्तकोपायस्य कर्तव्यत्वादिति । चकारात्क्वचिदाज्ञादानादेरप्यनुकूलः । प्रत्यक्ष आज्ञादानादौ कलिकालादेर्बाधकत्वादिति । **हि** युक्तश्चायं सूचकत्वादिरूपोर्थः । प्रातर्जाग्रति सूचितफलस्यैव दर्शनादिति । सूचकत्वे प्रमाणमाह **श्रुते**रिति । सा च 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति, समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शन' इति । तथा 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ती'तिरूपा । किंच, **आचक्षते च तद्विदः** । स्वप्नाध्यायविद ऋषयश्च 'आरोहणं गोवृषकुञ्जराणा'मित्यादिकं शुभादिसूचकतयाचक्षत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु जीवार्थं भगवांस्तादृशीं सृष्टिं करोतु, प्रदर्शयतु च, परन्तु जीवस्य ब्रह्मांशत्वाद्दुःखित्वमेव कुत इत्याशङ्कायामाह ।

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

उक्ताशङ्कां वारयितुं तुशब्दः । जीवस्यैश्वर्यादिकं तिरोहितम् । तत्र हेतुः **पराभिध्यानात्** । परस्य भगवतोऽभितो ध्यानं परकर्तृकं जीवकर्मकं सर्वप्रकारेण भोगस्यालोचनं तस्मात् । ततो भगवद्धर्मतिरोधानात् **अस्य** जीवस्य **बन्धविपर्ययौ** संसारासक्तिरूपो बन्धो भगवद्धर्मविपरीतधर्मवत्त्वं च । तत्रायं विभागः । ऐश्वर्यतिरोभावाद्दीनत्वं पराधीनत्वम् । वीर्यतिरोभावात्सर्वदुःखसोढृत्वम् । यशस्तिरोभावात्सर्वहीनत्वम् । श्रीतिरोभावाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वम् । ज्ञानतिरोभावाद्देहाद्यहंबुद्धिः सर्वविपरीतज्ञानम् । वैराग्यतिरोभावाद्विषयासक्तिः । भगवद्धर्मतिरोधानकार्यं च बन्धादीति । तथा च ब्रह्मांशत्वेपि ब्रह्मधर्मतिरोधानात् दुःखित्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं स्वमतेनेश्वरेच्छयैश्वर्यादितिरोभावं निरूप्य मतान्तरेण तन्निरूपयति ।

देहयोगात्सोऽपि ॥ ६ ॥

वाशब्दोऽनादरे । **सः** सर्वतिरोभावो विपर्ययो वा । **अपि**शब्दादहन्ताममतारूपो बन्धश्च **देहयोगात्** सूक्ष्मदेहसंबन्धात् । तथा च देहसंबन्धात् दुःखित्वं तद्वियोगे पुनरै-

श्वर्यादिप्राप्तिरित्यर्थः । पूर्वमते तु विद्यमानेऽपि देहे तदाप्तिरिति विशेषः । तेन कदाचिदीश्वरेच्छया, कदाचित् देहयोगेन विकल्प इति बोधितम् ॥६॥ इति प्रथमं सन्ध्याधिकरणम् ॥१॥

एवं स्वप्नस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गेन जीवस्य विपरीतज्ञानजनकमज्ञानं निरूप्य केवलमज्ञानं निरूपयितुं अज्ञानस्थानं स्वप्नाभावं च निरूपयति ।

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

कौशीतकिब्राह्मणे श्रूयते, नाडीरनुक्रम्य 'तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति' । तथा बृहदारण्यके 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तर'मिति । तत्र स्वप्नवन्मायिकप्रपञ्चसृष्टिं भगवान्करोति, न वेति संशयः । काठके सुप्तौ सृष्टिनिर्माणश्रावणात् विषयवाक्ये च दर्शनाभावमात्रश्रावणात् संदेहः । तत्र 'य एष सुप्तेषु जागर्ती'ति काठके जीवस्वापमात्रे भगवत्कृतसृष्टेरुक्तत्वात् कौशीतकिवाक्ये च स्वप्नदर्शनमात्रनिषेधात् बृहदारण्यके जाग्रत्स्वप्नप्रपञ्चयोरविशेषेणादर्शनस्यैव कथनात् सृष्टेरनिषेधे सुषुप्तावपि प्रपञ्चसृष्टिरस्तीति प्राप्तम् । तत्रोच्यते । **तदभाव** इत्यादि । तस्य स्वप्नसृष्टिनिर्माणस्याभावो **नाडीषु**,तथा**त्मन्यपि तदभावः**। कुतः।**तच्छ्रुतेः**। सुषुप्तावस्थायां प्रपञ्चाभावहेतुबोधकाकामरूपत्वश्रुतेः । काठके हि 'कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण' इति कामविषयाणां निर्माणश्रावणात् पुरुषकामनया स्वाप्नः प्रपञ्चो बोधितः । बृहदारण्यके तु 'तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामं रूप'मिति सुषुप्तावस्थायामकामं रूपं जीवस्य श्राव्यते । अतः सुषुप्तावस्थाया अकामरूपत्वबोधिकाया श्रुतिः, सैव हेत्वभावद्वारा स्वाप्नप्रपञ्चाभावबोधिका । तत इत्यर्थः । अत्र नाडीष्वात्मनि चेति द्वयोः स्थानयोर्ग्रहणात्सुषुप्तिर्द्विधेति सूच्यते । हिताख्या हि स्वप्ननाड्यः पुरीतत्यन्ताः हृदयदेशाद्बाह्यदेशवर्तिन्यः । पुरीतत्तु हृदयवेष्टनम् । हृदये तु जीवस्येन्द्रियाणां च स्थितिः । तत आभ्यन्तरः परमात्मा । तत्र निद्रया यदा हितासु पात्यते, तदा स्वप्नं पश्यति । यदा ततः प्रत्यवसृप्य पुरीततो निकटे नाडीप्रान्तभागे गाढसुषुप्तिः । यदा पुरीतदन्तर्हृदयाकाशे सत्संपत्तिरिति । तत्र कामनाभावः स्थानद्वयेऽपि तुल्यः । ज्योतिर्ब्राह्मणे 'यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्य' इति । 'अथ यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामं रूपम्, तद्यथा प्रियया स्त्रिया परिष्वक्त' इति नाडीपरमात्मभेदेन अथशब्दात्प्रकृतच्छेदेन च श्रुतस्य 'यत्र सुप्त'वाक्यस्याभ्यासतस्तथा निश्चयादिति । तस्मात् द्विविधायामपि सुषुप्तौ न प्रपञ्चसृष्टिरिति सिद्धम् ॥ ७ ॥ इति द्वितीयं तदभावो नाडीष्वित्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अतः प्रबोधोस्मात् ॥ ८ ॥ (३-२-३.)

एवं स्वप्नसुषुप्ती सहेतुके विचारिते । अथ जाग्रदवस्थाहेतुं विचारयति **अतः प्रबोधोस्मात्** ।

बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे श्रूयते । 'स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैवे'ति । अर्थस्तु स वा एषः प्रकृतः स्वयंज्योतिर्जीवात्मैतस्मिन्संप्रसादे सुषुप्तिस्थाने रत्वा प्राज्ञेन सह संपरिष्वज्य चरित्वा तदानन्दमनुभूय स्वप्ने पुण्यं पापं तत्तत्फलं च दृष्ट्वैव प्रतिन्यायं गमनप्रातिकूल्यं यथा स्यात्तथा प्रतियोनि स्वस्थितिस्थानं योनिः तल्लक्षीकृत्य आद्रवत्यागच्छति बुद्धान्ताय जागरणायेति । तत्र प्रबोधे संशयः । नाडीभ्यो भगवतो वा सकाशात्पुनर्हृदयदेशं समागत्य जागर्ति, उत यत्र सुप्तः तत एव जागर्तीति । तत्र श्रुतौ 'चरित्वे'ति गत्यर्थकधातूत्थक्त्वाप्रत्ययेनाद्रवणात् पूर्वमपि गमनस्य श्रावितत्वात् स्वस्थानं हृदयदेशं गत्वैव जागर्तीति प्राप्ते, उच्यते । अतो नाडीभ्य एव प्रबोधः । न हि गर्तपतितस्य प्रबोधं विनान्यत्र गमनं संभवति । न च चरित्वेत्यस्य विरोधः । तत्र भक्षणार्थस्यापि ग्रहीतुं शक्यत्वात् । 'आनन्दभु'गिति श्रुत्या तत्रानन्दभोगस्योक्तत्वादिति । किंच । प्रबोधोऽस्मादात्मन एव सकाशात् । प्रिययेव प्राज्ञेन संपरिष्वक्तस्य बोधाभावे आगमनासंभवात् । अतो यत्र स्वपिति, तत एव प्रबुध्यते, नतु हृदयदेशमागत्येति सिद्धम् ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

ननु प्रिययेव प्राज्ञेन परिष्वक्तस्य ब्रह्मलोकं गतस्य तत्र प्रबोधेन ज्ञानसंभवे मुक्त एव भवेत्, न तु पुनरागच्छेत्, अतस्तत्र प्रबोधो न युक्त इत्याशङ्कायामाह स एवेत्यादि । उक्ताशङ्कां परिहरति तुशब्दः । अस्मादपि प्रबोधे स एव जीवः । कुतः । कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । लौकिके कर्मणि स्वापात्पूर्वं सामिकृते पुनरुत्थाय तत्समापनात्, पूर्वदृष्टस्योत्थानोत्तरं स्मरणात् । तथा 'क्वैष तदाभूत्, कुत एतदागादि'त्यत्रैष इत्यनेन स्वापोत्थानकालवर्ती एक एव परामृश्यत इत्येतदादिशब्दात् । 'श्वोभूते ब्रह्माणं वृणीते' इत्यत्र पूर्वापरदिनवर्ती एक एव वरणकर्तृत्वेन परामृश्यत इत्येतदादिविधेश्चेत्यर्थः । न च मुक्त्यापत्तिः । बोधसमये भगवता मर्यादारक्षार्थं ज्ञाननिवारणात् । 'सति संपद्य न विदुः, सति संपद्यामह' इत्यनेन तथा निश्चयात् । तस्य ज्ञानस्य परावरत्वादिप्रकारकदर्शनरूपत्वाभावाच्चेति ॥ ९ ॥

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

ननु यत्र कर्मानुस्मृतयो न सन्ति, तत्रान्यो भविष्यति, क्वचिन्मूर्च्छादिविशेषे सर्वस्मृतिनाशेन मुग्धभावदर्शनात्, यथामरुनामके राजनि, तादृशस्थले यथान्येनैव लौकिकवैदिकव्यवहाराः, तथान्यत्रापि भविष्यन्ति, किंच, अनुस्मरणादयो बुद्धिवृत्तयः, बुद्धिश्चोपाधिः तत्र यो जीवः प्रवेक्ष्यति, स एव जीवो गङ्गाप्रवाहस्य जलान्तरवदन्योपि तद्व्यपदेशं लब्ध्वा तत्कार्यं करिष्यतीति किं स एवेति निर्बन्धेनेत्याशङ्कायामाह मुग्ध

इत्यादि । **मुग्धे** मुग्धभावे सति, **अर्धसंपत्तिरेव** तत्तदितरानिश्चायिका साधारण्येव बुद्धिः । अतः सा अर्धज्ञानरूपैव । तस्या अर्धत्वं तु मुग्धस्य यज्ञाधिकाराभावेन तत्र विध्यप्रवृत्त्या कर्मानुस्मृत्योश्च प्रत्यक्षत एव बाधेन, पूर्वप्रवृत्तानां च जीवनाधिकारेण क्रियमाणतया लौकिकव्यवहारस्यापि अपूर्वस्याभावेन तत्र स एवायमिति निश्चयस्य विलक्षण-व्यवहाराभावेन चान्योऽयमिति निश्चयस्य चाभावात् । न चामरुन्यायेनान्यत्वं निश्चेतुं शक्यम् । ब्रह्मवैवर्तब्रह्मखण्डे मूर्च्छितोपवर्हणजीवने पूर्वजीवसत्तायाः स्मरणात् । नन्वेवम-निश्चये सार्धापि कुत इत्याशङ्कायां तत्र हेतुमाह **परिशेषात्** । प्रसक्तप्रतिषेधे यस्तद-प्रतियोगी स परिशेषः । प्रकृते च स एव वा, न वेति संदेहे, एकतरनिश्चायकप्रमाणा-भावान्निषेधाप्रतियोगित्वेन संदेह एवावशिष्यत इति संदेहादेवार्धा, न तु निश्चयात् । अतो मुग्धदृष्टान्तेन सौषुप्तिकसिद्धान्तभङ्गाभावात् सुप्तप्रबुद्धः स एवेति निश्चयः । एतदेवै-कादशस्कन्धेऽप्युक्तम् । 'यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान्भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृ-क्षान्, स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयात् त्रिगुणवृत्तिदृगिन्द्रियेश' इति । तस्मा-त्सर्वावस्थास्वेक एव जीवः स्वप्नादिदोषसंबन्धरहित उत्तमदेहयुक्तो भगवज्ज्ञानरहितो ज्ञानाधिकारीति सिद्धम् ॥ १० ॥ इति तृतीयमतःप्रबोध इत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ (३-२-४.)

ज्ञानाधिकारिविचारोत्तरं ज्ञानविषयनिर्धारो युक्त इत्यवसरसंगत्या विवक्षित-ज्ञानविषयस्य ब्रह्मणः स्वरूपं विचारणीयम् । तदर्थं प्रथमं विरुद्धवाक्यानां निर्णयः क्रियते । यद्यपि प्रथमाध्याये ब्रह्मैकमेव सर्वेषु वेदान्तेषु कारणत्वेन प्रतिपाद्यत इति सिद्धम्, द्वितीये च कारणवाक्यगतविरोधपरिहारेण तदेव दृढीकृतम्, परन्तु कारणभूतब्रह्मस्वरूपं किं सधर्मकं निर्धर्मकं वा, जीववत्सदोषं वा यावद्दोषरहितं वेति न निर्णीतम् । अतस्तादृशवाक्या-न्यत्र चिन्त्यन्ते । एतदविचारे स्वरूपसंदेहानपायात् वाक्यानामबोधकताप्रसक्तौ सर्वमपा-र्थमेव स्यात् । तत्र स्वरूपाविरोधेऽपीतरेतरविरुद्धानां स्वगतधर्माणां विचारोऽग्रिमे पादे कार्यः । जडजीवधर्मत्वेन प्रतीतानां धर्माणामत्र विचारः क्रियते । 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्पः आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' इत्यादि छान्दोग्ये शाण्डिल्यविद्यायां श्रूयते । अन्यत्र तु 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इति, 'अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्' इति, 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इति, 'अशब्दमस्पर्श-मरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदस्थूलमनणु' इत्यादि च । तत्र संदेहः । किमुभयलिङ्गं ब्रह्म, आहोस्विदन्यतरलिङ्गमिति । न च मनोमयादिवाक्योक्ता धर्मा जैवा एवेति युक्तम् । ब्रह्मप्रकरणपठितत्वात्, लोकप्रतीतेः श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वात्, अस्थूलादि-वाक्ये च निषिध्यन्त इत्युभयविधवाक्यदर्शनं संदेहबीजम् । तत्र धर्मश्रुतेरुपासनार्थतयो-

पचारादपि नेतुं शक्यत्वात्, निषेधश्रुतेस्तु प्रयोजनान्तरशून्यतया स्वरूपबोधनमात्रैकफलत्वात् निर्विशेषलिङ्गमेव प्रतिपत्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । अथवा । सूत्रे निषेध्यमेव पक्षद्वयमत्र पूर्वपक्षत्वेन ग्राह्यम्, तेनैवाधिकरणावयवपूर्तिरिति । तत्राग्रे नानाप्रकारैर्विरोधं परिहरिष्यन् अत्र मतान्तरानिषेधपूर्वकं प्रथमतो विरोधं स्थापयति **न स्थानत** इत्यादि । अत्र केचिद्ब्रह्मवादैकदेशिन ऋषय एवं श्रुत्यविरोधमाहुः । 'यतो वा इमानि' 'सदेव सौम्य' इत्यादिभिर्भगवत उपादानकारणत्वस्य सिद्धत्वात् कारणं भगवान् सर्वत्रैवोपादेये कार्येऽस्तीत्यविवादम् । ततश्च यथा कारणभूता पृथिवी घटपटस्तम्भादिषु वर्तमाना तत्तद्रूपतां धत्ते, एवं भगवानप्यस्थूलादिषु द्रव्येषु, रसादिषु गुणेषु, तत्तद्रूपतां दधानस्तत्तद्व्यवहारभाग् भवतीति स्थानत उभयलिङ्गमुपपद्यत इत्येकं मतम् । अथवा । कारण एव तत्तत्प्रदेशावच्छेदेन रूपतदभावौ वर्तेते, अचिन्त्यसामर्थ्यवत्त्वात्, स्वतस्तस्याभावे सति स्थानतस्तदङ्गीकारोऽपि न युज्यते, स्थाने तथात्वं कुत इति विमर्शे असतः सत्ताप्रसङ्गादित्यपरं मतम् । तदुभयं स्थानतोऽपीति पदद्वयेनानूद्य निषेधति **न स्थानतोपीति** । **स्थान**मुपाधिः, तस्माद**पीति** प्रदेशभेदाच्च परस्योभयलिङ्गं न संभवति । कुतः । **सर्वत्र,** सर्वेषु वाक्येषूभयलिङ्गस्य रूपस्योपदिश्यमानत्वात् । एवं चात्रैवं प्रयोगोऽपि सिध्यति । परस्योभयलिङ्गमुपाधिभेदात्प्रदेशभेदाच्च न, सर्वत्रोपदिश्यमानत्वात् । यदेवम्, तदेवम् । यन्नैवम्, तन्नैवम्, लोकवदिति । सर्वत्रोभयलिङ्गमेव रूपमुपदिश्यत इत्यत्र किं मानमित्याकाङ्क्षायामाह हीति । सर्वत्रैतादृशरूपस्योपदिश्यमानत्वं युक्तम् । सर्वकामादिवाक्यानामशब्दादिवाक्यवत् ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकत्वात् ब्रह्मणश्चैकत्वात् । यथा दीर्घदन्तो गज इत्युक्ते शुण्डादण्डाकमनुक्तमपि अविनाभूतत्वाल्लभ्यते, तद्वदत्रानुक्तानामपि लाभात् । स्थानप्रयुक्ततत्तद्धर्मवाचकतायां तु तस्य धर्मस्याब्राह्मत्वे तेषामनुवादकत्वात् वैयर्थ्यापत्तेः । न चाचिन्त्यसामर्थ्यात् तत्तत्प्रादेशिकत्वं युक्तम् । सामर्थ्यस्याचिन्त्यत्वे तद्वतो ब्रह्मणोऽप्यचिन्त्यतायां तज्ज्ञानानुदयेन 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति' इत्यादिश्रुत्युक्तमुक्तेरपि बाधापत्तेः । अतो मतान्तरानुसारेण ब्रह्मणि जडजीवधर्माणां सत्त्वासत्त्वयोर्वक्तुमशक्यत्वात् सिद्धः श्रुतिविरोधः ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

प्रकारान्तरेणोभयलिङ्गविरोधसमाधिमाशङ्क्य परिहरति **न भेद**ादित्यादि । नोभयलिङ्गोक्त्या विरोधः संभवति । कुतः । **भेदात्**, लोके तत्तत्कार्यकारणेषु सर्वत्र भेदाङ्गीकारात् । तथा च प्रपञ्चविलक्षणं ब्रह्म भिन्नम्, प्रपञ्चसलक्षणं च भिन्नम् । तथा ज्ञातं ब्रह्म भिन्नम्, अज्ञातं च भिन्नमित्येकस्य भेदस्याङ्गीकारे सर्वमुपपद्यत इति चेत् । न । कुतः । **प्रत्येकमतद्वचनात्** । मधुब्राह्मणे 'इयं पृथिवी सर्वेषां मध्वि'त्यादिषु पृथिव्यबग्न्याकाशवाय्वादित्यचन्द्रदिग्विद्युत्स्तनयित्नुधर्मसत्यमानुषात्मवाक्येषु 'यश्चायं तेजोमयोऽमृतमयः

पुरुषः, यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः, अयमेव स योऽयमात्मा, इदममृतम्, इदं ब्रह्म, इदं सर्व'मित्येवं प्रत्येकमभेदवचनात्, कार्यकारणरूपप्रकाराणां भेदनिषेधनात्। तथा च तत्तद्वाक्येषु तत्तद्धर्मश्रावणेऽपि प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः सर्वत्रैकत्वात् सर्वत्र सर्वं कार्यं सर्वं कारणं सर्वाणि रूपाणि सर्वे प्रकाराश्च सन्तीति विरोधतादवस्थ्यान्न भेदाङ्गीकारेण श्रुतयो योजयितुं शक्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

एवं प्रत्यक्षश्रुत्या भेदं निराकृत्य कदाचित्स्मार्ततया भेदस्य नित्यानुमेयवेदमूलत्वं शङ्केत कश्चिदिति, तन्निवारणार्थमाह **अपी**त्यादि। अपिच भेदाभावे प्रमाणान्तरं च। तदाह **एवमेके**। एवं भेदनिषेधेनाभेदम्, एके कण्वमध्यंदिनशाखिनो वदन्ति। 'मनसैवेदमाप्तव्यम्' ' नेह नानास्ति किञ्चन' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति। अत्र पूर्वं 'प्राणस्य प्राणम्' इत्यादिना प्राणाद्याधिदैविकं तन्नियामकं ये विदुः, ते ब्रह्म विदुरित्युक्त्वा तस्यैव प्राप्यत्वं वदंस्तस्य स्वरूपमाह 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति। अर्थस्तु, इह मनसैवाप्तव्ये ब्रह्मणि न नानास्ति, यत्किञ्चन नियम्यत्वेनावयत्वेन वातिरिक्ततया वेदनविषयं भवति, तत्सर्वं ब्रह्मैव, न तु तदतिरिक्तम्। ननु विलक्षणप्रतीतिविषयस्य कथमपृथक्त्वमित्याशङ्कायां भेदाङ्गीकारे बाधकमाह 'मृत्योः स' इत्यादि। अत्रेवशब्दं विनापि भेददर्शनसिद्धेरिवपदेन 'बहु स्या'मिति इच्छाप्राप्तं नैमित्तिकनानात्वं व्यावर्त्यते, तेनेच्छया विलक्षणप्रतीतिः, अपृथक्त्वं तु स्वाभाविकम्। अतो वास्तविकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदं यः पश्यति, तस्यैव दोष इति बोध्यते। तेन स्मार्तो भेदः प्रमाणशून्य इति सिध्यति। तथा च श्रुतौ ब्रह्मण उभयलिङ्गस्य सिद्धत्वात् तेन विरोधे श्रुतीनामबोधकत्वमेवेति सिद्धम्। एवमाक्षेपसङ्गत्यानेनाधिकरणेन विरोधः साधितः ॥ १३ ॥

इति चतुर्थमुभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ (३-२-९.)

एवमुभयलिङ्गश्रुत्योर्विरोधे सिद्धे, सर्वकर्मत्वादयो धर्मा ब्रह्मणि सन्ति वा, न वेतिसंदेहः। उक्तविधवाक्यश्रवणं संदेहबीजम्। तत्र तुल्यबलविरोधसमाधानायोगाद्वाक्यद्वयमप्यबोधकमिति पूर्वपक्षः। तत्रैकदेशिमतस्याप्यग्रे किञ्चिदंशेनादरणीयत्वात् प्रथमं तन्मतेन समाधानमाह **अरूपे**त्यादि। एवं विरोध आपतिते, **अरूपवदेव**, रूप्यते व्यवह्रियत इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वम्, तद्युक्तं रूपवद्विश्वम्, तद्विलक्षणमरूपवत्तादृशमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्। कुतः। **हि**र्हेतौ। कार्यकारणयोरंशांशिनोश्च वैलक्षण्यस्य युक्तत्वाद्धेतोः। ननु कारणस्यांशिनः कार्यादंशाच्चावैलक्षण्यस्यापि सत्त्वात् कथं वैलक्षण्यस्यैव युक्तत्वम्, अत आह **तत्प्रधानत्वात्**। तस्य ब्रह्मणः प्रधानत्वात् मुख्यत्वात्। यत्र हि यत्प्रतिपाद्यते, तदे

मुख्यमिति, ब्रह्मप्रतिपादने तद्धर्माणां मुख्यत्वम्, नान्यधर्माणाम्, तस्मात् । तथा च यथा अस्थूलादिवाक्ये 'एतद्वैतदक्षरम्' इति केवलं ब्रह्म प्रकृत्य प्रमाणान्तरानधिगताः प्रशासनादय उच्यन्ते, तथा चेदुच्येरन्, तदा सर्वकर्मत्वादीनां मुख्यत्वं भवेत्, उच्यन्ते तु (लौकिकधर्मतुल्या लोकप्रसिद्धाश्च) । 'मनोमयः प्राणशरीर' इति शरीरविशिष्टं ब्रह्म प्रकृत्य, धर्मांश्च प्रसिद्धत्वेनानूद्य, सर्वेषां कर्मैव कर्म यस्येति समासात्, सर्वं कर्म यस्येत्यादिसमासान्तरेऽपि, किं सर्वमित्याकाङ्क्षायां सर्वपदेन लोकप्रसिद्धस्यैवानुवादात् । अतः शरीरधर्मा एव सर्वकर्मत्वादयः, अमुख्यत्वात्, ते भगवत्युपचर्यन्त इत्येव युक्तमित्यर्थः । तेन कार्यधर्माणां कार्यवदेव ब्रह्मत्वम्, न तु ब्रह्मधर्मत्वमिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

नन्वेवं सर्वकर्मत्वादीनामौपचारिकत्वे केवलस्य ब्रह्मणः सर्वव्यवहारातीतत्वापत्तिः, न च प्रशासितृत्वादिभिर्व्यवहारसिद्धिः, तेषामलौकिकत्वेन सम्यग् बुद्धावनारोहात्, अतः शास्त्रवैफल्यम्, तादृशस्य मनोगोचरत्वाभावात् 'मनसैवैतदाप्तव्यम्' इति श्रुतिविरोधः, 'तं त्वौपनिषदं पुरुषम्' 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुतिविरोधश्चेत्याशङ्क्य परिहरति **प्रकाशे**त्यादि । यथा सौरः प्रकाशः, अव्यवहार्यो व्यवहार्यश्च न स्वयं कर्तुं शक्यते, न वा निरुध्य स्थापयितुम् । आगते तु सूर्ये मेघाद्यभावे सांनिध्यमात्रेण व्यवहर्तुं शक्यते, तथा लौकिकवाङ्मनोभिर्न व्यवहर्तुं शक्यते, ईश्वरसन्निधाने तु शक्यते इति न श्रुतिद्वयविरोधः । ननु कुत एतदवधारितम्, तत्राह **अवैयर्थ्या**दिति । अन्यथान्यतरश्रुतिवैयर्थ्यमेव स्यात् । तथाच श्रुतार्थापत्त्यैतदवधारितमित्यर्थः । चकारात् 'आसीनो दूरं व्रजति' इत्यादिबलाद्भगवद्धर्माणां लोकविरोधः परिह्रियते । तस्मात् ते धर्मा अकारणकार्यत्वान्नित्या अलौकिकाश्चेति न कश्चिद्दोषः ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६

ननु धर्माणामेतादृशत्वकल्पनापेक्षया अलौकिकेन्द्रियकल्पनैव लघीयसीत्याशङ्कायाम्, तथा कल्पने बाधकमाह **आहे**त्यादि । **चो**ऽवधारणे, श्रुतिः स्वयमेव तन्मात्रं कृत्स्नं ज्ञानैकस्वरूपं ब्रह्माह । 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघनः, एवं वा अरे अयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञान एव' इति । तथा च स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावात् तथा कल्पना न युक्तेत्यर्थः । न चेन्द्रियाभावात्क्रियाभावः शङ्क्यः । 'एतस्यैव महतो भूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदः,' 'स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम्, एवमेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाये'त्यादिभिस्तत्रैव क्रियाणामुक्तत्वात् । अतो नेन्द्रियाणि, किन्तु सर्वाकारस्वरूपं वस्त्वेव तादृशमिति मन्तव्यम् । श्रुतौ कृत्स्नपदेन विशेषणात्, तस्य चाकृत्स्नत्व-

बुद्ध्युत्पादकप्रकारसत्त्वे एव तन्निवारकतया सार्थक्यात्। चकारेण 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्' इति श्रुतिसमुच्चयः। तस्मान्नेन्द्रियकल्पनया अविरोध इत्यर्थः॥ १६॥

दर्शयति चाथोऽपि स्मर्यते॥ १७॥

ननु ब्रह्म जगत उपादानं निमित्तं चेति पूर्वं सिद्धम्, कारणधर्मा एव च कार्ये भवन्तीति लोके सिद्धम्, अतो लौकिकाः कार्यगताः कामादयोऽपि ब्रह्मणि स्वसमानधर्मानुमापकाः, अत्र श्रुतौ च विहिता इति प्रमाणद्वयप्रमितत्वात् ते तत्र मन्तव्याः, अकामास्तकामादिश्रुतिभिस्ते निषिध्यन्तेऽपि, वेदवादिनां त्वणुमात्रमप्यन्यथाकल्पनं नोचितम्, अतो विरोधो दुर्वार इत्याशङ्क्य परिहरति **दर्शयती**त्यादि। न हि वयं किमपि कल्पयामः, अपि तु श्रुतिरेव जडजीवधर्माणां भगवत्यभावं मूर्तामूर्तब्राह्मणे दर्शयति। 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चे'त्यादिना, अधिदैवताध्यात्मिकभेदेन द्वेधा पञ्चभूतान्युक्त्वा, 'अथात आदेशो नेति नेती'ति निषेधमाह। तत्र किं द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत इति द्वयोः स्थापनं क्रियते, किं वा पूर्वोक्तं सर्वं वीप्सया निषेधति, उत रूपद्वयं निषेधति, ब्रह्म परिशिनष्टि, अथवा पूर्वो नञ् भूतराशिं निषेधति, द्वितीयो वासनाराशिम्, इत्यादि संदेहे, श्रुतिः स्वयमेव निषेधवाक्यं विवृणोति, 'न त्वेतस्मादिति, नेत्यन्यत् परमस्ती'ति। अत्र व्याख्येये वाक्येऽथशब्दः प्रक्रमभेदकः, अत इति च हेतौ, उक्ताभ्यां रूपाभ्यां कार्याभ्यां हेतुभ्यां ज्ञाप्यस्य ब्रह्मण आदेश उपदेशः 'नेति नेतीति'। अत्र पूर्व इतिशब्दः प्रकारं द्वितीयश्चैतावत्त्वं वक्ति, तत्र पूर्वं नेतीति वाक्यं व्याचष्टे 'नह्येतस्मादिती'ति। हि यतो हेतोः पञ्चभूतान्येतस्मादुपादानभूताद्ब्रह्मणो जातानि, अतः कार्यकारणयोः प्रकारैक्याभावादित्येवं कार्यप्रकारकं ब्रह्म नेति। द्वितीयं व्याचष्टे 'अन्यत्परमस्ती'ति। तथा च इति एतावद्भिन्नप्रकारकत्वेऽपि समवायिमात्रं न, अपि त्वन्यदितोऽतिरिक्तं परमस्तीति, अतोऽत्र न सर्वनिषेधः, नापि रूपद्वयनिषेधः, नापि भूतवासनाराश्योर्निषेधः, न वा तत्स्थापनमात्रमित्यर्थः। तेन माहारजनादितुल्यरूपनिरूपणमरूपत्ववारणायेति बोधयन्ती अनामत्ववारणाय नाम निरूपयति 'सत्यस्य सत्य'मिति। नाम निरूप्य पूर्वोक्तव्याख्यानवाक्यस्याप्यर्थान्तरवारणाय तन्निर्वक्ति 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति'। प्राणन्तीति प्राणाः, पूर्वोक्ताः, ब्रह्मकार्यभूताः, वै निश्चयेन सत्यम्, नाविद्यका ब्रह्मविवर्तरूपाः। तत्र हेतुः। तेषां प्राणानां एष परमात्मैव सत्यं स्वरूपभूत इति। यद्वा, सद्रूपत्वात्स्वरूपत्वाच्च सत्यं प्राणास्तेषामेष स्वरूपभूत इति। तथा च न ह्यस्मादिति व्याख्यानवाक्यमपि निषेधस्य न प्रपञ्चे पर्यवसानं गमयति, न वा ब्रह्मणः सर्वविशेषशून्यत्वे, किन्तु ब्रह्मणः प्रपञ्चप्रकारकत्वे उपादानमात्रत्वे च पर्यवसानं गमयतीति, एतदर्थं नामरूपवत्त्वार्थं च नामनिर्वचनमित्यर्थः। अतः प्रपञ्चातिरिक्तस्य ब्रह्मणो विद्यमानत्वात् तस्मिन्प्रपञ्चधर्मवचनमौपचारिकमेव युक्तम्।

श्रुत्यैव तथा प्रतिपादनादिति । चकारः सर्वयुक्त्यनुसंधानार्थः । किं च, **अथोपि** । अथेति पदोक्तः प्रक्रमभेदोऽपि ब्रह्मणो भिन्नप्रकारतां ज्ञापयति । तेनापि तेषामौपचारिकत्वमेव युक्तम् । श्रुतेरन्यार्थतानिराकरणायाह **अपि स्मर्यत** इति । गीतायाम् 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते' इति । 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' इति ज्ञेयं ब्रह्म प्रस्तुत्य, तन्निरूपणे क्षेत्रभूतं सदसच्च निषेधतीत्ययं निषेधोऽपि प्रापञ्चिकधर्माणां ब्रह्मण्यौपचारिकत्वं ज्ञापयति । अतः श्रुतिस्मृतिभ्यामेव तथा निर्णय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

प्रपञ्चधर्मा भगवत्युपचारादुच्यन्त इत्यत्र गमकान्तरमाह **अत एवे**त्यादि । अत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अत एव प्रपञ्चधर्माणां भगवत्यौपचारिकत्वमाश्रित्यैवोपमा 'समः प्लुषिणा, समो मशकेन, समो नागेन, सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः, समोऽनेन सर्वेण' इति वाक्य उच्यते, अन्यथा 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुतिर्विरुध्येत । अतस्तत्तद्धर्मसंबन्धेनोपचारादेवोपमेत्यर्थः । ननु 'समो न' 'तत्सम' इति वाक्यद्वयं परस्परविरुद्धम्, अतो नोपमावाक्येनौपचारिकत्वनिर्णय इत्याशङ्क्य, उपमाया निर्णायकत्वे दृष्टान्तमाह **सूर्यकादिव**दिति । सूर्येण सहितं कं सूर्यकम्, आदिपदेन चन्द्रकम्, तद्वत् । 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्' 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव'दिति वाक्ये जलसंश्लिष्टस्य सूर्यादेर्यथा ब्रह्मोपमानत्वम्, एवं प्लुष्यादिसंश्लिष्टस्य तत्समत्वमपीत्युपमाप्यौपचारिकत्वगमिकेत्यर्थः । चकारस्तु अग्रे वक्तव्यस्य विरोधाभावस्य समुच्चायकः । एकदेशिमतीयाधिकरणपूर्तिद्योतकश्च । तस्माज्जडजीवधर्माणां भगवत्युपचारः, निषेधस्तु मुख्य इति स्थानत औपचारिकं सर्वकामादिजडजीवधर्मवत्त्वम्, स्वतस्तु तद्रहितत्वमित्येकदेशिमतेन सिद्धम् ॥ १८ ॥ इति पञ्चममरूपवदेव हीत्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ (३-२-६.)

मुख्यमविरोधप्रकारं वक्तुमेकदेशिनं दूषयति **अम्बुव**दित्यादि । एवञ्चात्र पूर्वोक्तान्येव विषयसंशयतद्बीजानि । एकदेशिसिद्धान्त एव पूर्वः पक्षः । तुशब्दस्तं पक्षं वारयति । **तथात्व**मुक्तरीत्या जलयुक्तसूर्यकम्पादिदृष्टान्तेनौपचारिकं सर्वकामादिधर्मवत्त्वं ब्रह्मणो **न**, उपाधिसंबन्धेनौपचारिकं न संभवति । कुतः । **अम्बुवदग्रहणात्** । स्वच्छमम्बु दूरस्थितं सूर्यमंशैः किरणैः संबद्धं गृह्णाति, नतु त्रिवृत्करणे समवायितया प्रविष्टं ज्योतिर्गृह्णाति, इह तूपाधिभूतं मनःप्राणादिकमस्वच्छम्, ब्रह्म च समवायिव्यतिरिक्तं व्यापकतया संबद्धम्, अतो गृहीतुं न शक्नोतीत्यम्बुवदग्रहणादित्यर्थः ॥ १९ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

ननु यद्येकदेशिमतीयोऽविरोधप्रकारो न संभवी, तदा विरोध एव स्थिर इत्याकाङ्क्षायामुपाधिसंबन्धोपगमेपि सिद्धान्तरीत्या समाधत्ते वृद्धीत्यादि। यथा व्यापकस्याप्याकाशस्य करकाद्यन्तर्भावाद्वृद्धिह्रासभाक्त्वम्, एवं ब्रह्मणोपि व्यापकस्यैव मनःप्राणाद्युपाध्यन्तर्भावात् सर्वकामादिधर्मवत्त्वम्। न चैवं सति सर्वकामत्वादीनामौपचारिकत्वानपायात् किमेकदेशिदूषणेनेति शङ्क्यम्। करकाद्यन्तःप्रविष्टाकाशवृद्धिह्रासयोः करकादिप्रवेशव्यङ्ग्याकाशधर्मत्वेनैव लोके भूयानवकाशः, अल्पोऽवकाश इति प्रत्ययात्, वेदेऽपि यथावकाशं ग्रहान् यथावकाशं प्रतिग्रहानिति चयने ग्रहप्रतिग्रहसंज्ञाकानामिष्टकानाम्, पूर्वोपहितेष्टकामध्ये योऽवकाशः, तत्रोपधानविधान आकाशस्यैव यावन्मितत्वबोधनाच्च तत्तदुपाधिव्यङ्ग्याकाशधर्मत्वमेव निश्चीयते, एवं श्रुत्युक्तानां सर्वकामत्वादीनां तत्तदुपाधिव्यङ्ग्यब्रह्मधर्मतयैव निश्चयेनैकदेशिदूषणस्य सार्थक्यात्। नन्वेवं निर्बन्धेन सर्वकामत्वादीनां ब्रह्मधर्मसाधने कावश्यकतेत्यत आह **उभयसामञ्जस्या**दिति। निर्धर्मकसधर्मकबोधकवाक्यद्वयसामञ्जस्यात् एवं निर्बन्धेन साध्यते, अन्यथा एकतरवाक्यमबोधकत्वादसमञ्जसमेव स्यात्, अतस्तथेत्यर्थः ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

एवं सर्वकामादीनामुपाधिसंबन्धेनाभिव्यज्यमानत्वे तेषां नैमित्तिकत्वेनागन्तुकत्वमेव, न तु नैसर्गिकत्वम्, तथा सति सृष्टिप्राक्काले तद्धर्मरहितमेव सेत्स्यतीत्याशङ्कायां तन्निवर्तनाय हेत्वन्तरमाह **दर्शना**दिति। **चो**ऽनुक्तसमुच्चायकः। 'उभयसामञ्जस्यादेव'मिति पदद्वयं पूर्वसूत्रादनुवर्तते। तथा च वैश्वानरविद्यायां प्रादेशमात्रस्याभिविमानत्वपुरुषत्वपुरुषविधत्वपुरुषान्तःप्रतिष्ठितत्वानाम्, काठके च 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' 'आसीनो दूरं व्रजति' इत्यादिविरुद्धधर्माणां केवलं ब्रह्मैव प्रकृत्य दर्शनात्। अग्रे च 'अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थित'मिति निगमनदर्शनात्। अवतारदशायामुलूखलबन्धनादिषु तत्कालीनानां तथा प्रत्यक्षात्। इदानीं पौराणेन वाक्येन तत्र तथा निश्चयाच्च। एवं यादृक् श्रुतौ प्रत्यक्षादिना च प्रतीयते, तादृशमेव ब्रह्म। तत्र हेतुः **उभयसामञ्जस्या**दिति। अन्यथा एकस्मिन्नेव वाक्य उपदिष्टानां धर्माणां मध्य एकतरबाध एव स्यात्। अत एवं श्रौतात् प्रत्यक्षाच्च दर्शनात् वस्तुस्वभावत एवाविरोधसिद्धौ तेषां धर्माणां नैसर्गिकत्वमेवेति विरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मप्रतीतौ न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

एवं सर्वप्रकारैः परिहृतेपि विरोधे यः शंकाढ्यमानी वस्तुनस्तादृक्स्वभावमन्वानोऽस्थूलादिवाक्यैः सर्वविशेषनिषेधादविरोधं न मन्यते, तदर्थं युक्त्या विरोधं परिहरति **प्रकृते**-

त्यादि । **प्रकृते** गार्ग्युपक्रान्ते प्रपञ्चे गार्गीप्रश्ने वा य एतावन्तः परिदृश्यमाना यावन्तो लौकिकाः पदार्थास्तेषां धर्म **एतावत्त्वम्**, तद्धि यतः प्रतिषेधति, ब्रह्मण्यस्थूलादिवाक्येन निषेधति, अतो ब्रह्मणि जगद्वैलक्षण्यमेवास्थूलादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते, अतो वेदोक्ता धर्मा न तेन निवारयितुं शङ्क्यन्ते । ननु कुत एतदवगम्यते, तत्राह **ततो ब्रवीति च भूयः** । ततो निषेधानन्तरं तस्मिन्नेव वाक्ये तमेव धर्मं भूयो बाहुल्येन पुनर्वा ब्रवीति, यथा अस्थूलादिवाक्ये 'अवागमनः अमुख'मित्यनेन प्रशासनकारणं निषिध्य, तदनन्तरं 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत' इति वक्ति, तथा सर्वधर्मनिषेधमुखेन वेदनं निषिध्य, 'एतद्विदित्वा' इत्यादिना तद्वक्ति, एवं 'न तदश्नोति किञ्चन' इति व्याप्तिं निषिध्य, 'आकाश ओतश्च प्रोतश्चे'त्यनेन तां वदति । एवमेव तैत्तिरीयेपि 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति पूर्वार्धे निषिध्य, 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इति तदुत्तरार्धे वदति । चकारात् क्वचिदेकोपाख्याने वक्ति, क्वचिद्विभागे साकाङ्क्ष एकवाक्ये वक्तीति संगृह्यते । अतः साध्ये कर्मणि षोडशिग्रहणाग्रहणवत् नित्ये ब्रह्मणि प्रशासितृत्वाप्रशासितृत्वयोर्ज्ञेयत्वाज्ञेयत्वयोर्विकल्पस्य वक्तुमशक्यतया वाक्यस्याबोधकताप्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थं लौकिकं निषेधति, अलौकिकं ब्रूत इति व्यवस्था मन्तव्या । स्थूलत्वादीनां लौकिकानामेव निषेधदर्शनात् । ईदृशप्रशासितृत्वादीनामलौकिकानामेव विधानदर्शनात् । अतो ये वस्तुस्वभावतो विरुद्धधर्माश्रयत्वं न मन्वते, त एवं श्रुत्यक्षराण्यनुसन्धाय लौकिकालौकिकविभागरूपया युक्त्या विरोधपरिहारमवगच्छन्त्वित्यर्थः ॥२२॥ इति षष्ठमम्बुवदग्रहणादित्यधिकरणम् ॥६॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥ (३-२-७.)

अत्र यद्यपि शब्दबलेन विरोधः परिहृतः, तथापि शब्दस्यार्थाधीनत्वादर्थबलेन विचारो ज्यायान्, अर्थस्तु ब्रह्म न केनापि दृष्टम्, शब्दस्तूभयथापि वक्ति, 'न चक्षुषा गृह्यते' 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्', 'नापि वाचा' 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति', 'अप्राप्य मनसा सह' 'मनसैव तदाप्तव्यम्', 'अरूपमव्ययम्' 'तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासः', 'अकाममाप्तकामम्' 'सर्वकामः', 'अगन्धमरसम्' 'सर्वगन्धः सर्वरसः', 'अपाणिपादः' 'विश्वतश्चक्षु'रित्यादि । 'निर्गुणश्च' 'यः सर्वज्ञः' इत्यादि । अतः शब्देन न कश्चिन्निश्चय इति तानि सर्वाण्येवात्र विषयः । तद्दर्शनादर्थस्य द्वैरूप्यं प्राप्तम्, तद्युज्यते न वेति संशयः । तत्र पूर्वपक्षमाह तदित्यादि । **तत्** ब्रह्म **अव्यक्त**मेव भवितुमर्हति । कुतः । **आह हि** । 'स एष नेति नेत्यात्मा' 'अगृह्यो नहि गृह्यते' इति । 'न हि गृह्यते' इत्यनुभवसाक्षिकं प्रमाणं श्रुतिराह । न हि केनचिच्चक्षुषा मनसा वा ब्रह्म दृष्टमस्ति । सर्वरूपत्वे तु सर्वैरेव द्रष्टुं शक्येत । अतो धर्ममुखेन निरूपकाणामनुभवविरुद्धत्वादुपचरितार्थत्वमेव युक्तम्, श्रुत्यनुभवाभ्यामव्यक्तत्वेनैव ब्रह्मणः सिद्धत्वादिति प्राप्ते ॥२४॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

समादधानः सिद्धान्तमाह **अपीत्यादि** । **अपिः** पूर्वपक्षिगर्हायाम्, मूर्खः पूर्वपक्षी, अबुद्ध्वा लौकिकप्रत्यक्षेण श्रुत्यर्थव्यवस्थापनात् । **संराधने** सम्यक् सेवायां तोषे जाते ब्रह्म दृश्यते । कुतः । **प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्** । कैवल्योपनिषदि 'श्रद्धाभक्तिज्ञानयोगादवैही'ति शिवाकारस्य भगवतो मनसा ज्ञानं संपादयेति आश्वलायनं प्रति ब्रह्मणोक्तम् । तथा काठके मुण्डके च 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्' इत्यङ्गीकारहेतुकं तनुविवरणमुक्तम् । तच्च तद्विषयं चाक्षुषं गमयति । तथा मुण्डक एव 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्' इति, 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' इति च श्रुतिः प्रत्यक्षा । गीतायां 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन, ज्ञातु द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप' इति स्मृतिरनुमानम्, ताभ्याम् । यद्वा । 'अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि' इति संराधकस्य प्रत्यक्षम्, ध्रुवादिभ्यश्चानुमानम्, ताभ्यां वार्थः । तथा च श्रुतिस्मृतिभ्यां स्मृत्युक्तप्रत्यक्षानुमानाभ्यां वा साधनसंपादितसम्यक्प्रत्यक्षादर्थस्वभावेऽवधारिते तद्बलादेव द्विविधवाक्याविरोधनिर्णय इत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति सप्तमं तदव्यक्तमाह हीत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥ (३-२-८.)

अत्र संराधकप्रत्यक्षानुरोधेन ब्रह्मस्वभावो निर्धारयितुं शक्यो न वेति संशये, पूर्वपक्षमाह **प्रकाशादीत्यादि** । श्रुत्या संराधकप्रत्यक्षेण च ब्रह्मस्वभावो न निर्णेतुं शक्यः। उभयोरपि नानाविधत्वबोधकत्वात्, एकस्य च वस्तुनोऽनेकविधत्वासंभवात् । अतो वस्तुशक्त्यैव निर्णयो युक्तः, **प्रकाशादिवत्**, प्रकाशजलसुवर्णवत् । यथा प्रकाशः सूर्यचन्द्रमणिघृणशीतानुष्णाशीतस्पर्शभाक्, जलं च हिमतप्तकुण्डादिषु, सुवर्णं च नानावर्णं तत्तदाकारेषु, तथापि न तत्र नानाविधाः स्पर्शा नानाविधं रूपं वाङ्गीक्रियते, तेजस्त्वादिस्वभावहानिप्रसङ्गात्, किन्तु एकं वास्तवम्, अन्यदौपाधिकम्, तद्वत्, **अवैशेष्यम्**, ब्रह्मणोऽपि निर्विशेषत्वमङ्गीकार्यम् । उष्णं तेजः, शीतं जलमितिवत्, निर्विशेषं ब्रह्मेति लोकप्रसिद्धेः । चकारात् 'अगृह्यो नहि गृह्यते' इति श्रुतेः । ननु संराधकप्रत्यक्षस्य तादृशश्रुतेश्च तर्हि का गतिरित्यत आह **प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्** । तपःप्रणिधानादिकर्मणि प्रकाशः प्रत्यक्षम्, चकारादप्रत्यक्षमन्यथाप्रत्यक्षं च, **अभ्यासादनेकवारम्** । तथा च, यद्येकवारमेकधैव च प्रकटः स्यात्, तदा तद्रूपं तथेत्यङ्गीक्रियेतापि, नतु प्रतिभक्तं प्रतिकर्म चान्यान्यरीत्या प्राकट्ये । अतः प्रकाशोपि कृत्रिम एव, दीपप्रकाशवत् । यदि नित्यः स्यात्, सर्वदा स्यात् । अतो न भक्तप्रत्यक्षेण निर्णय इत्यर्थः ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

तत्र श्रुत्यापि न निर्णय इति वक्तुं फलितमाह **अत** इत्यादि । **अतोऽनन्तेन तथा,** अभ्यासादनेकरूपेणाविर्भावः । स च निमित्तव्यतिरेकेण नोपपद्यते, अतो 'यद्यद्धिया त उरगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाये'ति तृतीयेस्कन्धे स्मरणात् भक्तभावनैव तत्र निमित्तम् । हि नैमित्तिकत्वाद्धेतोर्न तद्ब्रह्म, किन्तु लिङ्गं विग्रह एव भवितुमर्हतीति न भक्तप्रत्यक्षेण निर्णयः । सविशेषश्रुतिश्च तदनुवादिकेति न तयापि निर्णय इत्यर्थः । तस्मात् सर्वागोचरमेव ब्रह्मेति प्राप्तम् ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तत्राह **उभये**त्यादि । **तु**शब्दः पूर्वोक्तं लौकिकयुक्त्यनुसारेण श्रुत्यर्थनिर्णयपक्षं व्यावर्तयति । ब्रह्म उभयरूपं नानाकारमनाकारं सविशेषं निर्विशेषं चेत्यादि । कुतः । **उभयव्यपदेशात्** । निर्गुणत्वेनानन्तगुणत्वेन चेत्याद्युभयरूपेण व्यपदेश उभयव्यपदेशस्तस्मात् । तथा च जन्माद्यधिकरणे 'शास्त्रयोनित्वा'दित्यनेन शास्त्रगम्यत्वमेव निर्णीतम्, अविरोधे च शास्त्राविरुद्धा एव युक्तय आदर्तव्या इति, एवं च निर्विशेषस्वभावत्वं यथा 'अगृह्या'दिश्रुतिमूलकम्, एवमनन्तरूपत्वं 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता'दित्यादिश्रुतिमूलकम् । किञ्च, अस्थूलादिवाक्ये धर्मान्निषिध्य, अग्रे 'आकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति कार्यगुणजनकानन्तगुणवत्तां बोधयति । 'अगृह्यो न हि गृह्यते' इत्यत्रापि 'स वायमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इति प्रागुच्यते, 'स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदान' इति चानन्तरम्, एवमन्यत्रापि यत्र यत्र निषेधति, तत्र तत्र तद्भूत इति प्रागेव दर्शितम् । अतः श्रुत्यैव ब्रह्मणस्तादृशस्वभावनिश्चयादुभयरूपमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । ननु यद्युभयलिङ्गं ब्रह्म, तदा सर्वेषां संराधकानां तथैव प्रकाशेत, नतु कस्यचित्कथञ्चिदन्यस्यान्यथेत्यत आह **अहिकुण्डलव**दिति । यथा सर्प ऋजुरनेकाकारः कुण्डलश्च स्वेच्छया भवति, तथा ब्रह्मापि तं तं प्रति तत्तत्फलदित्सया तथाविर्भवतीति न दोष इत्यर्थः । तस्मात् श्रुत्या तादृक्स्वभावं विरुद्धधर्माश्रयं ब्रह्मेति न कापि श्रुतिरुपचरितार्थेति सिद्धम् ॥ २७ ॥ इत्यष्टमं प्रकाशवच्चेत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥ (३-२-९.)

ननु ब्रह्मस्वरूपविचारेणोपचाराभावाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वाद्विरोधाभावः साधितः, तथापि धर्मस्वरूपविचारेण न सिध्यति, धर्माः किं ब्रह्मणो भिन्नास्तत्कार्यरूपाः, आहोस्वित् ब्रह्मैवेति संशयस्यानपेतत्वात्, तत्र लोके पटीयानां रूपादीनां धर्माणां पटसमवेततया तत्कार्यत्वदर्शनेन धर्मनित्यतायां प्रमाणाभावात् स्वाभाविकत्वमात्रेणाकाशत्वादिवन्नित्यत्वकल्पने गौरवापत्तेरद्वितीयश्रुतिविरोधापत्तेश्च ब्रह्मधर्माः प्रपञ्चवत् कार्याः, ततश्च कारणभूतं ब्रह्म सर्वकल्पनारहितमेव सेत्स्यतीति प्राप्ते । उच्यते । **प्रकाशाश्रये**त्यादि ।

वाशब्दो धर्माणां कार्यत्वपक्षं व्यावर्तयति । **प्रकाशाश्रयवत्**, प्रकाशस्याश्रयाः प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयस्तद्वत् । ते यथा प्रकाशेन विनाभूताः कदापि न सन्ति, प्रकाशस्य ततः पृथक् स्थित्यभावात्, तत्स्वाभाविकधर्मत्वात्, तदविभक्तरूपेण तदाधारतया स्थितत्वाच्च । नापि ते सूर्य एव, भिन्नप्रतीतेर्विद्यमानत्वाच्च । अतः प्रकाशरूपं वस्तु स्वाश्रयाद्भिन्नाभिन्नमेव निसर्गसिद्धम् । एवं ब्रह्मधर्मा अपि ब्रह्मणः सकाशाद्भिन्नाभिन्ना इति मन्तव्यम् । तथा च यथा, अमित्रो न मित्रम्, न मित्राभावः, किन्तु मित्रविरुद्धसंपत्, एवमत्राप्येतयोरभेदो न भेदः, न भेदाभावः, किन्तु भेदविरुद्धसंपदिति धर्माणां न कार्यत्वम्, नापि ब्रह्मत्वम्, किन्त्वेवं ब्रह्माभिन्नत्वमित्यर्थः । अस्मिन्नभेदे भेदविरुद्धा संपत्तु भावरूपत्वे सत्याश्रयाविनाभूतत्वं तद्विहायावर्तमानत्वमिति यावत्, तादृशी बोध्या । एतादृशदृष्टान्ताङ्गीकृतौ हेतुमाह **तेजस्त्वा**दिति । 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' 'भारूप' इत्यादिषु ब्रह्मणः 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'त्यादौ धर्मस्य तेजोवाचकशब्दवाच्यत्वात् । तथा च प्रकाशकस्वभावत्वात् सूर्यतत्प्रकाशयोर्यथा भेदविरुद्धसंपदभेदः, तथा ब्रह्मतद्धर्मयोरपीत्यर्थः । अतोऽपूर्ववदेव भक्तैर्दृष्टत्वात् श्रुतावपि तथैव श्रुतत्वात् नात्र युक्त्यन्तरापेक्षेति विरुद्धधर्माश्रयमेव ब्रह्म, न तु निर्धर्मकमेवेति ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

एकदेशिमतेनापि सर्वसमाधानमाह **पूर्ववद्वे**ति । **वा**शब्दः पक्षान्तरे । 'अरूपवदेव ही'ति पञ्चसूत्र्यां यादृशमेकदेशिना सिद्धान्तितम्, प्रपञ्चविलक्षणत्वाद्ब्रह्म पूर्वं निर्धर्मकं समवायित्वेपि न तावन्मात्रम्, किन्तु ततोप्यतिरिक्तं सर्वं चिन्मात्रम्, यदाविर्भवति, तदा व्यवहारविषयं भवति, न चेदव्यवहार्यमेवेति, तादृशं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । ततस्तदेव स्वधर्मरूपेण भवति, तदनु क्रियादिरूपेण प्रपञ्चरूपेण च भवतीति । एतावताप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः सर्ववेदार्थस्य च सिद्धेः । तादृशस्य कथं सर्वभावेन प्राकट्यमित्यत्र लौकिकयुक्तिस्तु नापेक्ष्या । ब्रह्मणो वेदैकसमधिगम्यत्वात्, 'नैषा तर्केण मतिरापनेये'ति निषेधाच्च । अत एव पूर्वमतेपि न दोषलेशशङ्का । एवमस्मिन्नधिकरणे उपपत्त्योत्पत्त्या च विचारद्वयम् । तत्र पूर्वं आचार्यसंमतः । तत्र 'अनुछित्तिधर्मे'ति धर्मानुछित्तिबोधकस्य पदस्याञ्जस्यात् । द्वितीयस्त्वेकदेशिसंमतः । तेनानुछित्तिधर्मपदस्याविनाशिपदव्याख्यानत्वाङ्गीकारात्, परं सोऽङ्गीकारो विशेषप्रतिपत्तिराहित्यादगतिकगतिरिति शिथिलः । तथा चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः तत्राप्याञ्जस्यान्मध्यमाधिकार्यर्थं सोपि व्यासपादैः संगृहीत इति बोध्यम् ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

एकदेशिमते उपपत्त्यन्तरमाह **प्रतिषेधा**दिति । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति प्रतिषेधात् । अत्रैकमेवेत्यवधारणादेवेतरनिषेधे सिद्धे पुन'रद्वितीय' इतिपदं धर्मनिषेधस्यैव सूच-

कम् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेरिति । इयमपि युक्तिः शिथिलैव । 'एके मुख्यान्यकेवला' इत्येकपदस्य नानार्थतया मुख्यार्थग्रहणे एवकारस्य मुख्यान्तरव्यावर्तकत्वशङ्का स्यादिति तन्निवर्तकतयाप्यद्वितीयपदवैयर्थ्यपरिहारादिति । तस्मादिदमेकदेशिमतमेवेति निश्चयः । चकारः सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासमुच्चायकः । तस्मान्न ब्रह्मणि कश्चिद्विरोध इति सिद्धम् ॥ ३० ॥ इति नवमं प्रकाशाश्रयवद्वेत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥ (३–२–१०.)

पूर्वाधिकरणेषु धर्मविरोधं परिहृत्येदानीं धर्म्यन्तरविरोधः प्रसङ्गादाशङ्क्य परिहर्तव्यः । तत्र यथा ज्ञेयाद्ब्रह्मणः फलरूपमुत्कृष्टम्, एवं पूर्वप्रतिपादितात्फलरूपादप्यन्यदुत्कृष्टमस्ति न वेति सेत्वादिवाक्यैस्तद्विरुद्धैः 'पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्यादिवाक्यैश्च संदेहे, पूर्वपक्षमाह परमित्यादि । अतोपि ब्रह्मणः परमुत्कृष्टमन्यत्फलमस्ति । कुतः । सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृति'रिति दहराधिकरणे ब्रह्मत्वेन साधितस्याप्यात्मनः सेतुत्वव्यपदेशात्, सेतुर्हि फलप्राप्तौ साधनम्, न तु फलम् । एतेन देशपरिच्छेदसिद्ध्या अपरिच्छिन्नता निवर्तते । तथा 'यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश' इत्युन्मानव्यपदेशात्, कालपरिच्छेदसिद्ध्या । तथा, दहरविद्यायामेव 'उभेऽस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' इत्यनेनाधाराधेयभावसंबन्धव्यपदेशात् वस्तुपरिच्छेदसिद्ध्या । तथा, 'य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इतिस्थानभेदेन स्थितयोः 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूप'मित्यादिना धर्मातिदेशमुखेन भेदव्यपदेशात् स्वरूपपरिच्छेदसिद्ध्या । अतो देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितमन्यत् किञ्चिदस्तीति प्राप्तम् ॥ ३१ ॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तत्रोत्तरमाह । तुशब्दः सेत्वादिहेतुभिः परत्वनिराकरणपक्षं व्यावर्तयति । समानस्य भावः सामान्यं तस्मात् । संसारसागरोत्तारणाय सेतुत्वम्, निर्लेपत्वायाकाशत्वम्, कामाभिदोहाय च चतुष्पात्त्वम्, अमृतत्वाय षोडशकलत्वम्, अदुर्लभत्वाय संबन्धः, दिव्यत्वायातिदेशः । गुणार्थमेव एवं वचनम्, न दोषार्थम् । अतो न 'ततोऽन्यत्पर'मिति शङ्कोत्पादनीया । तस्मान्न पूर्वोक्ता दोषाः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

नन्वन्यसामान्येन कथनस्य किं प्रयोजनम्, अत आह बुद्ध्यर्थ इत्यादि । तथा व्यपदेशो बुद्ध्यर्थः, बुद्धिरुपासना, सैवार्थः प्रयोजनं यस्य तादृशः । यथा भूतादीनां पादत्वज्ञानमुपासनार्थम्, एवं तत्तद्गुणवत्त्वज्ञानार्थमेवं कथनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

ननु यदि स्वरूपभेदो नास्ति, तदा स एवायमित्यतिदेशेपि हिरण्मयत्वादिबुद्धिः संपत्स्यत इति धर्मातिदेशस्य किं प्रयोजनं अतः स्वरूपभेदार्थमेव धर्मातिदेश इति शङ्कायां स एवेत्युक्तसमानधर्मवत्त्वज्ञानं न भवतीति बोधनाय हेतुं दृष्टान्तं चाह **स्थाने**त्यादि । धर्म्यैक्येपि स्थानविशेषप्राप्त्या न समानधर्मवत्वं दृश्यतेऽन्यत्रेत्यत्रापि तथात्वं भविष्यतीति शङ्कावारणाय धर्मातिदेशः कृत इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह **प्रकाशादिव**दिति । 'यदादित्यगतं तेज' इति वाक्यात् यथैकमेव तेजः सूर्यचन्द्राग्निषु न समानप्रकाशम्, यथा चैकोपि काल उत्तरायणदक्षिणायनयोर्न समानधर्मेति, तथात्र न ज्ञेयमित्येतदर्थमतिदेशः । अतो नानेन स्वरूपभेदापादनं कर्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इत आरभ्य प्रभूणां लेख इति प्रतिभाति ।

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

इतोऽन्यस्य परत्वाभावे हेत्वन्तरं सूत्राभ्यामाह । सत्यज्ञानादिधर्मवैशिष्ट्येनाद्वैतश्रुत्या चैतस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वमुपपद्यते । ततोऽयमेव परः, नेतोऽन्यः पर इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथा सेत्वादयः श्रुत्योच्यन्ते, तथा 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इति समाभ्यधिकौ प्रतिषिध्येते । तस्मादपि तथेति सेत्वादीनां नेतरपरत्वबोधकतेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अविरोधप्रकरणमुपसंहरन् फलितमर्थमाह **अने**नेत्यादि । **अनेन** ब्रह्मणोऽन्यस्य परत्वनिरासेन । **आयामशब्दादिभ्यः।** **आयामो** दैर्घ्यं व्यापकत्वमितियावत्, तद्बोधकाः शब्दा आयामशब्दाः, व्यापकत्वबोधकानि श्रुतिवाक्यानि, तान्यादीनि येषां तद्गुणसंविज्ञानः । तेभ्यः । 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' 'ज्यायान् दिवो ज्यानाकाशात्', 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्, सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो ब्रह्मणः सर्वगतत्वं सिध्यति, अन्यस्य परत्वानिरासे तु न सिध्येदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति दशमं परमतः सेतून्मानेत्यधिकरणम् ॥ १० ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ (३-२-११.)

एवमविरोधात् सर्वोत्तमत्वनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनीयत्वप्रयोजकं रूपमुक्त्वा अधुना तदितराधिकारिणां तदाह **फल**मित्यादि । अत्र ऐहिकामुष्मिकं फलं कर्मसचिवदेवेभ्यो वा भगवतो वेति संशयः । तत्रैतेषां कर्मण्युद्देश्यत्वात्तेभ्य इति पूर्वपक्षः । तत्रेदमाह । **फल**मैहिकमामुष्मिकं वा यत्, तत्सर्व**मतः** परमेश्वरादेव । कुतः । **उपपत्तेः** । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान'इतिश्रुतिर्हि निरङ्कुशं सर्वेशितृत्वं ब्रह्मण्याह । अतः सर्वं भगवत एवेति भगवानेव सर्वफलदाता, न ह्यन्यस्य वस्त्वन्यो दातुं समर्थ इति ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

किञ्च, 'स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदान' इति साक्षादपि फलदातृत्वस्य श्रुतत्वादपि तथेत्यर्थः । पूर्वसूत्रे ईशितृत्वं फलदान उपपत्तित्वेन गृहीतः, इह तु श्रुतत्वं साक्षादेव हेतुरुक्त इति विशेषः ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

अत्र फलदाने मतान्तरमाह धर्ममित्यादि । कामनावतो 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिभिः फलं श्रूयते । किञ्च, ईश्वरो न स्वतन्त्रः फलदाने । यदि स्वतन्त्रः स्यात्, तर्हि विधिनिषेधानर्थक्यमेव स्यादिति कर्मणः फलभवन उपपत्तिः । अतः श्रुत्युपपत्तिभ्यां हेतुभ्यां धर्मं फलकारणं जैमिनिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

अत्र सिद्धान्तमाह पूर्वमित्यादि । तुशब्दोऽस्वातन्त्र्यवैषम्यनैर्घृण्यशङ्काव्युदासार्थः । **पूर्वम्** ईश्वरं फलहेतुं बादरायण आचार्यो मन्यते । कुतः । **हेतुव्यपदेशात्** । 'एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति' 'एष उ एवासाधु कारयति तं यमधो निनीषति' इति श्रुतौ तत्तत्फलदित्सया तत्तत्कर्मकारयितृत्वश्रावणेन कर्म प्रत्यपीश्वरस्यैव हेतुत्वकथनात् । तथा च विधिनिषेधकामनादीनां व्यापारत्वमेवेति न विध्याद्यानर्थक्यम्, आत्मसृष्टेश्च न वैषम्यादिति स एव फलदातेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इत्येकादशं फलमत इत्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानश्रीव्रजनाथात्मजश्रीकृष्णचन्द्रविरचितायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥ (३-३-१.)

पूर्वपादे जडजीवधर्मतुल्यतया प्रतीयमानानां सर्वकामत्वादीनां धर्माणां जडजीवधर्मत्वनिराकरणेन ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वस्थापनेन प्रपञ्चविलक्षणशुद्धसच्चिदान्दविग्रहाभिन्नत्वं ब्रह्मणो निरूप्य, अस्मिन् पादे उपासनार्थं तत्तदुपासनाप्रकरणे पठिताः परस्परविरुद्धा ब्रह्मगता एव धर्मा उपसंहारार्थं विचार्यन्ते । तदर्थं विद्यैक्यं विचार्यम् । तच्च वेद्यैकाधीनमिति प्रथमं वेद्यैक्यं विचार्यते । तत्र अथर्वणोपनिषत्सु कचिद्गोपालस्वरूपम्, कचिद्रामस्वरूपम्, कचिन्नृसिंहस्वरूपं च, ब्रह्मोच्यते । तदत्र ब्रह्म विषयः । रूपभेदेन भिद्यते न वा, उपासनाविषयाणामब्रह्मत्वमेव वेति संशयः । तत्र यद्युपासनाविषयाणामौपाधिकत्वादविद्याकल्पितत्वं चेदङ्गीक्रियते, तदा 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति प्रक्रुत्य, 'अणोरणीयान्महतो महीया'नित्यादिमन्त्रैर्विरुद्धधर्माश्रयेऽशरीरेऽप्राकृततनौ ब्रह्मणि प्रतिपादितस्य सर्वश्रुतिसमन्वयस्य विरोधप्रसङ्गात् तदन्यथाज्ञाने 'योऽन्यथा सन्तमात्मनमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा' इति श्रुत्युक्तापराधप्रसङ्गाच्चोपासनाविषयाणामब्रह्मत्वं तु न शङ्क्यवचनम् । अतो यथा आमिक्षाधिकरण आमिक्षा वाजिनात्मकघनविरलद्रव्ययोर्विश्वेदेववाजिनोर्देवतयोश्च भेदेन द्रव्यदेवतात्मकयागरूपभेदाद्यागभेदः पूर्वतन्त्रे सिद्धः, तथात्रोपासनासु वेद्यस्यैकरूपत्वाद्ध्यानां च धर्माकारादिभेदात् तत्र तत्र 'तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इति रामपदेन 'असौ परं ब्रह्माभिधीयत' इत्यादिश्रावणाद्ब्रह्मभेद एव युक्तः । यदि चैवमभ्युपगमे ब्रह्मानेकत्वप्रसङ्गात् 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतिविरोधो विभाव्यते, तदा तु धर्मविरोधेन ब्रह्मैक्यस्योपगन्तुमशक्यत्वादुक्तपक्षद्वयेपि दोषाच्चोभयतः पाशारज्जुरिति प्राप्तम् । तत्राभिधीयते । **सर्ववेदान्तप्रत्यय**मित्यादि । सर्वैरनेकरूपनिरूपकैः वेदान्तैः प्रत्ययः ज्ञानं यस्य, तादृशमेकमेव ब्रह्म, न तु प्रतिवाक्यं भिन्नम् । कुतः । **चोदनाद्यविशेषात्** । चोद्यतेऽनेन इति चोदना विधिवाक्यम् । आदिपदेन फलसंयोगरूपाख्याः । तथा च चोदना च आदी च तत्समाहारश्च चोदनादि । चोदना आदिः यस्य तदपि चोदनादि । चोदनादि च चोदनादि च चोदनादी, तयोरविशेषश्चोदनाद्यविशेषः तस्मात् । पूर्वतन्त्रे शाखा[illegible]राधिकरणे केवलानां रूपादीनां व्यभिचारित्वं हृदिकृत्य, 'एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषा'दिति सिद्धान्तसूत्रे फलसंयोगरूपचोदनाख्यात्महेतुचतुष्टयसाधारण्येन सर्वशाखोक्तकर्मण एक्यं साधितम्, तथात्रापि तद्दृष्टान्तेन ब्रह्म तद्विद्ययोरैक्यं साध्यते । यथैकस्मिन्नग्निष्टोमे शाखाभेदेपि 'सर्वत्र अग्निष्टोमेन

यजेत' इत्येव चोदना, फलमपि तदेव द्रव्यदेवतात्मकम्, रूपमपि तदेव, सैवाग्निष्टोम इत्याख्यापीति सर्वशाखासूक्तोप्यग्निष्टोमो न भिद्यते, एवमत्रापि सर्वेषु वेदान्तेषु ब्रह्मत्वेनैव उपासना विधीयते, साक्षात् परंपरया च मोक्ष एव फलमुच्यत इति रूपचोदनाख्यानां फलसंयोगस्य च साधारण्यात्, ब्रह्म तदुपासना च न भिद्यते इत्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मणस्तत्साक्षात्कारस्य च न साक्षात्पुरुषव्यापारविषयत्वम्, तथापि साक्षात्कारसाधनभूतप्रमाणसंपादनद्वारा तादृशवृत्तिसंपादनद्वारा च चोदनासंबन्धसत्त्वात्, तथा पुरुषव्यापारस्यापि संभवात् न हेतोः स्वरूपासिद्धत्वमितिज्ञेयम् । न च विज्ञानद्वारा ब्रह्मणि हेतुसंसर्गसाधनापेक्षया साक्षाद्धेतुसंसर्गवतो विज्ञानादिशब्दवाच्यस्योपासनस्यैव पक्षत्वमङ्गीकृत्य सूत्रव्याख्यानमुचितमिति वाच्यम् । पक्षवाचकविज्ञानादिपदाध्याहारापेक्षया पूर्वपादान्तिमसूत्रे 'पूर्वं तु बादरायण' इति पूर्वपदेन परामृष्टस्य ब्रह्मणः सन्निहिततया तत्परामर्शस्य लघुत्वेन ज्यायस्त्वात् । विद्याविचारस्य वेद्यविचारायत्तत्वाच्चेति ॥ १ ॥

भेदान्नेतिचेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु घनविरलत्वधर्मभेदेन द्रव्यस्य भेदः, आकारादिभेदेन देवतायाश्च भेदे यागभेदवदुपास्यानां तत्तद्धर्मभेदेन मिथोभेदात्, **न**, हेतुतावच्छेदकाभावे चोदनाद्यविशेषरूपो हेतुः पक्षे ब्रह्मणि, तदुपासने च न, तथा च हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् न तेन विद्यैक्यस्य वेद्याभेदस्य वा सिद्धिरितिचेदित्याशङ्क्य समाधत्ते **एकस्यामपी**ति सूत्रावयवेन । एकस्यामतिरात्रव्यक्तौ गृहीतषोडशिकायामगृहीतषोडशिकायाः सकाशाद्गुणाधिक्येन भेदेपि यथा नातिरात्रभिन्नयागत्वम्, ग्रहणाग्रहणयोरुभयोरपि तदेव कर्माधिकृत्य विधानात्, तथेहापि ब्रह्मैवाधिकृत्य तत्तद्धर्मवैशिष्ट्यवैशिष्ट्ययोरुक्तत्वान्न ब्रह्मणो भिन्नत्वम् । अतो ब्रह्मोपासनाभिन्नत्वं तत्तदुपासनासु । तथा च षोडशिग्रहणाग्रहणयोरतिरात्रधर्मत्ववदत्र तत्तद्धर्मवैशिष्ट्यवैशिष्ट्ययोरपि ब्रह्मधर्मत्वेन वेद्याभेदस्य विवक्षितत्वात् त्वदुक्तस्य भेदरूपस्य हेतोरेव व्याप्यत्वासिद्धत्वम्, रूपभेदो धर्मभेदात्, आमिक्षादियागवदिति साधने, न तद्भेदो धर्मभेदादतिरात्रवदिति दृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वात् । अतः सिद्धान्तहेतुर्निर्दुष्ट इत्यर्थः । एवं सूत्रद्वयेन वेद्यैक्यात् विद्यैक्यसाधन इदं सिद्धम् । यद्विद्यैक्ये सत्येकस्यां विद्यायामनुक्तानामपि गुणानामुपसंहारः कर्तुं युक्त इति । तत्रोपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विषयविशेषे नियमनम्, तदत्र तत्तद्वाक्येऽनुक्तानां गुणानां तेन तेन हेतुना तत्तद्वाक्योक्ते विषये सत्तामनुसंधाय विशिष्टबुद्धौ विषयीकरणमिति बोध्यम् ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

ननु यागदृष्टान्तेन रूपाद्यभेदाद्विद्यैक्ये विद्यान्तरोक्तगुणोपसंहारो युक्त इति यदुक्तम्, तन्न युक्तम्, सर्वासु शाखासु ज्योतिष्टोमैक्येपि वाजसनेयक उक्ते तस्मिन्नेव यागे तैत्ति-

रीयोक्तधर्मोपसंहारस्य शिष्टैरकरणात्, एवमत्राप्यथर्वणोपनिषदुक्तोपासनासु वेद्यैक्येपि रूपान्तरे रूपान्तरधर्मोपसंहारो न कार्य इत्येव प्राप्यत इति व्यर्थं तदैक्यसाधनमित्याकाङ्क्षायां तदभावायात्र बाधकाभावविशिष्टस्यैव पूर्वोक्तहेतोरुपसंहारसाधकत्वमिति बोधयितुमुपसंहारबाधकान्याह **स्वाध्यायस्ये**त्यादि । **स्वाध्यायो** वेदः तस्य **तथात्वेन** एकस्मिन्नेव कर्मणि शाखाभेदेषु भिन्नभिन्नप्रकारताबोधकत्वेन **समाचारे तन्नियमः**, सम्यग्भूते ज्योतिष्टोमादिलक्षण आचारे तत्तदङ्गाचारनियमः, तावद्भिरेवाङ्गैर्यागसंपत्तावधिककरणस्य निष्प्रयोजनकत्वात् तावतामेवाङ्गानां करणम् । हेत्वन्तरमाह **अधिकाराच्चे**ति । सर्वेषां शाखिनां स्वस्वशाखोक्तप्रकारक एव कर्मण्यधिकारः, न परशाखोक्तप्रकारके । चकारेण 'यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिच'मित्याद्युक्तप्रायश्चित्तश्रवणं समुच्चीयते । अतोऽधिकारभेदात्प्रायश्चित्तश्रवणाच्च तत्तदङ्गाचारनियमः । अथवा शाखाभेदो न प्रसिद्धः, तदापि नियामकमाह **सववच्चे**ति । यथा सवा होमाः सप्तसूर्यादयः शतौदनपर्यन्ताः वेदान्तरोदितत्रेताग्न्यनभिसंबन्धात् आथर्वणोक्तैकाग्निसंबन्धाच्च आथर्वणिकानामेव कार्यत्वेन नियम्यन्ते, तथा विभागाभावदशायामपि तत्तद्वेदे विद्यमानायास्तस्यास्तस्याः शाखाया एव नियामकत्वात् तत्तच्छाखोक्तादन्यूनानतिरिक्तकरणनियमः । तथा च निरूपणप्रकारभेदाधिकारभेदप्रायश्चित्तश्रवणानि यथा कर्मणि तत्तदङ्गाचरणनियामकानि, तथा विद्यायामपि तानि नियामकानि । प्रायश्चित्तश्रवणस्थाने त्वत्र 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा' इति वाक्यम् । अतो बाधकाभावविशिष्टमेव वेद्यैक्यमुपसंहारप्रयोजकमिति पूर्वोक्तं नायुक्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ३ ॥

उक्तोष्टम्भार्थं प्रत्यक्षां श्रुतिं प्रमाणत्वेनाह **दर्शयती**ति । वेद्यैकत्वेन विद्यानामेकत्वं श्रुतिरेव दर्शयति, 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ती'ति । उपासनाप्रकारभेदेनोपास्यभेददर्शने दोषं च दर्शयति । 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवती'ति । उदित्यव्ययमप्यर्थकम् । अरमित्यल्पार्थकम् । तथा च यदा ब्रह्मण्यल्पमपि भेदं कुरुते, तदनन्तरं तस्य भेदकर्तुर्भयं भवतीत्यर्थः । अतो गुणभेदस्य स्वरूपभेदाप्रयोजकत्वादतीतपादे ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य सिद्धत्वेन 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मितिश्रुत्यानन्तरूपत्वस्य सिद्धत्वेन, 'अजायमानो बहुधा विजायते' इतिश्रुत्या बहुधा प्राकट्यस्य च सिद्धत्वेन यत्राधिष्ठानमनपेक्ष्य विरुद्धधर्माश्रयं ब्रह्म भक्तार्थमाविर्भवति, तत्र पूर्णो भगवान्, यत्र पुनः 'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रय' इत्यत्र भगवद्गुणत्वेनोक्तं 'सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्ति'रित्यादौ प्रियमूर्तित्वेनोक्तं यत्सत्त्वं तस्य स्वचिकीर्षितकार्योपयोगिनीं मत्स्यकूर्मादिरूपां मूर्तिं विधाय अत्रायःपिण्डे वह्निवदव्यक्तरूपेणाविर्भवति, सोंऽशावतारः, यत्र पुनः प्राकृत एव शरीरे जीवे वाविशत्यव्यक्तरूपेण, स तु विभूतिरित्युच्यते । यद्यपि 'तन्मायाफलरूपेणे'त्येकादशस्क-

न्धोक्तरीत्या ब्रह्मकार्यरूपत्वात् प्रकृतेरपि ब्रह्मात्मकत्वम्, तथापि तत्र तत्कार्ये वा यत्र नालौकिकरूपेणावेशः, तत्र केवललौकिकरूपत्वमित्येवं भेदेपि ब्रह्मणः सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वमप्रत्यूहम्। एवं विद्यासु। मुण्डके ब्रह्मविद्यां प्रक्रम्य ततस्तस्यामेव परापरविभागमुक्त्वा, ऋग्वेदादिरूपा अपरा, 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत' इति कथनात्परापरविभागे सत्यपि सर्वासां ब्रह्मविद्यात्वमप्रत्यूहम्॥ ३॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च॥ ४॥

ननु वेद्यैक्यात्प्राप्ते सर्वत्र गुणोपसंहारे, समाचारसूत्रोक्तैर्निरूपणप्रकारभेदादिभिस्तन्निवारणं कृतमिति तद्विचारे यस्यकस्याचिद्बाधकस्य सत्ता यत्र क्वाप्यायात्येवेति गुणोपसंहारो न क्वचिदपि प्राप्नोति, स चायुक्तः, श्रीरामोपनिषत्सु 'यो वै रामचन्द्रः स भगवान्, ये च मत्स्यकूर्माद्यवतारास्तस्मै वै नमो नमः' इत्यनेनोक्तावताररूपत्वस्य श्रीरामे, किञ्चाक्रूरस्तुतौ 'नमस्ते रघुवर्याय रावणान्तकराय च' इति रघुवर्यत्वादेः श्रीव्रजनाथे उपसंहारदर्शनात्, एतद्दृष्टान्तेन मत्स्ये शरचापादीनां पुरुषरूपे लक्षयोजनामशृङ्गादीनां विरुद्धधर्माणामप्युपसंहारस्यापत्तेरित्याशङ्कायां उपसंहारप्रयोजकं वदन् समाधत्ते **उपसंहार** इत्यादि। उक्तस्थलादिषु य उपसंहारः, स त्वर्थस्य भगवल्लक्षणस्य वस्तुनः **अभेदा**दैक्यात्। तथा च येन तदनुधीयते, तेन कार्य इत्येतदर्थं तदनुसंदधता स्वोपास्ये तदवतारवत्त्वे तेन रूपेण तत्कार्यकर्तृत्वमुपसंहार्यम्, न त्वनेन रूपेण तद्रूपस्तत्कार्यकर्ता वेति, अन्येन तु तदपि न कार्यम्। तत्र दृष्टान्तः। **विधिशेषवत्समाने** चेति। विधिः शेषो येषामग्निहोत्रादीनाम्, ते विधिशेषाः, तद्वत् समाने तुल्ये, चोप्यर्थे। तथा च तेषामग्निहोत्रत्वादिलक्षणे धर्मे तुल्येपि यथा स्वस्वशाखोक्तस्यैव करणम्, नान्यधर्मोपसंहारः, तथात्रापि 'इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते' 'तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत' इति श्रावणाद्यो ब्रह्मस्वरूपप्राधान्येनोपास्ते, तेन कार्यः। यः पुनरवतारस्वरूपप्राधान्येनोपास्ते, तेन न कार्यः, यथा तत्तच्छाखिनाग्निहोत्रादिषु परशाखोक्तान्यङ्गानीत्यधिकारभेदादुभयसामञ्जस्यमित्यर्थः। यद्वा। पूर्वसूत्रेषु वेद्यैकेन विद्यैक्य उपसंहारबोधके चोक्ते, तदनुसंधानतो जातायामुक्ताशङ्कायाम्, 'उपसंहारोऽर्थाभेदा'दित्यनेन यथाधिकारमुपसंहारानुपसंहारौ कर्तव्यत्वेन बोधयित्वा, 'विधिशेषवत्समाने च' त्यनेनोपसंहारप्रयोजनमाह। विधेः शेषो विधिशेषः, सोऽस्यास्तीति विधिशेषवत्, मतुबन्तम्, तादृशं सत् यत्समानमेकं तस्मिंश्चोपसंहारः। अस्मिन्पक्ष इदं भिन्नं वाक्यम्। तथा च यथा तैत्तिरीयब्राह्मणप्रथमकाण्डे चातुर्मास्यप्रथमपर्वणो वैश्वदेवयागस्य 'यद्वैश्वदेवेन यजते प्रजा एव तद्यजमानः सृजते' इत्येकं फलमुक्त्वा, पुनरपि 'यद्वैश्वदेवेन यजते अग्निमेव तत्संवत्सरमाप्नोति, तस्माद्वैश्वदेवेन यजमानः संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त' इत्याशासीते द्वितीयं फलमाह। तत्र यथैकस्य कर्मणोऽर्थवादे फलद्वयश्रावणात् फलद्वयसाधकत्वोपसंहारः,

तथा यत्र फलद्वयमुपासनायां श्रूयते 'यो मां स्मृत्वा निष्कामः सकामो भवति, 'अगाधा गाधा भवती'त्यादि, 'यो ध्यायति सोऽमृतो भवती'तिगोपालतापनीयादौ, तत्र 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति तद्धैतान् भूत्वावति' इति वाजसनेयिश्रुतेः तत्तत्फलसाधकत्वस्यो-पसंहार इत्युपसंहारबीजमनेन सूत्रभागेनोक्तम् । तस्मान्न कोपि दोष इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अन्यथात्वं शब्दादितिचेन्नाविशेषात् ॥ ५ ॥

गुणोपसंहार एव बाधकान्तरमाशङ्क्य परिहरति **अन्यथात्व**मित्यादि । ननूपसं-हारो गुणानां तदा भवति, यदोपास्यानां ब्रह्मत्वेनैक्यं भवति । ब्रह्म तु **शब्दात्** 'कृत्स्नः प्रज्ञानघनः' इत्यादिश्रुतेः प्रज्ञानमात्रमेकरसम् । तत्र चेन्मिथो विरुद्धाः शान्तत्वक्रूर-त्वतपोभोगादय उपसंह्रियन्ते, तदैकरसत्वहान्या तेषामुपास्यानां रूपाणा**मन्यथात्व**मब्र-ह्मत्वं स्यादितिचेत्, एवं सूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशान्तरेण समाधत्ते **नाविशेषा**दिति । एक-रसत्वं यथा श्रुतिबलान्निर्णीयते, तथा विरुद्धधर्माश्रयत्वमपि तत एव निर्णीयते । अत उभयोरपि श्रौतत्वाविशेषात् तद्वस्त्वेव तादृशम् । अतो न विरुद्धगुणोपसंहारेण ब्रह्मत्वहा-निरित्यर्थः ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

पूर्वसूत्रे 'अन्यथात्वं शब्दात्' इत्यनेन यदाशङ्कितम्, तस्यैव परिहारं प्रकारान्तरे-णास्मिन् सूत्र आह **नवे**त्यादि । अन्यथात्वं **प्रकरणभेदाद्वा** न, तत्र दृष्टान्तः **परोवरी-यस्त्वादि**ति । अयमर्थः । श्रुतिप्रामाण्यात् यावदुक्तधर्मवद्ब्रह्मेति सिद्धावपि यत्प्रकरणभेदेन तद्धर्मनिरूपणम्, तत् तस्य तस्याधिकारिणस्तत्तद्धर्मवत्त्वेनोपासने तत्तदभीष्टफलसिद्ध्यर्थम् । अतो ये ज्ञानाधिकारिणस्तेषामक्षरप्राप्त्यर्थं 'अदृश्यमग्राह्य'मित्यादिश्रुतिरदृश्यादिगुणकं निरूपयति, ये पुनर्भक्त्यधिकारिणस्तेषां भक्तेर्बहुविधत्वात्तदुक्तफलसिद्ध्यर्थं तादृशतादृश-भक्तानुभवयोग्यमाथर्वणश्रुतिर्निरूपयति । यथा तैत्तिरीयसंहिताषष्ठकाण्डद्वितीयाध्याये अहीनाख्यसोमयागे अहीनसत्रे च उपसद्दिनसंख्यां पूर्वं विधाय तेषु दिनेषु आराग्रावान्त-रदीक्षां 'अस्मिन्मे लोकेर्धुकऽस्स्यात्' इति कामवत उक्त्वा, तदग्रे 'परोवरीयसीमवान्तरदी-क्षामुपेयाद्यः कामयेतामुष्मिन्मे लोकेर्धुकऽस्स्यादिति चतुरोऽग्रेऽथ त्रीनथ द्वावथैकमेष वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षा' इति पठितं यत् परोवरीयस्त्वं तद्वत् । अर्थस्तु, सोमक्रयदिने सायमेकं स्तनं पिबेत्, अपरेद्युः प्रातर्द्वौ स्तनौ, सायं त्रीन् स्तनान्, परेद्युः प्रातश्चतुरः स्तनानेवमाराग्रावान्तरदीक्षाङ्गव्रते स्तनपानसंख्या विहिता । आरं बलीवर्दप्रतोदन-लोहम्, तद्वत्सूक्ष्ममग्रं मुखं यस्याः सा आराग्रा इति । द्वितीयस्यास्तु तद्विपरीता संख्या । 'सोमक्रयदिने सायं चतुरः स्तनात्, द्वितीयदिने प्रातस्त्रीन्, सायं द्वौ, तृतीयदिने प्रातरेकम्' इति । एतस्य व्रतस्य दीक्षाप्रकरणे पठितत्वात् दीक्षां विना तथा व्रतकरणे तु न परोवरी-

यस्त्वम्, एवं भक्तिप्रकरणीयानामथर्वणोपनिषद्युक्तानां रूपाणां न भक्तिरहितोपास्यत्वम् । तथा च तत्तद्भक्तिमतां तथातथोपासनापरिपाके तत्र तत्र ब्रह्मत्वस्यानुभव इति नाब्रह्मत्वशङ्कोदयः । अभक्तशङ्कामात्रेण तु न तद्बाध इति तेषां ब्रह्मत्वं निर्विघ्नमित्यर्थः ।

यद्वा । पूर्वसूत्रेणान्यथात्वशङ्कामपाकृत्य यः सर्वेषु रूपेषूपसंहारसूत्रेण मिथः सर्वधर्माणामुपसंहारः प्राप्तः, सत्वैकान्तिभक्तानुभवविरुद्ध इति तदर्थमुपसंहारव्यस्थामस्मिन्सूत्र आह **नवे**त्यादि । सर्वेष्ववतारेषु यस्य भगवदवतारत्वेन साधारणी भक्तिः, तेन सर्वगुणोपसंहारः सर्वत्र कार्यः । यस्त्वेकान्ती तस्यान्तःकरणं स्नेहोत्कर्षेणैकत्रैव पर्यवसितमिति तस्य रूपान्तरेऽन्तःकरणाभावात्तेन तद्गुणोपसंहारो न कार्यः । तत्र हेतुः **प्रकरणभेदा**दिति । श्रुत्यादौ तत्तदधिकारिणमुद्दिश्य तत्तत्प्रकरणमुक्तमिति प्रकरणपदेनात्राधिकारो बोध्यते । तथा चोपासकादिभ्य उत्कृष्टाधिकारादित्यर्थः संपद्यते । तदेतदधिकारोत्कर्षादिकं दृष्टान्ते प्रकटयति **परोवरीयस्त्वादिव**दिति । छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके उद्गीथविद्यासमाप्तावुक्तं 'आकाशो ह्येवैभ्यो लोकेभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं स एष परोवरीयानुद्गीथः, स एषोऽनन्त' इति । तस्यामेव विद्यायामक्ष्यादित्यादिप्रतीकोपासने हिरण्यश्मश्रुत्वादयोपि गुणा उक्ताः । तथापि सामगतिपरंपराविश्रान्तिस्थानभूतः परस्मात्परो वराच्च वरीयानेतादृग्गुणविशिष्टो य उद्गीथः, तदुपासकस्य स एवोद्गीथ उत्कृष्टो भासत इति । तत्र यथा न हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणोपसंहारः, एवमत्रापि साधारणाधिकारादेकान्त्यधिकार उत्कृष्ट इति, तस्मात्तथेत्यर्थः ७

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तदपि ॥ ८ ॥

नन्वेकान्तिनो भवतूत्कृष्टोऽधिकारः, तथापि 'रामोपासक' इति संज्ञा त्वविशिष्टेत्युपसंहारे किं बाधकमित्येवं सूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशान्तरेण परिहरति **संज्ञात** इत्यादि । एवं **संज्ञातो** या शङ्का, तदुत्तरं तु पूर्वसूत्रे एव अधिकारप्राबल्यादुक्तम् । संज्ञाया व्यवहर्तृभिः कृतत्वेन लौकिकत्वात्, अधिकारस्यान्तरत्वात्, शास्त्रीयत्वाच्च । नन्वधिकारस्यान्तरत्वेपि न प्रमाणेषु गणना, संज्ञा तु प्रमाणान्तर्गणितेति कथं न तस्या बलवत्त्वमित्याशङ्क्य, संज्ञैकत्वस्य हेतोरन्वयव्यभिचारमाह **अस्ति तु तदपी**ति । **तुः** शंकानिरासे, संज्ञैक्यमात्रेण गुणोपसंहारो न शङ्क्यः । यतः छान्दोग्ये 'ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्युद्गीथावयवस्य प्रणवस्योपासनमुक्तम्, तथा आदित्याक्षिपुरुषप्रतीककं चोक्तम्, तथा आकाशमुपक्रम्य परोवरीयस्त्वगुणकम् । वाजसनेयके च कृत्स्नोद्गीथविषयमासन्योपासनम् । एतेषु प्रकरणभेदविषयभेदाभ्यां प्रमितभेदेष्वपि उद्गीथोपासनेति संज्ञैकत्वमस्ति । तथा च व्यभिचरितत्वेन तस्याभेदसाधने सामर्थ्याभावात् फलभेदरूपभेदाभ्यां सिद्धे भेदे, उपसंहारप्रयोजकस्यैक्यस्याभाव एव तद्बाधक इत्यर्थः ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

ननूपास्येषु रूपेषु बाल्यपौगण्डाद्यवस्थादर्शनादवस्थाभिश्च विग्रहे न्यूनाधिकपरिमाणादिदर्शनात्तेषूक्तं सच्चिदानन्दरूपत्वमनुपपन्नम्, सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणः सदैकरू-

पत्वात्, अतस्तेषु प्राकृतत्वमेवाभ्युपेयम्, तथा सति पूर्वसाधितं तेषां ब्रह्मत्वं विरुद्धधर्माश्रयत्वं गुणोपसंहारादिकं च सर्वमसमञ्जसं स्यादित्याशङ्क्याह **व्याप्ते**रित्यादि । 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति' इत्यादि-श्रुत्या तादृशस्यैव सर्वत्र व्याप्तेः । **च**कारात्तादृशस्यैव 'सर्वरसः' इति श्रुत्या रसरूपत्वेन, **समञ्जसम्** । यादृशेन रूपेण भक्तानां लीलारसानुभवो भवति, तादृशं रूपं क्रमेण योगमायापसारणात्प्रकटयति, पूर्वं च स्वस्मिन्नेवान्तर्भावयतीति बाल्यादिभावोपपत्तेः पूर्वोक्तं सर्वमुपपन्नम् । तथा च न्यूनाधिकपरिमाणादिदर्शनस्य मायापसारणहेतुकत्वाद्विग्रहस्य सदैकरूपताया अबाधे पूर्वसाधितं ब्रह्मत्वादिकं युक्तमेव यावदुक्तधर्मवद्ब्रह्मेत्यदोष इत्यर्थः ॥९॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

ननु 'अनुच्छित्तिधर्मे'ति श्रुत्या ब्रह्मधर्माणामनुच्छेदश्रावणात् ब्रह्मधर्मत्वेन बाल्यादयः सर्वेपि नित्या वाच्याः, ते च तत्तद्भक्तानां स्वलीलानुभावनार्थं प्रकटाः क्रियन्त इति तत्तद्भक्तविशिष्टास्तथा भक्तानामपि नित्यत्वं प्रापयन्ति, कृष्णोपनिषदि त्वेकस्यैव भक्तस्य पौर्वापर्येणानेकलीलासंबन्धित्वं बोध्यते । 'यो नन्दः परमानन्दो यशोदा मुक्तिगेहिनी' इत्यादिना, 'सोवतीर्णो महीतले, वने वृन्दावने क्रीडन् गोपगोपीसुरैः सहे'त्यन्तेन । तत्रैकस्यैव तत्तल्लीलासंबन्धित्वे विरुद्धकालीनानां लीलानां युगपदनुभवासंभवात्क्रमेऽङ्गीकार्ये लीलानामनित्यत्वापत्तिः । नित्यत्वे च तत्तल्लीलासंबन्धिनो भक्तस्य भिन्नत्वापत्तिरनुभवविरोध उक्तश्रुतिविरोधश्चेत्युभयतः पाशारज्जुरित्याशङ्कायामाह **सर्वे**त्यादि । सर्वेषां लीलामध्यपातिनां पदार्थानां ब्रह्मणा **सहाभेदात्** । 'तस्मान्न भिन्ना एतास्तु आभिर्भिन्नो न वै प्रभुः । भूमावुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिनम्' इति कृष्णोपनिषन्मन्त्रे तेषां ब्रह्माभेदश्रावणेन तदविनाभावात्, भेदविलक्षणाभेदाद्वा, **अन्यत्र** उत्तरोत्तरलीलायामपि **इमे** पूर्वलीलासंबन्धिन एव ते भक्ता इत्यर्थः । न चैवं सति लीलानुभवस्य क्रमिकत्वाल्लीलानामनित्यत्वं शङ्क्यम् । अनुभवापेक्षया श्रुतेर्बलिष्ठत्वात् । 'अङ्गसङ्गं करिष्यामि'इति श्रुतावङ्गसङ्गलीलाया भावित्वस्योक्तत्वाच्च । तथा च 'यतो वाचः' इति 'अनिरुक्तः' इति श्रुत्या च ब्रह्मणो वाङ्मनसागोचरत्वस्योक्तत्वात् तदिच्छातत्सामर्थ्ययोर्महिम्ना अघटितघटनापटीयस्त्वं युक्त्यगोचरत्वं चानुसन्धाय सर्वाः शङ्का वारणीया इति भावः । एतत्सूत्रे **अन्यत्रे**ति पदेन लीलान्तरवद्देशान्तरस्यापि संग्रहाद्विरुद्धदिक्कयोर्भक्तयोर्भक्त्यतिशयेन यत्र युगपदुभयदेशे भगवद्दर्शनम्, यथा श्रुतदेवजनकयोर्गेहे, तत्र तत्तद्वषिवत् तत्तद्भक्तानामपि साहित्यात् तेषामपि व्यापकत्वं जातिन्यायेन बोधितं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ननु तेषां ब्रह्मणा सहाभेदे व्यापकत्ववत् पूर्णानन्दैश्वर्यादयोपि धर्मास्तेषु प्रतीयेरन्, न चैतदस्ति, दुःखसंभावनायां प्रभुप्रार्थनाकरणदर्शनात्, तया पूर्णानन्दत्वाद्यभावे निश्चिते

तेषां व्यापकत्वमपि न वक्तुं शक्यम्, तुल्यत्वादित्याशङ्कायामाह **आनन्दे**त्यादि । आनन्दैश्वर्यवीर्यादयो धर्माः **प्रधानस्य** धर्मिणो ब्रह्मण एव, न तु गुणभूतानां लीलापदार्थानां ते संभवन्ति । सर्वथा तौल्ये ब्रह्मणः प्राधान्यव्याहतेरित्यर्थः । न चैवं सति व्यापकस्याप्यभावः शङ्क्यः । आकाशपरिमाणवत् साहजिकधर्मत्वात् तदुपपत्तेरिति ॥ ११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

पूर्वसूत्रे पूर्णानन्दत्वादयो ब्रह्मासाधारणाधर्मा इति ते विभूतिषु नोपसंहर्तव्या इति विचारिते, प्रियशिरस्त्वादिस्मरणाद्विचार्यन्ते, तेषामुपसंहारः पुरुषरूपोपासने प्राप्नोति, स च विरुद्ध इति कथं कार्यः । किञ्च, मोदप्रमोदावुपचितानुपचितानन्दरूपौ प्रदेशभेदेनोक्तौ, ब्रह्म तु नित्यानन्दैकरसम्, अतस्तत्र तत्कथनमनुपपन्नमिति द्वयमाशङ्क्य तत्तदधिकारिणं प्रत्यनुपसंहारोपसंहारौ श्लेषेण वदन् तां शङ्कां परिहरति **प्रिये**त्यादि । पूर्वसूत्रादत्र 'प्रधानस्ये'तिपदमनुवर्तते । **हि**र्हेतौ । प्रधानस्य **प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः** प्रियशिरस्त्वाद्यसंभवः । **हि** यतो हेतोः **उपचयापचयौ** मोदप्रमोदरूपौ, **भेदे**, चित्तशुद्धितारतम्येन भाते भेदे, भासेते । यदा भेद एव न भातः, तस्य तयोरप्यभानात् प्रियशिरस्त्वादेरनुपसंहार इत्यर्थः । यद्वा । **हि** यतो हेतोर्भेदे भाते चित्तशुद्धितारतम्येन तौ तदप्राप्तिश्च । यदा भेद एव न भातः, तदा नोपचयापचयौ, नापि प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः, किन्तु उपचयापचयाभावः प्रियशिरस्त्वाद्युपसंहारश्च भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

पूर्वसूत्र उभयविधाधिकार्यर्थं श्लेषेण पक्षद्वयमुक्तमिति द्वयोर्हेतुर्व्यक्तव्यः । तत्र पूर्वमुपसंहारे हेतुमाह **इतरे**त्यादि । **इतरे** पुरुषरूपविरुद्धत्वेन भासमाना अक्षपुच्छादयोपि धर्माः पुरुषरूप उपसंहार्याः । तत्र हेतुः । **अर्थसामान्यात्** । **अर्थः** पदार्थ आनन्दमयत्वलक्षणः । तस्य समानत्वादेकत्वात् । **तु**र्विरोधव्यवच्छेदाय । तथा च यथा संकर्षणस्वरूपोपवर्णने 'किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रोद्योतितोद्दामफणासहस्र'मित्युक्तम्, तथात्रानन्दमयमेकमेव रूपं प्रकृत्योभयथाप्युक्तत्वाद्भेदमपाकृत्यानन्दमयोपासकेनोभयथाप्युपास्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

अनुपसंहारे हेतुमाह **आध्याने**त्यादि । आनन्दस्वरूपस्यासमन्तात् ध्यानं तदर्थं यावन्त उपयुज्यन्ते प्रियत्वप्राधान्यादयः, त एवोपसंहर्तव्याः, नेतरे शिरस्त्वादयः । तत्र हेतुः **प्रयोजनाभावात्** । ध्यानपदार्थस्य तावतैव सिद्धेरधिकोपसंहारे प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

अत्रैव हेत्वन्तरमाह । 'आनन्द आत्मे'त्यनेन पूर्वोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनामात्मा स्वरूपमानन्द एवेत्यात्म**शब्दा**दपि नेतरे उपसंहार्याः । आनन्दमयविवरणे 'तदात्मानं

स्वयमकुरुत ' इत्यादिना आत्मरूपप्राकट्ये ' रसो वै स' इति रसरूपताया वक्ष्यमाणत्वात्, रसस्य च निरुपाधिप्रियात्मरूपस्थायिभावात्मकत्वात्, तस्यैव परस्यात्मनो विवरणाय प्रपाठकस्य प्रवृत्त्या, तस्यैवानन्दमयत्वाच्चोपक्रमादिभिस्तात्पर्यलिङ्गैरवयवप्रायपाठपठितस्याप्यात्मशब्दस्यावयवे तात्पर्यराहित्यात्, तत्समभिव्याहृतस्याप्यानन्दपदस्य स्वरूप एव तात्पर्यात्तथेत्यर्थः ॥ १५ ॥ इति प्रथमं सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ (३-३-२)

तैत्तिरीयेऽन्नमयादिनिरूपणे तेषां पुरुषविधत्वं निरूप्य, ' तस्यैष एव शारीर आत्मा ' इति सर्वत्रोच्यते । तत्रानन्दमयपर्यन्तं शरीरात्मत्वकथनात्संशयः । किं सर्वत्र शरीराभिमानी जीव एव, उत ब्रह्मेति । पूर्वपक्षस्तु, सर्वत्र शारीरपदाज्जीवस्य प्राप्तेः, भार्गव्यां विद्यायामन्नमारभ्यानन्दपर्यन्तं ब्रह्मत्वकथनात् ब्रह्मणोपि प्राप्तेः, उभयत्रापि श्रौतत्वाविशेषादनिर्णय एव पर्यवस्यतीति प्राप्तः । एवं प्राप्त आह **आत्मगृहीति**रित्यादि । **इतरव**ज्जीववत् या आत्मगृहीतिः ' शारीर आत्मा ' इत्यनेनात्मग्रहणम्, तत्, **उत्तरात्** सर्वेभ्य उत्तरो य आनन्दमयस्तस्मात् । अन्नमयातिरिक्तेषु सर्वेषु वाक्येषु ' यः पूर्वस्ये'तिकथनात् सर्वेभ्यः पूर्वो योऽन्नमयस्तस्य पूर्वमाकाशादिजनकस्य परस्यैव ब्रह्मण उक्तत्वात्, तत्स्वरूपबोधनार्थमेवानन्दमयस्योक्तत्वादुपक्रमादिलिङ्गैः तत्रैवात्मत्वस्य पर्यवसानाद्ब्रह्मैवात्रोच्यत इति सुखेन निर्णय इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

नन्वेतदग्रे सर्वत्र ' अन्योऽन्तर आत्मे'ति पठ्यते, तत्रान्य इति श्रुत्या अन्नमयाद्यात्मनां भिन्नत्वनिरूपणाच्छारीरपदाच्च सर्वत्र भिन्नो जीव उच्यत इत्येव युक्तम्, आनन्दमये या शारीरत्वोक्तिः, सा तु तस्य ब्रह्मत्वेन सर्वत्रा**न्वया**दिति न तद्विरोध इत्याशङ्क्य परिहरति **स्यादवधारणा**दिति । आनन्दमय एव सर्वशरीराभिमानी स्यात् । तत्र हेतुः । **अवधारणात्** । ' एष एव ' इत्येवकारेणेतरनिषेधपूर्वकमानन्दमयस्यैवात्मत्वनिर्धारणात् । तथा च पुरुषविधब्राह्मणे उपक्रान्तस्यात्मनो ' ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ' इति ब्रह्मत्वं निगमयित्वा ' तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी'तिवत् स्वस्य सर्वात्मकत्वे ' सर्वत्राहम् ' इति ज्ञानं न दोषः, तथात्र सर्वशरीराभिमानित्वेन ज्ञानमप्यदुष्टम् । अत आनन्दमय एव सर्वशरीराभिमानीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति द्वितीयमात्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ (३-३-३)

अन्नमयादीनां कोशातिरिक्तत्वं निरूपयितुमनुप्रसङ्गेनेदमाह **कार्ये**त्यादि । तैत्तिरीयाणां ब्रह्मवित्प्रपाठके, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्युपक्रम्य महाभूतसृष्टिमुक्त्वा, आम्नायते, 'पृथिव्या ओषधयः, ओषधिभ्योऽन्नम्, अन्नात्पुरुष स वा एष पुरुषोन्नर-

समयः' इति, एतदग्रे चान्नस्योत्पत्तिलयहेतुत्वमुक्त्वा 'येऽन्नं ब्रह्मोपासत' इत्युच्यते, भृगुप्रपाठके च 'अन्नं ब्रह्मेति व्यजाना'दित्युच्यते । तत्र संशयः । 'स वा एष पुरुषः' इत्यनेन किं पूर्वोक्त एव पुरुषः परामृश्यते, उत तद्भिन्न इति । तत्र 'स वा' इति तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्पूर्वं च 'अन्नात्पुरुष' इत्यन्नजन्यस्यैव पुरुषस्योक्तत्वात् 'स एव' इत्युक्तम् । न च ब्रह्मत्वेन कथनस्यासङ्गतिः । तस्य तथोपासनार्थत्वेन स्तुतिरूपतया सङ्गतेरिति प्राप्ते, आह । **कार्याख्यानादपूर्वम्** । **कार्यस्य**, 'अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठ'मित्यादिना भूतजनकत्वतद्वर्धकत्वादिरूपस्य, **आख्यानात्** अन्नस्य ब्रह्मत्वेनोपासनार्थं 'अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यादिना पूर्वं तस्मिन् ब्रह्मधर्मेषूक्तेषु तावतैवोपासनायां सिद्धायां पुनः कथनप्रयोजनाभावेऽप्यासमन्तात्कथनात्, तत्रोच्यमानमन्नम्, अपूर्वम्, पूर्वजन्यत्वेनोक्तादन्नादतिरिक्तम् । तथा चैवमन्नयोर्भेदे सिद्धे, 'अन्नात्पुरुषः' इत्युक्ताद्भौतिकात्पुरुषाद्भिन्न एव 'स वा एषः' इत्यनेनोक्तोऽन्नसारमय आध्यात्मिकः । न च प्रत्यभिज्ञाबोधकयोः 'स एष' इत्यनयोर्विरोधः शङ्क्यः । स इत्यस्य 'स राजा तोयनीव्या भूमेः,' कला च 'सा कान्तिमती कलावत' इत्यादाविव प्रसिद्धार्थकतया 'एष' इत्यस्य वक्ष्यमाणार्थकतया चोपपत्तावनयोः प्रत्यभिज्ञापकत्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । अतः कार्याख्यानादन्य एवायमित्यर्थः । एतस्मादन्यो यः स तु सर्वत्र विद्यमान आनन्दमय इति न काप्यनुपपत्तिः । तेनानन्दमयविद्यायामन्नमयादयो विभूतित्वेनोपास्याः, आनन्दमयस्तु विभूतिमत्त्वेन पुरुषोत्तमतयेति बोधितम् ।

यद्वा । वाजिनां बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणे 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्युपक्रम्य, 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा' इत्युक्त्वा, तदग्रेऽन्यस्य प्रियत्वं निराकृत्य, 'ईश्वरो हि तथा स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत' इति पठ्यते । तत्र सर्वेषु प्रियत्वस्यात्मोपाधिकत्वादात्मपदेन जीवात्मन एव प्रियत्वेनोपासना विधीयते, उतेश्वरपदात्परमात्मन इति भवति संशयः । तत्र यथा पत्यादेरात्मोपाधिकप्रियत्वोक्त्या जीवात्मन एव प्रियत्वं मैत्रेयीब्राह्मण उच्यते, एवमत्रापि 'प्रेयः पुत्रा'दित्यादिकथनाज्जीवात्मन एवेति युक्तम् । 'ईश्वरो हि तथा स्या'दिति तूपासनाफलकथनमिति न तद्विरोध इति प्राप्ते, आह **कार्येत्यादि** । कार्यैराख्यानं कार्याख्यानं कर्मनामकथनं तस्मात्, प्रेयस्त्वकथनतः पूर्वं 'प्राणन्नेव प्राणो भवति, वदन् वाक्, पश्यंश्चक्षुः, श्रुण्वन् श्रोत्रं, मन्वानो मनः, तान्येतान्यस्य कर्मनामान्येव' इतिवाक्ये प्राणादिभिः कर्मनामभिरात्मन एकस्यैव कथनात्, **अपूर्वम्**, पतिपुत्रवित्ताद्यभिमानदशायामन्यापेक्षया यत्पूर्वं निरुपधिप्रीतिविषयत्वेन भातं तस्मादतिरिक्तमत्रात्मशब्दवाच्यम् । लोके हि प्राणादिशब्दैः कौष्ठ्यवाय्विन्द्रियाण्येवोच्यन्ते, न तु आत्मा । अतो न जीवस्यैतानि नामानि । ईश्वरे तु सर्वरूपत्वात्सर्वकर्तृत्वात्संभवतीति वाचनायैव 'ईश्वरो हि तथा स्या'दित्युक्तम् । तथा 'प्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मा-

दन्तरतरं यदयमात्मा' इत्यनेनान्यस्मादन्तराज्जीवादप्यतिशयेनान्तरत्वं बोधितम्, तेन पुरुषोत्तमस्वरूपमेव तथा भवितुमर्हतीत्यर्थः। अतो विग्रहस्यैवात्मस्वरूपत्वात्तत्राविकृतत्व-परमानन्दत्वादयो धर्मा उपसंहर्तव्या इति बोधितम् ॥ १८ ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

ननु विग्रहे चक्षुःश्रोत्रादीनां नानाकारत्वेन वैलक्षण्यप्रतीतेरात्मनश्चैकरसत्वादुक्त-कर्मनामवत्त्वं ब्रह्मण्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह **समान** इत्यादि। **चो**ऽप्यर्थे, एवं चैवमपि चक्षुःश्रोत्रादीनां नामकर्मणोर्वैलक्षण्येपि, **समानः** एकरूप एव, न तु विषमः। कुतः। **अभेदात्**। न हि कटककुण्डलाद्याकारभेदे तत्तत्कार्यभेदे वा सुवर्णमन्यद्भवति। ग्राहकैः सुवर्णत्वेन ग्रहणात्। किंच, ब्रह्म ह्युपनिषद्वेद्यम्, ताश्च 'प्राणन्नेव प्राणो भवती'त्यादिरूपाः प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यानर्थान् स्वरूपेणैव गृह्णद्ब्रह्म तत्तच्छब्दवाच्यं भवतीतिवदन्ति, तद्वाच्यता च व्यवहार्यत्वे, व्यवहारश्च 'तदेतत्प्रेयः पुत्रा'दित्यादिवाक्यैकवाक्यतया निरुपधिप्रेमव-तामाविर्भूतेऽवताररूप एव संभवतीति तादृशैर्भगवद्विग्रहे तत्तदवयवेषु यथा यथा व्यव-ह्रियते, तथा तथा व्यवह्रियमाणं तदेकमखण्डसच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मैवेति न काचिदनुपपत्ति-रित्यर्थः। तेनानाविर्भूतरूप इवाविर्भूतरूपेऽपि ब्रह्मणि व्यापकत्वैकरसत्वाखण्डसच्चिदा-नन्दत्वादयः स्वरूपधर्मा उपसंहार्याः। ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य प्रागेव साधितत्वादिति स्थितम् ॥ १९ ॥

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

साक्षादाविर्भूते पूर्णधर्माणामुपसंहारमुक्त्वा, किञ्चित्कार्यचिकीर्षया यथेन्द्र आविष्टः, तथा क्वचिज्जीवे स्वयमाविशति, तत्र केषांचिद्धर्माणां भाने, तत्रोपासकेनाखिलब्रह्मधर्मोप-संहारः कार्यो न वेतिशङ्कायां विकल्पेन समाधानं सूत्राभ्यां वदन्नादौ विधिपक्षमाह **संबन्धादि**त्यादि। **अन्यत्रापि**, भगवदाविष्टे जीवेपि, **एवम्**, भगवतीव सर्वधर्मानु-पसंहार्योपासना कार्या। तत्र हेतुः **संबन्धा**दिति, अयोगोलके वह्नेरिव तस्मिन्ब्रह्मण आवे-शलक्षणात्संबन्धात्। तथा च यो जीवोऽत्राविष्टं भगवन्तमहमुपास इति जानाति, यश्च तं ब्रह्मत्वेनोपास्ते, तस्योपासना न जीवगामिनीति तत्रोपसंहारः कार्यः। 'तद्धैतान् भूत्वावती'ति श्रुतेर्गुर्वादौ जीवबुद्धिनिषेधाच्च तत्फलदानार्थं तत्र तेन रूपेण भगवत आवेशादिति। अय-मेव न्यायः प्रतिमायामपि वाच्यः ॥ २० ॥

न वाविशेषात् ॥ २१ ॥

यस्त्वन्तरङ्गं हृद्याविर्भूतभगवत्कं ज्ञात्वा, एतद्भजनेनाहं भगवन्तं प्राप्स्यामीति ज्ञात्वा तमेव भजते, स प्रेमविश्वासयोरुत्कर्षात् भक्तिमार्गीय इति भक्तहृद्याविर्भूतेऽपि रूपे तेनोपसं-हारो धर्माणां न कार्य इति निषेधपक्षमाह **न वे**त्यादि। न कार्यस्तेनोपसंहारः। तत्र हेतुः

अविशेषादिति, भक्तभक्तस्य तद्भजने रसास्वादनेन विस्मृततदाविष्टभगवत्कतया तदाविष्टे भगवद्रूपे गुणानामुपसंहारेऽनुपसंहारे वा विशेषाभावादित्यर्थः। विशेषादिति पदच्छेदे तु, नीरसोपासनापेक्षया भक्तिमार्गीयोपासनायां रसास्वादविशेषादित्यर्थः॥ २१॥

दर्शयति च॥ २२॥

अनुपसंहार एव हेत्वन्तरमाह **दर्शयतीति**। दृढविश्वासवते भक्तभक्ताय तु तद्भजनीये भक्त एवालौकिकाननुभावान् भगवान् दर्शयतीति तत्र सन्निधाननिश्चये जाते तत्साधन-भूतोपसंहारापेक्षैव नास्तीत्यर्थः॥ २२॥

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः॥ २३॥

ननु भक्तभक्तः स्वसेव्येऽत्यलौकिकं वीर्यं दृष्ट्वा तदाविष्टे भगवति वीर्यसंभारक-त्वादेरुपसंहारं करिष्यतीत्याह **संभृतीत्यादि**। राणायनीयानां खिलेषु पठ्यते। 'ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान, ब्रह्म भूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं क' इति। ज्येष्ठा वीर्या इत्यत्र बहुवचनस्य डादेशः। तथा च, ब्रह्म ज्येष्ठं मुख्यं येषां तादृशानि वीर्याणि ब्रह्मणा संभृतानि, सम्यगन्यनैरपेक्ष्येण स्वत एव धृतानि। किंच, ज्येष्ठं ब्रह्माग्रे देवादिजननात्पूर्वमेव, दिवमाततान, द्युलोकं व्याप्तवत्। किंच, भूतानामा-काशादीनामुत्पत्तेः प्रथममेव तु ब्रह्म जज्ञे आविर्बभूव। तेनैतादृशमहिमवत्त्वेन, ब्रह्मणा साकं स्पर्द्धितुं कोऽर्हतीत्यर्थः। अनेन पादेनाविर्भूतस्वरूपमेवात्रोच्यत इति ज्ञाप्यते। सूत्रा-र्थस्तु, संभृतिश्च द्युव्याप्तिश्च तयोः समाहारः संभृतिद्युव्याप्ति, एतदपि, अतः पूर्वसूत्रो-क्ताद्विशेषाद्धेतोः नोपसंहार इत्यनुवर्तते। चकारेण दर्शनस्य समुच्चयः। तथा चोक्तवि-धाय भक्तभक्तायानुभावान् दर्शयति, भजनरसं चानुभावयतीति, तस्यैहिकपारलौकिकापे-क्षाभावान्नैतदुपसंहारोपि तस्यावश्यक इत्यर्थः॥ २३॥ इति तृतीयं कार्याख्यानादित्य-धिकरणम्॥ ३॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्॥ २४॥ (३-३-४.)

तैत्तिरीयारण्यके पुरुषसूक्ते, सहस्रशीर्षपुरुषविद्योच्यते। तत्रैव ब्रह्मवित्प्रपाठके 'स वा एष पुरुषोऽन्नमय' इत्यारभ्य, प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयात्मकं ब्रह्मस्वरूपं निरू-प्यते, 'स वा एष पुरुषविध एवे'ति च पठ्यते। तत्र पुरुषसूक्तेऽन्नमयादिषु च पुरुषपदश्रवणा-द्भवति संशयः। किमन्नमयादिषु सहस्रशीर्षत्वाद्युपसंहारो भवति नवेति। तत्र सर्वत्र ब्रह्मण एवोपास्यत्वादत्राप्युपासनोक्तेर्ब्रह्मत्वपुरुषत्वयोरविशेषेण वेद्यैक्ये विद्यैक्यात्कर्तव्य उपसंहार इति प्राप्ते, आह **पुरुषविद्यायामित्यादि**। अन्नमयादिषु चतुर्षु सहस्रशीर्षत्वादिकं नोपसं-हार्यम्, कुतः। पुरुषविद्यायां पुरुषस्वरूपं निरूप्यते तथा, इतरेषामन्नमयादीनां चतुर्णां स्वरूपस्यान्नमयादिप्रकरणेऽनाम्नानादकथनात्। पुरुषविद्यायां पुरुष इत्युच्यते, मुक्तिदातृत्वं

महामहिमत्वेन ज्यायस्त्वं च । तत्प्रकरणे तु न तथोच्यते, पुरुषविधमेवोच्यते । अतस्तेषां विभूतिस्वरूपत्वान्न सहस्रशीर्षत्वादीनां मूलगुणानामुपसंहार इत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति चतुर्थं पुरुषविद्यायामित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ (३-३-५.)

निर्दोषत्वज्ञानपूर्वकं भजनं कर्तव्यमित्येतदर्थमधिकरणान्तरमाह वेधेत्यादि । बृहदारण्यके उद्गीथब्राह्मणे 'द्वया ह प्राजापत्या' इत्युपक्रम्य, देवासुराणां मिथः स्पर्द्धामुक्त्वा, 'ते ह देवा ऊचुर्हन्तसुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे'त्यादिना वागादीनामुद्गातृत्वेन वरणे तेषामसुरकृतपाप्मवेधमुक्त्वोच्यते । अथैनमासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति, तथेति, तेभ्य एष प्राण उदगायत्, ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति, तमभिद्रुत्य, पाप्मना अविध्यन्, स यथाश्मानमृत्वा लोष्ठो विध्वंसेतैव५ह वै विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशु'रिति । छान्दोग्येऽप्येवम् । एतावान्परं विशेषो यद्वाजिनामासन्यस्योद्गातृत्वम्, छन्दोगानामुद्गीथत्वेनोपास्यत्वमिति । तत्र देहसंबन्धित्वोद्गातृत्वोपास्यत्वानां सर्वत्र तौल्येऽपि वागादिषु पाप्मवेधः, आसन्ये प्राणे कुतो नेति भवति संशयः । तत्रासन्योपासनाया अत्र विधेयत्वात् तदुत्कर्षबोधनाय वागादिषु पाप्मवेधोक्तिः, वस्तुतस्तु सर्वे तुल्याः, यथा 'गोऽश्वा एव पशवोऽन्ये त्वपशव' इत्यत्र, यदि चैवमसदर्थबोधने वेदस्य प्रतारकत्वापत्तिराशङ्क्यते, तदा तु पाप्मवेध हेतोरशक्यवचनत्वात्संशय एव पर्यवस्यतीति प्राप्ते, आह **वेधादी**त्यादि । वाक्प्राणादिषु यः पाप्मवेधो दुष्टविषयसंबधन्श्च, वेधादि, तत्, अर्थभेदात्, अर्थो वस्तु ब्रह्म, ततो भेदात् । सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन सर्वत्र ब्रह्मण एवोपास्यत्वादत्रासन्यस्तदभिन्नत्वादेव छान्दोग्य उपास्यत्वेनोच्यते, अत एवापहतपाप्मत्वं छन्दोगैरुच्यते । अपहतपाप्मत्वं च ब्रह्मण एवासाधारणो धर्मः अन्तस्तद्धर्माधिकरणे सिद्धः, स भगवद्दत्तो मुख्यविभूतिरूपे तस्मिन्नपि तिष्ठतीति, न तस्य पाप्मवेधः, न वा दुष्टविषयसंबन्ध इति सुखेन तद्धेतुनिर्णय इत्यर्थः । एतेन यद्विभूतिरूपस्यासन्यस्य निर्दोषत्वज्ञाने ज्ञातुस्तथात्वं भवति, तत्र भगवतस्तथात्वज्ञाने निर्दोषो भवतीत्यत्र किं वाच्यम्, तथा, भगवति ये दोषत्वेन मोहव्रणपलायनाद्याः, तेपि गुणत्वेनैव ज्ञेयाः । 'अज्ञत्वं पारवश्यं च विधिभेदादिकं तथा । तथा प्राकृतदेहत्वं देहत्यागादिकं तथा । असुराणां विमोहार्थं दोषा विष्णोर्नहि क्वचि'दिति ब्रह्माण्डवाक्यादिति । तेन निर्दोषत्वं ज्ञात्वा भजनीयमिति सिद्धम् ॥ २५ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

एवं भगवत्संबन्धाभावे दोषसंबन्धमुक्त्वा, गुणहानिमपि वदन् भगवत्संबन्धे गुणप्राप्तिरूपं विशेषमाह **हाना**वित्यादि । 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्, तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति मुण्डके पठ्यते । अर्थस्तु, पश्यः

द्रष्टा जीवः एतादृशमीशं पश्यते, तदा विद्वान् ब्रह्मज्ञानवान् सन्, पुण्यपापेऽविद्याकार्ये विधूय, ज्ञानेन निवार्य निरञ्जनः अविद्यारहितः सन्, परमं ब्रह्म उपैति प्राप्नोति । तदनन्तरं साम्यं ब्रह्मतौल्यमुपैतीति । तत्र 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मसाम्यस्य निषेधात् परमं साम्यं तु न भवत्येवेति ज्ञापनाय सूत्रे तुरुक्तः । किन्तु 'समो मशकेन समो नागेने'ति यत्किञ्चित् साम्यं श्राव्यते, तदस्य द्रष्टुर्ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरं कैर्धर्मैर्भवतीत्याकाङ्क्षायामाह **हानावि**त्यादि । **हानौ**, ओहाक्त्यागे, ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्य विभागो हानिर्विभागस्य पूर्वस्थितित्यागरूपत्वात्, तस्यां हानौ सत्याम्, ये धर्मा जीवनिष्ठा आनन्दैश्वर्यादयो भगवदिच्छया जीवात्तिरोहिताः, ते भगवत्संबन्धे सति पुनराविर्भवन्ति, तैरेव साम्यम्, न तु स्वारसिकम् । तत्र हेतुः । **उपायनशब्दशेषत्वा**दिति, श्रुतौ, उपैतीति य उपायनशब्दस्तच्छेषत्वात्साम्यस्य, कारकाणां क्रियाशेषत्वादिति । ननु आनन्दादीनां ब्रह्मधर्मत्वात्तैस्तत्साम्यकथनं तदभेदमेवावगमयिष्यतीत्याशङ्क्य तद्धर्ममात्रसाम्यस्य न तदभेदसाधकत्वमित्येतदाह दृष्टान्तमुखेन । **कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानव**दिति । कुशा औदुंबर्यः समिधः तत्संबन्धि यत् छन्दःस्तुत्युपगानम्, उपगीयतेऽनेनेत्युपगानं तत्साधनं तद्वत्, ज्योतिष्टोमादियागेषु कुशाः प्रस्तोत्रा स्थाप्यन्ते, त'त्राभि त्वा शूर नो नुमो दुग्धा इव धेनव' इत्यस्यामृचि ये वर्णास्तेषामच एवोपसंहृत्य भकारेण गानं क्रियत इति, तदार्चिकवर्णधर्माणामचामुपसंहारो भकारे कृत इति किं भकारस्य तदृगात्मकत्वं संभवति, अपि तु न भवति, तथा प्रकृतेऽपि न धर्ममात्रप्राकट्येन जीवस्य तदात्मकत्वं संभवति । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्ये जीवे ब्रह्माभेदबोधनादस्त्वभेद इत्याशङ्कायामाह **तदुक्त**मिति । जीवे ब्रह्माभेदबोधनस्य तात्पर्यं तु तद्गुणसारसूत्रेणैवोक्तम् । तथा च भगवत्संबन्धाभावे गुणानामपि हानिरित्यर्थः । न चोपसंहारप्रकरण एतस्य कुतः स्मरणमिति शङ्क्यम् । यथा पञ्चाग्न्यादिविद्यासु शाखान्तरीया अग्न्यादय उपसंह्रियन्ते, एवं ब्रह्मधर्मा अनया श्रुत्या जीवे बोध्यन्त इत्यभेदोऽप्युपसंहार्य इत्याशङ्कानिरासाय स्मरणादिति ॥ २६ ॥ इति पञ्चमं वेधाद्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

संपराये तर्तव्याभावात्तथाह्यन्ये ॥ २७ ॥ (३-३-६.)

पूर्वाधिकरणे जीवस्य भगवत्संबन्धे विशेषमुक्त्वा, भगवत्संबन्धसाधनयोर्ज्ञानभक्त्योर्मध्ये किं ज्याय इति विचारायाधिकरणं प्रणयति **संपराये**त्यादि । बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे 'मनसैवानुद्रष्टव्य'मिति दर्शनसाधनमुक्त्वा, 'विरजः पर आकाशा'दित्यादिना विरजत्वादीन् धर्मानुक्त्वा, 'स एष नेति नेती'त्युपक्रम्य 'न सज्जते न व्यथत' इत्यन्तेन ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा, यत एतादृग्ब्रह्म, अतस्तद्विदपि साध्वसाधुकर्मरहित इति तन्माहात्म्यमुक्त्वा, अन्ते पठ्यते 'सर्वपाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तरति य एवं वेदे'ति । तेन ज्ञानस्य संसारमुक्तिहेतुत्वात्पापतारकत्वरूपं माहात्म्यमुक्तं भवति । गोपालतापनीये च 'परं ब्रह्मैतद्यो धारयती'त्युपक्रम्य 'भजति सोऽमृतो भवती'ति मुक्तिहेतुत्वमुच्यते । एवं ज्ञानभक्त्योर्मु-

क्तिहेतुत्वे समानेऽपि ज्ञाने 'पाप्मानं तरती'ति वचनात् ज्ञानदशायां पापसत्ता प्राप्यते, तथा भक्तिदशायामपि, अस्ति न वेति संशयः। तत्र पूर्वप्रारब्धस्य ज्ञानेन नाशे मुक्तिरिति शास्त्रार्थे सिद्धे, भक्त्यापि प्रारब्धनाशादेव मुक्तिरिति प्राप्तम्, तत्राह **संपराय** इत्यादि। **संपरायः** परलोकस्तस्मिन्प्राप्तव्ये सति, **तर्तव्याभावात्**, 'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः, नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' इत्यादिवाक्यैर्मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादितिसूत्राच्च पापनाशानन्तरमेव भक्तिसंभवेन भक्तौ तर्तव्यस्य पापस्याभावात् तया पुरुषोत्तमज्ञानद्वारा साक्षादेव मुक्तिरिति ज्ञातव्यम्। ननु तर्तव्यलिङ्गकायां श्रुतौ 'य एवं वेद' इति सामान्यवचनात् तत्रापि पापं संभाव्यत इति चेत्, तत्राह **तथा ह्यन्ये** इति। **तथा** ज्ञानानन्तरमपि पापवन्तो**ऽन्ये**, भक्तिमार्गीयेभ्यो भिन्नाः। ननु अत्र किं गमकम्, अत आह **ही**ति, यतो हेतोः उक्तवाक्यैर्भक्तेः प्रागेव पापनिवृत्तिर्बोध्यते। अतस्तथेत्यर्थः॥२७॥

छन्दत उभयाविरोधात्॥ २८॥

ननु भक्तिमार्गीयाणामपि गोपस्त्रीणां 'दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः, ध्यानाप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः' इति वचनेन सुकृतदुष्कृतयोर्हानिरपि कथ्यते इति पूर्वोक्तवचनैर्विरोध इति नैकतरनिर्णय इति शङ्कायामाह **छन्दत** इत्यादि। छन्द इच्छा, भगवदिच्छातः उभयाविरोधात्, भक्तेः पूर्वं पापनाशनिरूपकं भक्त्यनन्तरं तन्निरूपकं च यद्वाक्यं तयोरविरोधात्, भगवता तद्विजातीयभाववतीनामन्यासामुत्कर्षज्ञापनाय तासु पापादेः स्थापनाददोष इत्यर्थः। तेन भक्तेः पूर्वं तन्नाश औत्सर्गिकः, स क्वचिद्विशेषेच्छयापनोद्यत इति ज्ञापितम्॥ २८॥ इति षष्ठं सम्परायाधिकरणम्॥ ६॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः॥॥ २९॥ (३-३-७.)

ननु 'ब्रह्मविदोप्नोति परम्' 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादौ ब्रह्मज्ञाने सत्येव मोक्षः श्राव्यते, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इत्यत्र तु वरणे सति आत्मलाभरूपो मोक्षः श्राव्यते, वरणं च स्वीयत्वेनाङ्गीकारात्मकं भक्तिमार्गे भवतीति भक्तौ सत्यां तत्सिध्यतीति भक्तेः समुच्चयो विकल्पो वेतिसंशये, एकादशस्कन्धीये 'मत्कामा रमणं जारं मत्स्वरूपाविदोऽबलाः, ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगाच्छतसहस्रशः' इति भगवद्वाक्येऽविहितासक्त्या बोध्यत इति श्रुत्योः परस्य च विरोधात् भगवद्वाक्यस्य तदुभयविरुद्धत्वात् नैकतरनिर्णय इति प्राप्ते, आह **गते**रित्यादि। **गते**र्ज्ञानस्य, **अर्थवत्त्वं** प्रयोजनवत्त्व**मुभयथा**, मर्यादापुष्ट्याख्यमार्गद्वयेन। 'एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषती'त्यादिश्रुतिभ्यो भगवान् सृष्टिपूर्वकाल एव, एतेनैतत् कारयित्वैतत्फलं दास्यामीति विचारितवान्, अतस्तथैव तेषां मुक्तिः, तत्र पूर्ववाक्योक्तरीत्या मुक्तिसाधनाननुगमेऽप्यनुगमहेतुरवश्यं वाच्यः। अन्यथा संदेहानपायान्मुमुक्षुप्रवृत्तिव्याघातापत्तेः। अतस्त-

दभावाय पुष्टिमर्यादारूपमार्गद्वयं हेतुत्वेन वक्तव्यम्, तत्र शास्त्रविहितज्ञानभक्तिसाधनेन मुक्तिर्मर्यादा, तद्रहितानामपि कृपया तद्दानं पुष्टिः । इदं च 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति न्यायात् सिद्धम् । अतो यं जीवं यस्मिन्मार्गेऽङ्गीकरोति, तं तत्र प्रवर्तयित्वा तद्रीत्या तस्मै तत्फलं प्रयच्छतीनां नानुगमदोषः, न वा मुमुक्षुप्रवृत्तिव्याघातः । अधिकारभेदादेव व्यवस्थितिसौकर्यात् । अत्रार्थापत्तिं प्रमाणयति **अन्यथा हि विरोध** इति । हि यतो हेतोः अन्यथा मर्यादापुष्टिमार्गभेदेन व्यवस्थाया अकथने विरोधः पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतीनामापतेत् । अतस्तदभावान्यथानुपपत्त्या एवमङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥ २९ ॥ इति सप्तमं गतेरर्थवत्त्वमित्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥ (३-३-८.)

ननु 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' 'भजति सोऽमृतो भवति' इति च सर्वत्र मुक्तेरेव फलत्वमुच्यते, तथा, 'भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनामुष्यात्मनः कल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्य'मित्युच्यते तापनीये । अत्र भक्तिशब्दाच्छान्दसः सोर्लुक्, रहस्यभजनमित्यस्य विवरणं तदिहेत्यादि । अर्थस्तु, तत् भजनम्, **अमुष्य** एतदीयस्य जीवस्य, इहामुत्रोपाधिनैराश्येनैव, ऐहिकामुष्मिकयावत्फलेप्साराहित्येन कल्पनम्, तदीयत्वसमर्थनम्, अन्तर्बहिः सेवया तदीयत्वदृढीकरणमेव, एतदेव च नैष्कर्म्यं सन्यास इति । अन्ये तु 'भक्तिरस्य भजनम्, तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनामुष्मिन्मनःकल्पन'मिति पठन्ति । अमुष्मिन् कृष्णाख्ये ब्रह्मणि मनसः संकलनं प्रेरणा तन्मयत्वमिति चार्थं वदन्ति । एवं पाठद्वये यावत्फलनैराश्यस्य प्रविष्टत्वादामुत्रिकमध्ये मुक्तेरपि प्रवेशात्तदनपेक्षत्वं समानम् । एतदत्र विचार्यते । भजनमात्रस्य मुक्तिरेव फलं ज्ञानवत्, उत निरपेक्षभजने भजनीयत्वेन भगवत्स्वरूपलाभः फलम्, मुक्त्यपेक्षायां तु मुक्तिः फलमिति विभागः । यदि च विभागः, तदापि किं मुमुक्षुभक्तो ज्यायान्, अनपेक्षो वा, द्वावपि समौ वेति । एवं संशये, मुक्तेः सर्वोत्कृष्टत्वस्य प्रसिद्धत्वात्, अत्रापि भजनेन मोक्षस्यैव फलत्वेनोक्तत्वात्, निरपेक्षभजनेऽपि स एव फलमिति युक्तम् । यदि च भगवत्स्वरूपस्य स्वतंत्रपुरुषार्थत्वमनुभूय भजत'स्तं यथा यथोपासते तथैव भवति तद्धैतान् भूत्वावती'ति श्रुतेः 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इति भगवद्वाक्याच्च तदेव स्वरूपं भजनीयत्वेन फलमिति विभागो विभाव्यते, तदापि द्वयोर्भक्तयोः श्रौतत्वस्य भगवत्संबन्धित्वस्य चाविशिष्टत्वादुभयोः समत्वमेवायाति । अथानपेक्षया कश्चित् विशेषो विभाव्यते, तदा तु कतमो गरीयानिति निर्णयाभावात्संशय एव पर्यवस्यतीति प्राप्ते, अभिधीयते **उपपन्न** इत्यादि । मुमुक्षुभक्ताद्रहस्यभजनकर्ता अनपेक्ष एवोपपन्न आधिक्योपपत्तियुक्तः । तत्र हेतुः । **तल्लक्षणार्थो-**

पलब्धेः। भगवल्लक्षणो योऽर्थः स्वतंत्रपुरुषार्थरूपः, तस्योप समीपे लब्धेः स्वाधीनतया तस्य प्राप्तेरित्यर्थः। यद्यपि पुरुषोत्तमप्रवेशरूपायां मुक्तौ तदानन्दानुभवो भवति, तथापि भक्तौ यथा भवति, तथा न। इदं च 'भगवान्मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोग'मिति पञ्चमस्कन्धीयशुकवाक्यात्, 'दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' इति तृतीये कपिल-वाक्यात्, 'नारायणपरा लोके न कुतश्चन बिभ्यति, स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इति षष्ठे शिववाक्याच्चावसीयते। अत्र दृष्टान्तमाह **लोकवदिति**। यथा स्वाधीनपतिका नायिका, तदवस्थाननुगुणं गृहवित्तादिकं दीयमानमपि नाङ्गीकरोति, तद्वदित्यर्थः। तस्मान्मुमुक्षुभक्तापेक्षया निरुपधिभक्त एव गरीयानिति सिद्धम् ॥ ३० ॥ इत्यष्टममुपपन्नाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥ (३-३-९.)

एवं पुष्टिभक्तेः स्वरूपं तादृशभक्तस्य स्वरूपं च निरूप्य मर्यादाभक्तिसाध्यायां मुक्तौ सर्वा भक्तयः संनिपतन्ति, किंवा प्रत्येकमेवेतरनिरपेक्षा मुक्तिं साधयन्तीति विचारयितुमाह **अनियम** इत्यादि। अथर्वणोपनिषत्सु गोपालतापनीये पठ्यते 'परं ब्रह्मैतद्यो धारयति रसति भजति ध्यायते प्रेमति शृणोति श्रावयत्युपदिशत्याचरति सोऽमृतो भवती'ति, प्रसिद्धपाठे तु 'ध्यायति रसति भजती'ति त्रयमुच्यते, तदाप्युपलक्षणविधया अन्या अन्यत्रोक्ता अपि समायान्ति। तत्र पूर्वोक्तरीतिके संशये, अत्र धारणादिध्यानादिसाधनकलापमुक्त्वा मुक्तिरूपफलकथनात्समुदितानामेव मुक्तिसाधकत्वम्, एवं पुराणोक्तासु नवधाभक्तिष्वपि द्रष्टव्यमिति प्राप्ते, आह **अनियम** इत्यादि। अनियमः सर्वासां समुदितानामेव फलसाधकत्वमिति नियमो नास्ति। अत्रोपपत्तिमाह **सर्वासामविरोध** इति। 'चिन्तयन् चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृते'रिति चिन्तनस्य तथात्वमुच्यते, 'पञ्चपदीं जपन्' इत्याद्युक्त्वा 'ब्रह्म संपद्यत' इत्यनेन च कीर्तनमात्रस्य तथात्वम्। अतः प्रत्येकपक्ष एव श्रुतीनां सर्वासामविरोधः स्यात्। अतः 'परं ब्रह्मैतद्यो धारयती'त्यादिके वाक्येऽपि 'सोऽमृतो भवती'ति प्रत्येकमभिसंबन्धं काङ्क्षतीति ज्ञेयम्। ननु यथा दण्डादीनां कारणत्वेऽपि समुदितानामेव कारणत्वं तथात्राङ्गीकारे किं मानम्, अत आह **शब्दानुमानाभ्यामिति**। श्रुती तु प्रागेवोक्ते, 'केवलेन हि भावेने'त्युपक्रम्य 'सिद्धा मामीयुरंजसे'ति, 'एतावान् सांख्ययोगाभ्या'मित्युपक्रम्य 'अन्ते नारायणस्मृति'रिति स्मृती च, एताभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां तथा, लौकिकप्रमाणापेक्षया अलौकिकस्य बलिष्ठत्वादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति नवममनियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥ (३-३-१०.)

पूर्वं मुमुक्षुभिः क्रियमाणानां भगवद्धर्माणां मुक्तिसाधनत्वप्रकारो विचारितः। इदानीं यान् धर्मानैश्वर्यादीन् स्वविचारितकार्यकरणार्थं दत्त्वा तत्कार्यं येन जीवेन कारयति, स

जीवस्तैरेव धर्मैर्मुक्तिमपि प्राप्नोति, न वेति संशये, जीवकृतभगवद्विषयकधर्माणां यत्र मुक्तिसाधकत्वम्, तत्र तेषां सुतरां तत्साधकत्वमिति कैमुतिकादायाति, मुक्तिसाधकत्वेनाविहितत्वान्न तथात्वमित्यप्यायातीति संदेह एव पर्यवसानमित्यत आह **यावदित्यादि** । यस्मिञ्जीवे यत्कार्यसाधनार्थं योऽधिकारो यथा भगवता दत्तः, तत्कार्यसाधनक्षमा ये भगवद्दत्ता धर्माः, यथा 'यदादित्यगतं तेज' इत्यादि, यथा च प्रतर्दनाख्यायिकायामिन्द्रे त्वाष्ट्रहन्तृत्वादयः, तेऽधिकारसंबन्धित्वादाधिकारिका इत्युच्यन्ते । तेषां तत्कार्यसंपत्तिरेव प्रयोजनमिति यावदधिकारं तेषां तस्मिन्नवस्थितिः । तथा च तत्कार्यसंपत्तावधिकारनिवृत्त्या तेषामपि निवृत्तेर्न तेषां मुक्तिपर्यन्तो व्यापारः । ये पुनः सप्तर्षिप्रभृतयः, तेषां कल्पान्तपर्यन्तोऽधिकार इति, 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे, परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद'मिति वाक्यं तद्विषयम्, तेषामपि 'कृतात्मान' इति विशेषणाद्भगवति कृतचित्तत्वादेव मुक्तिः, नत्वाधिकारिकगुणैरित्यर्थः ॥३२॥ इति दशममाधिकारिकाधिकरणम् ॥१०॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥
(३-३-३३.)

अथर्वोपनिषत्सु 'भजति सोऽमृतो भवती'ति भक्तेर्मुक्तिसाधनत्वं श्राव्यते, श्रुत्यन्तरे तु 'तमेव विदित्वा अति मृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादौ तु ज्ञानस्य । तत्र कस्य गुणभावः, कस्य मुख्यतेति संशये, श्रुतित्वाविशेषादुभयोः कारणत्वे हेत्वनुबद्धस्य कार्यवैजात्यस्यापातान्मुक्तौ च तदसंभवा'द्भक्त्या मामभिजानाती'ति भगवद्वाक्ये भक्त्या ज्ञानसंभवकथनेन भक्तेर्ज्ञानं जनयित्वोपक्षयाज्ज्ञानेनैव मुक्तिरितिप्राप्तम् । तत्राह **अक्षरेत्यादि** । तुः पूर्वपक्षनिरासे, **अक्षरधियाम्**, 'एतद्वैतदक्षरं गार्गि अस्थूलमनणु', 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्' इत्याद्युक्तानामक्षरविषयकज्ञानानाम्, **अवरोधो** मुक्तिसाधने प्रवेशः गणनं सः **सामान्यतद्भावाभ्याम्**, पुरुषोत्तमसंबन्धिसंबन्धे मुक्तिरिति पुरुषोत्तमसंबन्धिसंबन्धित्वं सामान्यम्, तद्भावो ब्रह्मभावः, ताभ्यां हेतुभ्याम् । अयमर्थः । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्राक्षरविदः परप्राप्तिः फलत्वेनोच्यते । परश्च पुरुषोत्तम एव, 'अक्षरात्परतः पर' इत्यस्याः श्रुतेः 'अक्षरादपि चोत्तमः' इति गीतावाक्येनोपबृंहणात् भगवानेव पर इति तत्प्राप्तिरेव परममुक्तिः । 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्, यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम' इति गीतावाक्यादक्षरं तद्धामत्वात्तत्संबन्धि, तद्विषयकं ज्ञानं च पुरुषोत्तमसंबन्धिसंबन्धि । किंच, भक्तिस्तावद्ब्रह्मभावोत्तरं भवतीति गीतायामुक्तम् । 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति, समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' इति । ब्रह्मभावश्चाक्षरज्ञानेनाविद्यानाशे सति भवति । तथा च पुरुषोत्तमज्ञानव्यापारकभगवत्प्राप्तिरूपमुक्तिकरणभूतायां स्वरूपयोग्यतामक्षरज्ञानानि संपादयन्तीति मुक्तिपूर्व-

कक्षाविश्रान्तत्वान्मुक्तिसाधनेषु तदवरोधा'द्भक्त्या मामभिजानाती'ति पुरुषोत्तमज्ञानमादाय पूर्वपक्षोऽसंगत इति । नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वात्तदुपासकानां मध्ये केषांचिदक्षर एव लयः, केषांचित् गीतोक्तरीत्या भक्तिलाभ इति फलवैजात्यं कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुं दृष्टान्तेनाह **औपसदवदिति** । उपसद इदमौपसदं तद्वत्, उपसदाख्ये कर्मणि ध्रौवाज्यात्सुचि चतुरवत्तं चमसे वा पंचावत्तं यदाज्यं तत्तानूनप्त्रमित्युच्यते, 'अनाधृष्टमस्यनाधृष्य'मिति मन्त्रेण 'षोडशर्त्विजोऽनु मे दीक्षा'मिति मन्त्रेण यजमानश्च समवस्पृशन्ति तत् तानूनप्त्रस्पर्शाख्यं कर्मौपसदम्, तत्र विशेषः श्रुतौ कल्पे चोच्यते। 'तत्समवमृशन् यमृत्विजं कामयेतायं यज्ञयशसमृच्छेदिति तं प्रथममवमर्शये'दिति। अत्र सर्वेषामृत्विजां तानूनप्त्रित्वे समानेऽपि यस्मिन् यजमानस्य स्नेहातिशयेन यज्ञयशोदानेच्छा, तत्रैव तथाकृतिः,न सर्वेषु, तद्वत् । तथा च तत्र यथर्त्विजामविशिष्टत्वेऽपि यजमानेच्छा फलवैजात्यनियामिका, तथात्र भगवदिच्छेति तया तथेत्यर्थः । ननु श्रवणादीनां यथा पुरुषोत्तमसंबन्धित्वे तत्प्राप्तिहेतुत्वम्, तथाक्षरस्याप्यस्त्विति शङ्कायां सा न कार्येत्येतदर्थं संमतिमाह **तदुक्तमिति** । भगवद्गीतासूक्तम् । तत्र हि 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' इत्यादिना 'स याति परमां गतिम्' इत्यन्तेनाक्षरप्राप्त्युपायमुक्त्वा, 'अनन्यचेताः सततम्' इत्यादिना स्वप्राप्त्युपायं स्वस्य तद्वैलक्षण्यं चोक्त्वा, स्वस्य भक्त्येकलभ्यत्वं स्वस्वरूपं च वक्तुं पूर्वं क्षराक्षरयोः स्वरूपं कथयन् 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम' इत्यनेनाक्षरस्य ज्ञानिमुक्तिस्थानत्वं स्वधामत्वं चोक्त्वा, 'पुरुष स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया, यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्' इति भक्त्येकलभ्यत्वं परत्वं सर्वभूताधारत्वं सर्वविस्तारकत्वं च स्वस्योक्तवान् । अतः पुरुषोत्तमसंबन्धित्वमात्रं न तत्प्राप्तिहेतुतावच्छेदकम्, किन्तु तत्संबन्धिभक्तित्वम्, तच्चाक्षरे नास्तीत्यतस्तथा नेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

ननु संसारनिवृत्त्यानन्दाविर्भावयोरविशेषादक्षरब्रह्मणि लये पुरुषोत्तमप्रवेशान्न्यूनतोक्तौ को हेतुरित्यत आह **इयदित्यादि** । इयदित्यस्य परिमाणवचनस्य तैत्तिरीयोक्तायामानन्दमीमांसायां मानुषानन्दमारभ्य शतानन्दिगणने 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति प्रजापत्यानन्दादधिकतया **आमननात्** कथनात् । तथा च पुरुषोत्तमस्यानन्दमयत्वेन तदानन्दस्य च 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यनेन वाङ्मनसागोचरत्वश्रावणादक्षरानन्दस्य न्यूनत्वं तत उच्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इत्येकादशमक्षरधियामित्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥ (३-३-१२.)

ननु ज्ञानमार्गे यथा स्वात्मत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानम्, तथा भक्तिमार्गेऽपि भक्त्या पुरुषोत्तमज्ञाने स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं भवति, नवेत्यक्षरस्मरणेनाभेदज्ञानस्मृत्या संशये, बृहदार-

ण्यके कहोडप्रश्ने, उषस्तप्रश्ने च यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म 'य आत्मा सर्वान्तर' इति, एतदुत्तर-वाक्ये च याज्ञवल्क्येन 'एष त आत्मा सर्वान्तर' इति कथनादन्तर्यामिब्राह्मणे च सर्वान्त-रस्याप्यन्तरशब्दान्तरेणान्तःस्थापकत्वबोधनाज्जीवात्मान्तःस्थस्यापि जीवं व्याप्य वर्तमानत्वा-द्येनकेनापि श्रौतेन साधनेन पुरुषोत्तमेऽभिज्ञायमाने स्वात्मनस्तद्व्याप्तत्वेन भेदास्फुरणात् स्वात्मत्वेन ज्ञानमदण्डवारितम् । अतस्तद्भवतीति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, आह **अन्तरे**त्यादि । अन्तरेति मध्यवाचकमव्ययम् । भूतग्रामः संघातः शरीरात्मकः । तथा च स्वात्मनो भक्तस्य पुरुषोत्तमे यत्स्वात्मत्वेन ज्ञानं तत् संघातवद्भजनानन्दान्तरायभूतम्, अतो भक्ताय भजनं देदित्सिते भगवांस्तस्य तन्न करोतीति 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इत्यादिज्ञानमेव तस्य भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अन्यथा अभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

ननु स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानस्य भजनानन्दानुभवविरोधित्वेन जघन्यत्वे भक्त-वृद्धवादिषु भगवांस्तन्नोपदिशेत्, दृश्यते चोपदेश इत्यभेदज्ञानमेव मुख्यमिति भक्त्य-पेक्षया ज्ञानमार्गस्योत्कर्ष इति सूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशान्तरेण परिहरति **अन्यथे**त्यादि । **अन्यथा** भक्तिमार्गस्य ज्ञानमार्गादुत्कृष्टत्वे स्वात्मत्वेन भगवज्ज्ञानस्य च जघन्यत्वे भगवदु-पदिश्यमानात्माभेदानुपपत्तिरिति चेत्, न, न तदनुपपत्तिः, **उपदेशान्तरवत्** । यथा हि स्वर्गापवर्गादिफलकालौकिककर्माधिकारसंपत्त्यर्थं गायत्र्युपदेशः क्रियते कर्ममार्गे प्रतिबन्धनिवारकः, यथा वा अज्ञस्य देहवतस्तद्भिन्नात्मोपदेशो ज्ञानमार्गे शरीरादौ प्रियत्वादिबुद्धिनिवृत्त्यर्थम्, तद्वदत्र भक्तिमार्गेऽपि सर्वेषामात्मनो ह्यात्मा 'य आत्मनि तिष्ठ'-न्नित्यादिश्रुतिसिद्धस्यास्यात्मत्वेनोपदेशो जीवात्मनः स्वात्मन्यपि निरुपधिप्रियत्वबुद्धि-निवृत्त्यर्थं क्रियते । अतो न भक्तिनिकर्षः, नवा अभेदोपदेशानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

नन्वैतरेयके आदित्यमण्डलान्तःस्थं पुरुषमुपक्रम्य 'तद्योहं सोऽसौ, योऽसौ सोऽ-हम्' इति, तैत्तिरीयके वाघमर्षणेप्सु विद्यमानं ब्रह्मज्योतिरुपक्रम्य, 'अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि' इति ब्रह्मपदमुभयत्र संबध्यमानं स्वात्मब्रह्मणोरभेदं प्रकटयति, तथा लीलास्था अपि 'कृष्णोऽहमहं कृष्ण' इत्येवं वदन्तीति तेषां ज्ञानं श्रीभागवत उच्यते, अतः पूर्वोक्ताभेदज्ञानं भक्तावपि फलत्वेन मन्तव्यम्, अतः पूर्वोक्तमयुक्तमित्याशङ्कायां भक्तौ तत्स्वरूपबोधनायाह **व्यतिहार** इत्यादि । **व्यतिहारः** 'कृष्णोऽहम्' इत्याद्युक्तो विशेषणविशेष्यभावव्यत्ययः, **इतरवत्**, भक्ते रसात्मकत्वेन संयोगविप्रयोगात्मतया द्विविधत्वात्तत्र द्वितीयभावोत्कर्षे यथेतरे अश्रुप्रलापादयो व्यभिचारिभावा उत्पद्यन्ते, तद्वत् अतिविगाढभावेन तदभेदस्फूर्ति-

रप्युत्पद्यते, न तु सर्वदा सा तिष्ठति येन फलत्वं स्यात् । ननु कथमेतदवगम्यते, तत्राह **विशिंषन्ति हीति** । हि यतो हेतोः द्रष्टृत्वेनाश्वप्त्वादीवात्मानं भगवत्त्वेन कदाचिदेव विशिंषन्ति, न सर्वदा । अतस्तथेति न पूर्वोक्तमयुक्तमित्यर्थः ॥ इति द्वादशमन्तराभूतग्रामवदित्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥ (३-३-१३.)

पूर्वाधिकरणे ज्ञानापेक्षया फलतो भक्त्युत्कर्षः साधितः । अत्र साधनतस्तत्साधयति । तत्र प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य सत्यशमदमादयः कार्यत्वेन विधेया न वेति संशये, सत्यादीनां फलोपकार्यन्तरङ्गसाधनत्वाच्छुद्धौ सत्यामेव चित्ते भगवत्प्रादुर्भावः संभवति, आवश्यकत्वाद्विधीयन्त इति प्राप्तम् । तत्र सिद्धान्तस्तु, तादृशस्य न ते विधीयन्ते । तत्र हेत्वपेक्षायामाह **सैवे**त्यादि । हि यतो हेतोः **सैव** भक्तिरेव सर्वसाधनरूपा, तस्यां सत्यां भक्तहृदि भगवदाविर्भावात्सत्यादयः स्वत एव भवन्ति, न विधिमपेक्षन्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

पूर्वसूत्रे शास्त्रोक्ताखिलसाधनरूपत्वं भक्तेरुक्तम्, तद्दार्ढ्यार्थमधुना मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेयत्वेन चोक्तानां कामादीनामपि भगवत्संबन्धान्मुक्तिसाधनत्वमाह **कामादी**त्यादि । **इतरत्र**, माहात्म्यज्ञानयुताया ईश्वरत्वेन प्रभौ निरुपधिस्नेहरूपायाः शास्त्रप्राप्तत्वेन विहिताया भक्तेः सकाशाद्भिन्नायामविहितायां भक्तौ भगवद्विषयकं कामाद्येव मुक्तिसाधनम्, भगवति चित्तप्रवेशहेतुत्वात् । आदिपदात्पुत्रत्वसंबन्धित्वद्वेषादीनां संग्रहः । तेन भगवत्संबन्धमात्रस्य मुक्तिसाधकत्वमुक्तं भवति । **तत्र च** विहितभक्तावपि कामादिकं साधकम्, ईश्वरत्वेन ज्ञानेऽपि भर्तृत्वेन ज्ञाने कामस्य पुत्रत्वादिज्ञाने स्नेहस्यापि विलक्षणस्य संभवात् । अतो मुक्तिबाधकानामपि भक्तिमार्गे साधकत्वात् ज्ञानमार्गापेक्षया साधनविचारेऽपि भक्तिमार्ग उत्कृष्ट इति सिद्धमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति त्रयोदशं सैव हीत्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥ (३-३-१४.)

पूर्वं सात्त्विकानां वृतानामर्थे ज्ञानापेक्षया भक्तेरुत्कर्षः साधितः । इदानीं राजसानां वृतानामर्थे कर्मापेक्षया भक्तेरुत्कर्षः साधनीयः । तत्र नित्यानां वर्णाश्रमधर्माणां भगवद्धर्माणां च परिचर्यादीनामेककाले प्राप्तौ युगपदुभयोः करणासंभवादन्यतरबाधे प्राप्ते, स कस्य स्यात्, कस्य नेति संशये, कर्मणां स्वस्वकाले विहितानामकरणे प्रत्यवायश्रवणादितरत्र तदश्रवणादन्यदापि तत्कृतिसंभवेन सावकाशत्वाच्च परिचर्यादीनामेव बाधो युक्तः, नतु नित्यानां वर्णाश्रमधर्माणामिति प्राप्तम्, तत्र सिद्धान्तमाह **आदरादलोप** इति । तैत्तिरीयाणामारण्यके स्वाध्यायब्राह्मणे, 'ओमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रति

एषा वागेतत्परममक्षरम्, तदेतदृचाभ्युक्तम्, ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति, य इत्तद्विदुस्त इमे समासत' इति पठ्यते । अत्र, ऋक्संबन्धित्वेन वर्णात्मके वस्तुतस्तु परमव्योमात्मकं यदक्षरं ब्रह्म यस्मिन् देवाः प्राप्तफला अधिनिषेदुरिति सकलदेवनिषदनस्थानत्वाल्लोकात्मकम्, तदात्मके ओँकारे प्रतिपाद्यत्वेन स्वरूपेण च वर्तमानं 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योम'न्निति श्रुत्यन्तरात् तल्लोकवेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म यो न वेद स किमृचा करिष्यतीति तदज्ञाने वेदाध्ययनस्य निष्फलत्वमुच्यते । एवं सति भगवज्ज्ञानस्याभावे वेदोक्तकर्मणापि मुख्यफलाभावाद्वै-यर्थ्यं तेषामप्यर्थादायाति । परब्रह्मज्ञानं च 'भक्त्या मामभिजानाति' इति वाक्यात् भक्त्यैवेति भक्ताः सन्तो ये पुरुषं विदुः, इदित्यवधारणे, त इमे गोकुलवैकुण्ठादिषु भगव-न्निकटे समासते । सम्यक् सेवां कुर्वाणास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । तथा चात्राविदो निन्दया विदां च सम्यगासनोक्त्या ज्ञानजनिकायां भक्तावेवादरः सिध्यतीति तदादराद्भगवद्धर्माणा-मेवालोपः अबाध इत्यर्थः । न च तर्ह्यकरणे प्रत्यवायश्रवणस्य का गतिरिति शंक्यम्, भगवत्सेवातोऽवकाशं प्राप्य गौणकालेऽप्यकरणे तस्य सार्थक्यात् । 'मत्कर्म कुर्वतां पुंसां काललोपो भवेद्यदि, तत्कर्म तस्य कुर्वन्ति तिस्रः कोट्यो महर्षय' इति स्मृतेरिति ॥ ४० ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

ननु यद्येवं श्रुतेस्तात्पर्यं तदोपनयनादिवत् भक्तेस्तज्जन्यज्ञानस्य चावश्यकत्वात् कर्मोपयोगित्वं स्यात्, न तु तथेति कर्मण एव प्राधान्यं युक्तम्, न तु भक्तेस्तज्जन्यज्ञानस्य चेत्याशङ्कायां तदादरबोधकश्रुतेस्तात्पर्यमाह **उपस्थिते** इत्यादि । भक्तिकर्मणोर्युगपत् करण **उपस्थिते** बलाबलविचारणायां **अत** आदराद्धेतो**स्तद्वचना**द्भगवद्धर्माणां बलवत्त्वेनालोपव-चनात् मुमुक्षूणां भगवद्धर्मा एवावश्यकाः । कर्माणि तु 'तमेतं वेदानुवचनेने'तिश्रुत्या विवि-दिषायामेवोपक्षीणानि, ज्ञानपर्यन्तत्वपक्षेऽप्यारादुपकारकाणीति दूरापास्तं तत्प्राधान्यमि-त्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति चतुर्दशमादरादलोप इत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥ (३-३-१५.)

ननु यदि कर्मणां न मुख्यता, तदा अप्रयोजकत्वात् परमहंसेष्विव भक्तेष्वपि तत्प्राप्ते-रसंभवाद्व्यर्थः पूर्वो विचार इत्याशङ्कायामत्र पाक्षिकप्राप्तिं हृदि कृत्य सिद्धान्तमाह **तन्निर्धा-रणे**त्यादि । भक्तिमार्गे वरणं मूलकारणम्, तच्च मर्यादापुष्टिभेदेन द्विधेति भक्तिमार्गो द्विविधः । 'एष उ एवे'ति श्रुतेर्भगवदिच्छैव कर्मकरणे हेतुः, सा तु स्वरूपविद्भिर्ज्ञायते भग-वज्ज्ञापनेन, अन्येषां फलबलकल्प्या, श्रुतिस्तु तैत्तिरीये 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' इति विद्वांसमुपक्रम्य, 'एतꣳह वा न तपति, किमहꣳ साधु नाकरवं किमहं पाप-

मकरवम्' इत्यकर्मणि विकर्मणि च तापाभावमाह । तथा गोपालतापनीये गान्धर्वीप्रभृतीनां व्रजस्त्रीणां कस्मै ब्राह्मणाय भैक्षं दातव्यं भवतीत्यादिना धर्माचरणमाह । पूर्वकाण्डेऽपि 'प्रह्लादो ह वै कायाधव' इत्यादिना प्रह्लादस्याह । पूराणे च शुकजडादीनामकरणम्, उद्धवाम्बरीषादीनां कर्मकरणमुच्यते । अतो भक्तानां द्विविधाचारदर्शनादाधुनिकानां तन्निर्धारणानियमः, भगवदिच्छानिर्धारणस्यानियमः । तथा चायं कर्म करोतु इतीच्छानिश्चयवता तत्संदेहवता च कर्म कर्तव्यम् । ननु भक्ततत्करणे किं फलमिति शङ्कायां विभज्योभयोः फलं वदन् प्रथममिच्छाज्ञानवतस्तदाह **तद्दृष्टेः पृथगिति** । तस्या भगवदिच्छाया दृष्टिर्ज्ञानं यस्य स तद्दृष्टिः, तस्य, पृथक् साधारणजीवकृतकर्मणो यत्फलम्, ततोऽतिरिक्तं वेदमार्गरक्षा लोकसंग्रहश्च फलम् । तदुक्तं गीतायां 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इत्यादिवाक्यैः । तदत्र सूत्रे हिशब्देन सूच्यते। अतःपरमिच्छाज्ञानरहितस्याह **अप्रतिबन्धः फलमिति** । तस्य मध्यमाधिकारात् कालसङ्गादिजनितचित्तमालिन्येन भगवत्सांनिध्ये प्रतिबन्धः स्यात् । अतस्तन्निवृत्तिरङ्गकृतकर्मणः फलमित्यर्थः । तेन कर्मकरणेच्छाज्ञानवता तत्संदेहवता च कर्म कर्तव्यमिति सिद्धम् । प्रासङ्गिकमेतत्सूत्रम् ॥४२॥ इति पञ्चदशं तन्निर्धारणाधिकरणम् ॥१५॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥ (३-३-१६.)

एवं राजसानां कर्मासङ्गवारणायाधिकरणद्वयमुक्त्वा, मुख्यभक्त्युत्कर्षज्ञापनेन तदभिलाषोपजननाय तत्फलं चात्र दर्शितम् । अतः परमन्यत्र वैराग्यार्थं मुख्यभक्तिः सर्वात्मभावरूपा किं विहितकर्मज्ञानभक्तिभिर्भवति न वेति विचार्यते । तत्रैकादशस्कन्धे, 'तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदनां प्रतिनोदनाम्, प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च, मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम्, याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयम्' इति भगवद्वाक्ये मुक्त्यात्मकाकुतोभयसाधनरूपे शरणगमने प्रकारत्वेन सर्वात्मभावस्य कथनात्स्वप्रयत्नसाध्यत्वं गम्यते । तत्र विहितस्यैव कारणता संभवति, 'दानव्रततपोहोमे'ति 'भक्त्या संजातया भक्त्ये'त्यादिवाक्यात् । अतस्तत्साध्यत्वं गम्यत इति प्राप्ते, आह **प्रदानवदित्यादि** । **तदुक्तं** भगवदुक्तम्, प्रदानवदेव, प्रकृष्टं दानं प्रदानं वरदानमिति यावत् तद्वदेव, भगवद्वाक्ये हि 'अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन, सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत् सखे'ति तदधिकारमनूद्य तदपृष्टमपि भावस्वरूपादिकं स्वत एवोक्त्वा, ततः 'तस्मात्त्व'मित्यादिश्लोकद्वयेन सर्वात्मभावेन मां शरणं याहीत्यवदत् । अतस्तदुपदेशनं वरदानवदेवेति सर्वात्मभावरूपा भक्तिकाष्ठापि तथैति न विहितसाधनसाध्येत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति षोडशं प्रदानवदित्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥ (३-३-१७.)

पूर्वाधिकरणे सर्वात्मभावरूपपरमकाष्ठावत्या मुख्यभक्तेर्वरणैकलभ्यत्वं स्थापितम् । वरणश्रुतौ तु परमात्मनो वरणलभ्यत्वमुच्यते, न तु सर्वात्मभावस्य तत्काष्ठाकाया भक्तेर्वेति

कथमस्य विचारस्य तत्प्रपञ्चत्वमिति शङ्कायां तस्य वरणैकलभ्यत्वं दृढीकर्तव्यम्, तत्स्वरूपं च श्रुत्या विवेक्तव्यम्, तदर्थमिदमत्र विचार्यते । किं कालादृष्टादिरूपप्रतिबन्धकसद्भावेऽपि वरणकार्यं स्यात्, किं वा तन्निवृत्ताविति, तत्र प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुतायाः सर्वत्र दृष्टत्वात्, पूर्वाधिकरणे वरदानदृष्टान्तस्योक्तत्वेऽपि वरदानस्य तपःप्रभृतिभिस्तोष एव दर्शनात्, तत्र कारणान्तरे मृग्ये प्रतिबन्धकाभावस्याप्यदण्डवारितत्वात् तन्निवृत्तावेवेति प्राप्तम्, तत्राह लिङ्गेत्यादि । हि यतो हेतोः, तत् वरणं बलीयः बलवत्तरम्, अतः प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि तदुपमर्देन वरणकार्यं स्यात् । बलीयस्त्वे हेतुमाह लिङ्गभूयस्त्वादिति, वरणस्य लिङ्गं सर्वात्मभावस्तस्य सर्वतोऽधिकत्वात् । तथा हि, छान्दोग्ये नवमे प्रपाठके, 'अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारद' इति सनत्कुमारनारदसंवादमुपक्षिप्य, नारदेनाध्यापनार्थमुक्तेऽधिकारमनिर्धार्य प्रथमत एव मुख्या ब्रह्मविद्या नोपदेष्टुं युक्तेत्यतो नारदाधिकारज्ञानाय 'यद्वेत्थ तेन मोपसीद, तत ऊर्ध्वं वक्ष्यामी'ति सनत्कुमारेणोक्ते, नारद 'ऋग्वेदं भगवोऽध्येमी'त्यादिना स्वविदितं सर्वमुक्त्वा, 'सोऽहं भगवो मंत्रविदेवास्मि, नात्मवित्, श्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवांछोकस्य पारं तारयत्वि'ति स्वाभिप्रायं निवेदयामास, तदा सनत्कुमारस्त्वदुक्तं सर्वं नामेत्युक्त्वा नाम्नो ब्रह्मत्वेनोपासने यावन्नाम्नो गतम्, तत्रास्य यथा कामचारो भवतीति तत्फलमुक्त्वा, ततस्तस्माद्भूयसः प्रश्ने कृते, ततो वाचं तादृशीमुक्त्वा, पुनस्तथा प्रश्ने मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नाप्तेजआकाशस्मराशास्तथोक्त्वा, तेषां ब्रह्मत्वेनोपासने तत्फलं चोक्त्वा, ततः प्राणस्याधिक्यं तदुपासकस्य सत्येनातिवादित्वं तदधिकारपरीक्षार्थमाह, यद्यस्याधिकजिज्ञासोत्पत्स्यते, तदोपदेशयोग्यो, नो चेदयोग्य इति । तत 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती'ति सनत्कुमारेणोक्ते, 'सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानी'ति स्वाकाङ्क्षां नारदोऽब्रवीत्, तदा सनत्कुमारस्तस्य सत्यादिजिज्ञासामुत्पाद्य सत्यविज्ञानमतिनिष्ठाकृतिसुखानि पूर्वपूर्व कारणत्वेनावदत्, तत्र सत्यविज्ञानमतिनिष्ठाकृतीनां लौकिकसजातीयमेव रूपमुक्त्वा सुखविशेषं वक्तुं तस्य सुखस्वरूपजिज्ञासायामाह 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य' इति, तदा नारदस्तेन प्राणस्य सत्यवदनादीनां स एव कारणं तत्त्वं च, अतस्तमेव कृत्यादिप्रणाड्या ज्ञात्वा सत्यवदनेऽतिवादित्वम्, नान्यथेत्यवगत्य, 'भूमानं भगवो विजिज्ञास' इति विज्ञापयामास, तदा सनत्कुमारः सर्वत आधिक्यरूपं भूयस्त्वं भूम्नि सिद्धमिति नारदेनावगतं ज्ञात्वा, 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति स भूमे'ति भूमस्वरूपमाह 'यस्मिन् दृष्टे श्रुते विज्ञाते' तदेकतानतयान्यत्सुखत्वेन सुखसाधनत्वेन च न भासते, किन्त्वल्पत्वेनाप्रयोजकमिति भासते, स भूमेति तत्र फलति, तत्र श्रुतेऽपि भूम्नि स्वस्य तादृशभावाभावात्समुदितैर्दर्शनादिभिः तथाभावं निश्चित्य पप्रच्छ 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित' इति, स भूमा कस्मिन्प्रकर्षेण तिष्ठ-

तीति, तत्रोत्तरमाह 'स्वे महिम्नी'ति, ततः को महिमेत्ययं प्रक्ष्यसीति विचार्य गो अश्वादीनां विभूतीनां महिमत्वमिह न विवक्षितम्, किन्तु ततोऽन्य इत्याशयेनाह 'अन्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित' इति, गो अश्वादिभ्योऽन्यो यो महिमा तस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यर्थः। ततस्तस्य महिम्नः स्वरूपं कीदृशमित्याकाङ्क्षायाम्, 'स एवाधस्तात्, स उपरिष्टात्, स पश्चात्, स पुरस्तात्, स दक्षिणतः, स उत्तरतः, स एवेदं सर्व'मित्यारभ्य, अग्रेऽहंकारादेशमात्मादेशं च पूर्ववदाह। तथा च यस्य पूर्वं 'स एवाधस्ता'दित्याद्युक्तरीत्या सर्वदिक्षु भूमभानं सर्वं भूमेति च भानं तदनन्तरं पूर्ववदेवाहंकारादेशेन भूमाभिन्नस्वभानं तदुत्तरं च पूर्ववदात्मादेशेन भूमात्माभिन्नस्वभानम्, एवंप्रकारकभानवान् यः पुरुषः स महिमा तस्मिन् भूमा प्रतिष्ठित इत्यर्थः फलति। तत्र भूमप्रतिष्ठायां गमकमाह 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'ति। तथा चोक्तप्रकारकदर्शनादिमानुक्तरत्यादिमान् भवतीत्येते धर्मास्तत्र भूमप्रतिष्ठागमका इत्येतैर्लक्षणैर्भूममहिमरूपः पुमान् ज्ञातव्य इत्यर्थः। इदं च महिमस्वरूपमग्रेऽनुबन्धादिसूत्रे स्फुटीभविष्यति। एवं तत्स्वरूपं निष्कृष्य तादृशस्य शोकतीर्णत्वं पूर्वपृष्टोत्तरत्वेनाह 'स स्वराड् भवती'ति। स भूमात्मरत्यादिमान् स्वस्मिन् राजमानः स्वस्मिन् भूम्नो रञ्जयिता वा भवति, तस्य नामाद्याशाप्राणपर्यन्तलोकेषु कामचारो भवति सर्वप्राप्त्या शोकपारतीर्णो भवतीत्यर्थः। इदमत्र बोध्यम्। व्याख्यातरीत्या भूममहिमरूपः पुमान् यः परिचायितः, तस्य या स्फूर्तिः, सा नाखण्डब्रह्मज्ञानरूपा, 'तत्केन कं पश्ये'दित्यादिवदाकाराभावात्, किन्तु सखण्डतद्रूपा, षण्णां दिशां परिदृश्यमानस्य सर्वस्य चानुवादपूर्वकमात्मस्फूर्तिकथनात्, सापि न वामदेवादेरिव सर्वदा सर्वत्राहंग्रहरूपा, अहंकारादेशोत्तरमात्मादेशकथनेन तस्य व्यभिचारबोधनात्। अतः सा द्विविधाया अपि ज्ञानिस्फूर्तेर्विलक्षणेति तद्वानपि ज्ञानिभ्यो विलक्षणः। 'स यदि पितृलोककामो भवती'त्यादिवदस्य कामानामकथनात् दहराद्युपासकेभ्योऽपि विलक्षणः। मर्त्यसुखानभीप्सुत्वाल्लोकतोऽपि विलक्षणः। किन्तु सत्यवदनादिकारणभूतकृत्यादिजनकभूमात्मकसुखलाभवत्त्वस्योक्तत्वात्पूर्वं भूमलाभवान्, अतो दृष्टश्रुतविज्ञातभगवत्कः परमभक्तः। ततोऽन्यदर्शनादिराहित्यस्योक्तत्वाद्विरहभावे प्रपञ्चविस्मारकपरमासक्तिरूपातिविगाढभावेन सर्वत्र स्वासक्तिविषयभगवत्स्वरूपस्फूर्तिमान्, ततस्तद्रत्यादिमानिति तत्स्वरूपं फलतीति भूममहिमरूपस्य तादृशस्य या स्फूर्तिः, सा तु रसरूपं भगवन्तं भजतो य उक्तरीतिकविगाढभावात्मकसर्वात्मभावव्यभिचारिभावरूपैव, नान्यविधेति, वरणादेव च भूमा प्रतिष्ठित इति तादृशस्फूर्त्यनुमेयस्य वरणलिङ्गभूतस्य सर्वात्मभावस्यैव सर्वस्मादाधिक्यमित्यर्थः। नन्वहंकारादेशस्यात्रोक्तत्वात्तस्य च ज्ञानमार्गीयस्फूर्तितुल्यत्वात्तेन प्रतिबन्धोऽस्य संभाव्यत इत्यतः सूत्रांशेन समाधत्ते तदपीति, 'अन्तरा भूतग्रामव'दितिसूत्र उक्तमिति शेषः। तथा चैतादृशे मुख्यभक्ते

भगवता तादृग्ज्ञानमेतच्छेषतयैव संपाद्यते, न मुख्यतयेति न तादृशस्फूर्त्यास्य प्रतिबन्ध इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४४ ॥

अत्र सूत्रद्वयेनाशंकते पूर्वेत्यादि । नात्र वरणलिङ्गभूयस्त्वमुच्यते, किन्त्वयं **पूर्वविकल्पः** पूर्वप्रपाठके श्वेतकेतूपाख्यान आत्मना सह सर्वस्याभेदो यो विनिरूपित 'ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मित्यादिना नवकृत्वस्तस्य विकल्पः प्रकारान्तरं स्यात् । कुतः । **प्रकरणात्** । इदं ह्यात्मप्रकरणम्, अत एव नारदस्यात्मजिज्ञासैवोक्ता, 'सोऽहं भगवो मंत्रविदेवास्मि, नात्मवि'दिति । अतः सनत्कुमारोक्तं तदुत्तरमपि तद्विषयकमेव भवितुमर्हति । अत उभयोः प्रपाठकयोरात्मप्रकरणत्वात् पूर्वत्र यदभेदः सर्वस्योक्तः,तस्यैवात्मनः स्वरूपमत्र 'आत्मन एवेदं सर्व'मित्यन्तेनोच्यत इति । अत्र सिद्धान्तिसंमतमेव दृष्टान्तमाह **क्रियामानसव**दिति । यथा पूजाप्रकरणे क्रियारूपं बाह्यं पूजनमुच्यते, आन्तरं च ध्यानात्मकमनोव्यापाररूपम्, नह्येतावता अन्यतरस्य पूजाभिन्नत्वम्, प्रकरणभेदात्, तद्वदिहापीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

हेत्वन्तरमाह । नामरूपात्मकं हि जगत् पूर्वप्रपाठके सर्वपदेनानूद्य तत्र ब्रह्माभेद 'ऐतदात्म्य'मित्यनेन निरूपितः । एवमस्मिन्नपि प्रपाठके नारदोक्ता ऋगादिविद्या अनूद्य नामात्मकब्रह्मत्वं तत्रातिदिश्यते । तथैव वाङ्मनःप्रभृतिरूपात्मकं जगत् तत्तच्छब्देनानूद्य तत्र तत्तदात्मकब्रह्मत्वमतिदिश्यते । अतो यथा कौण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यग्निहोत्रनाम्ना प्राकृताग्निहोत्रधर्मास्तत्रातिदिश्यन्ते, तथात्र नामादिषु नामाद्यात्मकब्रह्मत्वमतिदिश्यत इत्यतोऽपि हेतोर्ज्ञानप्रकारभेद एवात्रोच्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

उक्तामाशङ्कां निराचष्टे **विद्येत्यादि** । तुः शङ्कानिरासे । सनत्कुमारनारदसंवादे आत्मज्ञानप्रकार एवोच्यते इति यदाशङ्क्यते, तन्न, किं तर्हि, विद्यैवात्र सर्वात्मभावरूपा निरूप्यते, कुतः । **निर्धारणात्** । 'सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्य'मित्युक्त्वा, 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः' इति सुखस्वरूपकथनेऽक्षरपर्यन्तं गणितानन्दत्वेनाल्पतया, 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति निरवध्यानन्दमयस्य पुरुषोत्तमस्यैव विजिज्ञास्यत्वेनात्र निर्धारणात् । अयमर्थः । मुण्डके उक्तायां वरणश्रुतौ 'नायमात्मा' इति पूर्वार्धे जीवकृतसाधनालभ्यत्वमुक्त्वा, उत्तरार्धे वृतलभ्यत्वमात्मनो वदन्ती 'यं वृणुते तस्यैष आत्मा सन् तं स्वां तनुं वृणुते' इति तस्य स्वभोग्यत्वाय तनुत्वमाह । एतदग्रे च, 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात्' 'एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वान् तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम' इति मन्त्रः पठ्यते । तत्र बलशब्देन भक्तिरेवाभिप्रेयते,

'न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव, न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिते' त्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्येन, 'अहं भक्तपराधीनः' 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या' इत्यादि-नवमस्कन्धीयभगवद्वाक्यैश्च भक्तेर्भगवद्वशीकारकत्वबोधनाद्वशीकारस्य बलकार्यत्वादत्र बलपदेन भगवद्वशीकारकसामर्थ्यविशेषरूपा भक्तिरेवोच्यते, अतो भक्तिहीनेन न लभ्यः । किंच, प्रमादालिङ्गतपोभ्यामलभ्यत्वकथनेन भगवदिच्छानुरूपसेवादिकरणरूपो योऽ-प्रमादः, यश्च सर्वात्मभावात्मकलिङ्गसहितविरहभावरूपं तपस्ताभ्यां लभ्य इति बोध्यते । उत्तरार्धे च, एतैरुपायैर्यतमानो यो विद्वांस्तस्य फलमुच्यते । तस्यैवं यतमानस्यैष पूर्वोक्त आत्मनोऽप्यात्मा पुरुषोत्तमः, ब्रह्माक्षरात्मकमेतदाधिदैविकं धाम विशते प्रविशति, तद्धृ-दयेऽक्षरं प्रकाश्य स्वयं तत्र प्रविष्टत्वेन प्रकाशत इत्यर्थः । तैत्तिरीये च, 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्युक्त्वा 'सत्यं ज्ञान'मिति तद्विवरणर्चा हृदयाकाशे निहितं यत्परमं व्योमाक्षरं तत्र ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगरूपं फलं परप्राप्तिपदार्थत्वेन विव्रीयते । एवं सत्येतच्छ्रुतिस्वारस्येन वरणजन्यभक्तिपरमकाष्ठाभूतं भगवत्प्रापकं यत्सर्वात्मभावरूपं ज्ञानं सैव मुख्या ब्रह्मविद्यात्र भूमात्मनः पुरुषोत्तमस्य विजिज्ञास्यत्वेनावधारणादवसीयत इति फलति । तथा च श्वेत-केतूपाख्याने सर्वस्य जगतो जीवस्य च ब्रह्माभेदो यो बोध्यते, स परोक्षवादेन पुरुषोत्तमाधि-ष्ठानत्वयोग्यताबोधनाय, सनत्कुमारनारदसंवादे तु, योग्यतामात्रेण न पुरुषोत्तमा-धिष्ठानरूपं फलम् । तथा सति ज्ञानिमात्रस्य स्यात्, किन्तु भगवदनुग्रहेण भक्तसङ्गेन च भक्तौ सत्यां तत्फलमिति ज्ञापयितुं भक्तस्य नारदस्य, भगवदावेशयुक्तस्य सन-त्कुमारस्य च संवादमुक्त्वा भूमपदेन निरवधिसुखात्मकं पुरुषोत्तमं परामृश्य तस्यैव सर्व-शोकतारकात्मत्वं तदधिष्ठितस्यात्मनश्च पुरुषोत्तममहिमरूपत्वं बोध्यते । अतः प्रकरण-विचारेऽपि पूर्वोक्तमेतच्छेष इति सर्वात्मभावस्यैव मुख्यं विद्यात्वमित्यर्थः । न च वरणश्रुतेः वाक्यत्वेन प्रकरणात् प्राबल्येऽप्यान्यत्रिकत्वान्नैतन्निर्णायकत्वमितिशङ्क्यम् । 'हानौ तूपायने'ति सूत्रे कुशाछन्दःस्तुत्युपगानेषु परशाखोक्तवाक्यस्यैव सर्वैर्भाष्यकारै-रादरणात्, जैमिनिनापि बाधलक्षणे 'अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशत्वादि'तिसूत्रे, 'नानुयाजेष्वि'ति 'वाक्यस्य, 'आश्रावयास्तु श्रौषड्यजये यजामह' इति दूरस्थवाक्यशेषत्वादरणाच्च । अत्राप्युपसंहारे 'तस्यैवं पश्यत एवं मन्वान-स्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशा' इत्यादिभिर्वाक्यैर्भगवतः सकाशादेव प्राणादि-कथनेन भक्त एव परिचाय्यते, अतो न शङ्कालेशः ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते च सर्वात्मभाववतां व्रजसीमन्तिनीप्रभृतीनां पूर्वमितरविस्मार्तिर्व्यातिहारश्च, पश्चाद्भगवत्स्पर्शादिना सर्वसामर्थ्यमिति व्यासः स्वानुभवमेव प्रमाणत्वेनाह दर्शनादिति । यागेन समाधौ दर्शनादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

ननु सनत्कुमारनारदसंवादात्मकमान्तमेकं वाक्यम्, तत्रोपक्रमे 'मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्, श्रुतं ह्येवं मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविद्' इति श्रावणादुपसंहारोऽपि तदनुरोधेनैव व्याख्येयः, उपक्रमस्यासंजातविरोधत्वेन प्रबलत्वात्, अग्रे चेदात्मपदानामीश्वरपरत्वमङ्गीक्रियते, तदा वाक्यभेद उपक्रमविरोधश्च स्यात्, अतो वाक्यानुरोधात् पूर्वोक्तज्ञानप्रकारविशेष एवात्रोच्यत इत्यङ्गीकार्यमित्याशङ्क्योत्तरं पठति **श्रुत्यादी**त्यादि। एवमुपक्रमगतात्मवाक्यानुरोधाद्वरणजसर्वात्मभावलिङ्गभूयस्त्वस्य **न बाधः** । कुतः । **श्रुत्यादिबलीयस्त्वात्** । वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोः प्रबलत्वात्, तदुक्तं पूर्वतन्त्रे, 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौबल्यमर्थविप्रकर्षा'दिति चात्र भूमपदेन लभत इति पदेन चोक्ते बोध्ये । निरपेक्षः शब्दो हि श्रुतिः । भूमपदं श्रुतमात्रमितरनिरपेक्षमेव निरवध्यमृतसुखप्रमितिं जनयतीति श्रुतिरूपम्, 'यदा वै सुखं लभतेऽथ करोती'ति सुखलाभश्रुतिः स्वसामर्थ्येन तस्य सुखस्य वरणलभ्यत्वभक्त्यात्मकबललभ्यत्वप्रमितिं जनयतीति पुरुषोत्तमलिङ्गरूपेति ताभ्यां तथेति । न चैवं सत्युपक्रमगतस्यात्मपदस्य पुरुषोत्तमपरत्वनिश्चायनात् तस्याबाधः, नतु वरणलिङ्गस्य सर्वात्मभावस्येति शङ्क्यम् । 'नात्मवित्तरति शोकमात्मविदि'ति नारदवाक्ये 'अथात आत्मादेश' इत्यादिरूपे तदुत्तरवाक्ये च यदात्मपदं तदपि भूयोभूय इत्युत्कृष्टप्रश्नतदुत्तरपर्यवसानाभ्यां सर्वोत्कृष्टे पुरुषोत्तमे पर्यवस्यत्तस्यैव लिङ्गम् । अत एव भूमश्रवणानन्तर 'मस्ति ततोऽपि भूय' इति नापृच्छत्, किन्तु तत्प्राप्त्यर्थमत्यार्त्या 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित' इत्यपृच्छत्, तदा सर्वात्मभाववत्स्वेव प्रतिष्ठित इत्याशयेन सर्वात्मभावलिङ्गात्मकं भावं 'स एवाधस्ता'दित्यारभ्यान्तमुक्तवान् । अतस्तस्यैव द्वितीयप्रश्नस्य तदुत्तरस्य च सर्वात्मभावलिङ्गत्वमिति ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५०

नन्वत्रात्मपदस्य पुरुषोत्तमपरत्वेऽपि द्वितीयप्रश्नोत्तराभ्यां सर्वात्मभावसमर्थनमयुक्तम्, तदुत्तरे पुरुषोत्तमस्य स्वप्रतिष्ठताया एव सिद्ध्या सर्वात्मभाववद्भक्तस्य तदधिकरणताया असिद्धौ विवक्षितसर्वात्मभावस्य तेन प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्याशङ्कायामाह **अनुबन्धे**त्यादि । अत्रोत्तरे सर्वात्मलिङ्गात्मको भाव उच्यते इति ज्ञातव्यम् । कुतः । **अनुबन्धादिभ्यः**, अनु पश्चाल्लक्षीकृत्य वा बध्नाति पूर्वोक्तं नियमयतीत्यनुबन्धः । पचाद्यच् । 'स एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजान'न्निति महिमप्रतिष्ठानिगमनवाक्यानन्तरवाक्यस्थः 'स एष' इति पूर्वपरामर्शः, स च तदा यः 'स एवाधस्ता'दित्यारभ्यात्मादेशान्तवाक्योक्तास्त्रिविधा भावाश्चेति द्वन्द्वः । तेभ्योऽनुबन्धादिभ्यश्चतुर्भ्यो हेतुभ्यः । तथा च यदि स्वमहिम्नीति वाक्ये पुरुषोत्तमस्यान्यत्राप्रतिष्ठितत्वं चेदभिप्रेयात्, तदा 'स एष' इत्यनेन भूमद्रष्टारं

नानुबध्नीयात्, अहङ्कारादेशादिकं च न कुर्यात्, किन्तु 'कस्मिन्प्रतिष्ठित' इति प्रश्ने, न क्वापीत्येवोत्तरं वदेत्, वदति त्वेवम्, तस्मात्सर्वात्मभावलिङ्गात्मको भाव एवात्रोच्यत इति तस्य न बाध इत्यर्थः । न बाध इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । नन्वनुबन्धस्य तदबाधसाधकत्वेऽपि तदादीनां 'स एवाधस्ता'दित्यादिनोक्तानां भावानां कथं तदबाधसाधकत्वमिति चेत्, इत्थम् । पूर्वं ये भावा उक्ताः, तेषां स्वरूप 'मेवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजान'न्नित्यनेन क्रमादुच्यते । तत्र हि पूर्वमतिविगाढभावेन तदितरास्फूर्त्या तमेव सर्वत्र पश्यतीत्येतद्दर्शनं 'एवं पश्य'न्नित्यनेनोच्यते । ततः किंचिद्बाह्यानुसंधानेऽहङ्कारादेशो भवति पूर्ववत् सर्वत्र सर्वरूपतया च स्वस्यैव भानात्, तदा स्वबले स्फुरितेऽहमेव सर्वैः प्रकारैः स्वसामर्थ्येन तं प्रकटीकरिष्य इति युक्तिभिरनुचिन्तयतीत्येत 'देवं मन्वान' इत्यनेन बोध्यते। तेन रासस्थानामिव विचयनगुणगानादिकरणावस्था ज्ञापिता भवति । ततो निरुपधिस्नेहविषयः परमात्मा पुरुषोत्तम एवेति तन्निर्देशो भवति । ततः पूर्ववत् तस्यैव सर्वात्मकत्वे भाते स्वकृतसाधनवैफल्यज्ञानेनातिदैन्ययुक्तस्वाभाविकस्नेहजविविधभाववान् भवतीत्येतदेव 'विजान'न्नित्यनेन बोध्यते । ततोऽतिदैन्यतो जाते भगवदाविर्भावे या अवस्थास्ता 'आत्मरतिरात्मक्रीड' इत्यादिनोच्यन्त इति । अतस्तज्जानीहि । ननु भवत्वेवमत्र सर्वात्मभावलाभः, तथापि तस्य मुक्तावेव पर्यवसानं वाच्यम्, अतो वृथेयं चिन्तेत्याशङ्कानिरासाय दृष्टान्तमाह **प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद**दिति । अन्यप्रज्ञा प्रज्ञान्तरम्, तत्कृतपृथक्त्वं प्रज्ञान्तरपृथक्त्वम्, तेन तुल्यं षष्ठ्यर्थे वति, सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञातोन्या विलक्षणा या मुमुक्षुभक्तप्रज्ञा, मोक्षदातृत्वेन भगवद्विषयिणी बुद्धिः सा प्रज्ञान्तरम् । तद्यथा कर्मज्ञानवदितरभक्तप्रज्ञाभ्यः पृथगेव फलं साधयति, तथा सर्वात्मभाववतो भक्तस्य यादृशी प्रज्ञा भगवद्विषयिणी सापि तादृशं फलं तत्क्रतुन्यायात्साधयिष्यति । अतः सर्वात्मभावस्य न मुक्तौ पर्यवसानमिति फलतोऽपि न बाध इत्यर्थः । अत्र स्वानुभवं प्रमाणत्वेनाह **दृष्टश्चे**ति, उक्तभाववतो भक्तस्य स्वरूपदर्शनाद्यतिरिक्तफलाभावोऽस्माभिरेव दृष्ट इत्यर्थः । शब्दमपि प्रमाणयति दर्शनोपष्टंभाय **तदुक्त**मिति, 'अहं भक्तपराधीन' इत्यादिना भगवतैव दुर्वाससं प्रति नवमस्कन्ध उक्तम् । तथा च यो यदधीनः, स तदिच्छानुरूपमेव करोतीति लोके दृष्टम्, अतो भक्तवश्यस्तेषां भजनानन्दमेव ददातीत्यर्थः । भक्तानां मुक्त्यनिच्छुत्वं तु 'मत्सेवया प्रतीतं चे'त्यादिवाक्येषु स्फुटम्, अतो न सन्देह इत्यर्थः ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

ननु 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यारभ्य अस्य प्रपाठकस्य सर्वात्मभावनिरूपकत्वोक्तिस्तत्रत्यात्मपदानां पुरुषोत्तमपरत्वोक्तिश्चानुपपन्ना, यतो 'मत्सेवया प्रतीतं चे'त्यादिषु पुराणवाक्येषु सर्वात्मभाववतो भक्तस्य मुक्तावपि कामाभावः प्रतिपाद्यते । श्रौते सनत्कुमारवाक्ये 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'ति तत्तल्लोककामनैव सूच्यते । अतः साधकस्वभाववैलक्षण्यादत्र न

सर्वात्मभावनिरूपणं शक्यवचनमित्याशङ्कायामाह **नेत्यादि** । न, सर्वात्मभावानिरूपणमत्रेति यदाशङ्कितम्, तन्न । कुतः । **सामान्यादप्युपलब्धेः** । समानधर्मयोगादपि तच्छब्दप्रयोगस्य 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' 'सृष्टीरुपदधाती'त्यादिश्रुतिषूपलभ्यमानत्वात् । तथा च यथा प्रकृतौ सृष्ट्यसृष्टिसंघे चाजासृष्टिपदप्रयोगः, तथा प्रकृते कामचारवाक्येऽपि यो लोकपदप्रयोगः, स लोकानां सुखप्रधानत्वात्तेन साधर्म्येण भगवत्संबन्धिषु रतिक्रीडादिषु प्रयुक्तः, ते च मुक्त्यन्तसर्वव्यतिरिक्ताः सर्वात्मभाववद्भक्तकामिता एवेति न तत्प्रयोगेण अत्र न सर्वात्मभावप्रतिपादनाभावः शक्यशङ्क इत्यर्थः । ननु यथाश्रुत एवार्थः कुतो नाद्रियत इत्यत आह **नहि लोकापत्तिः** । सर्वात्मभाववत आत्मनो 'नान्यत्पश्यती'त्यादिधर्मविशिष्टत्वात् हेतोर्न लोकापत्तिर्युक्तिसहा, तादृशस्य स्वराट्त्वेन पूर्वमुक्तत्वात्कामाभाव एव च स्वराट्त्वादिति । किंच, एतदग्रे 'आत्मन एवेदं सर्व'मित्युक्त्वा तेनेतरव्यवच्छेदं कृत्वा ततो 'न पश्यो मृत्युं पश्यती'ति मृत्युदर्शननिषेधः क्रियत इति बोधयितुं दृष्टान्तमाह **मृत्युवदिति** । तेन तादृशस्य मृत्योरिव लोकानामपि नापत्तिः । तथा चातो यथाश्रुतं न गृह्यत इत्यर्थः ॥५१॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

लोकापत्तिरूपार्थस्याग्रहणे हेत्वन्तरमाह **परेणेत्यादि** । **परेण** 'सर्वमाप्नोति सर्वश' इत्येतेनैतच्छ्लोकतुरीयपादेनापि शब्दस्य 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति वाक्यस्य **ताद्विध्यम्**, 'आत्मन एवेदं सर्व'मित्येतद्वाक्यसमानप्रकारकत्वम्, 'तदेच्छ्लोको भवती'ति वाक्येन, पश्यश्लोकस्य पूर्वोक्तार्थसंग्राहकताया उक्तत्वात्, पूर्वं 'चात्मन एव सर्व'मिति निगमनात्, सर्वैः प्रकारैरात्मन एव पूर्वोक्तसर्वप्राप्तिरित्यस्यार्थस्य सिद्धेः कामचारवाक्यस्य लौकिककामपरत्वं न वक्तुं शक्यमित्यर्थः । नन्वयमर्थः 'आत्मन एवेदं सर्व'मित्यनेनैव सिद्ध इति पुनस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनम्, अत आह **भूयस्त्वात्वनुबन्ध इति** । तुः शङ्कानिरासे, भूयस्त्वात्, उक्तेऽर्थे हेतूनां भूयस्त्वं बाहुल्यमनुसंधाय, स्वकृतसाधनसाध्यफलापेक्षया स्वयमुद्यम्य भगवता दत्तस्य फलस्य भूयस्त्वमाधिक्यं वानुसंधाय, पुनः श्लोकेनानुबन्धः, तल्लक्षीकृत्य संबन्धः कृत आदरेण बोधित इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

उक्तेऽर्थे श्रुत्यन्तरसंमतिमाह **एक इत्यादि** । एके शाखिनस्तैत्तिरीयाः शरीरे भक्तानां हृदयाकाशे आत्मनो भगवतो भावादाविर्भावात् तेन सह सर्वकामभोगबोधिकां श्रुतिं पठन्ति । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमम्, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति । अत्र ब्रह्मणा सह सर्वकामोपभोग उक्त इत्येतदेकवाक्यतायै कामचारश्रुतावप्येवमेवार्थो ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ इति सप्तदशं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥ (३-३-१८).

ननु 'ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्' इति श्रुतौ अक्षरब्रह्मविदः परप्राप्तिरुच्यते । सा किमितरसाधननिरपेक्षादक्षरज्ञानात्, किं वेतरसापेक्षादिति संशयः । तत्र श्रुतौ साधनान्तरस्यानुक्तत्वेनान्यनिरपेक्षादेवेतिपूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह **व्यतिरेक** इत्यादि । उक्तश्रुतौ हि गुहायां परमव्योम्नि यन्निहितं तद्वेदनेन परप्राप्तिरुच्यते, तत्र परमव्योमाविर्भावस्तु ज्ञानिगुहायां दुर्घटः । अतस्तत्र परमव्योम्नो व्यतिरेकोऽभावः । कुतो दुर्घट इत्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुमाह **तद्भावभावित्वात्**, वरणश्रुतौ यमेवेति यच्छब्दोपबन्धात् कस्यचिदेव वरणमिति निश्चीयते । अतो यत्र वरणाभावः, तत्र भगवद्भावस्यासंभवाज्ज्ञानिनां तथा वरणाभावात् भगवद्विषयको भावो न भावी, तेन भगवद्विषयकभावाभावाद् दुर्घट इत्यर्थः । ननु परमव्योम्नोऽक्षरस्य ज्ञानिज्ञानविषयत्वं यथा जायते, तथाविर्भावोप्यस्तु । किंच, व्यापकस्याक्षरस्य विस्मृतकण्ठमणेः स्मरणादिविषयत्ववत् ज्ञानविषयत्वमेवाविर्भाव इति तस्य च जातत्वात् कथं नेत्युच्यत इत्याशङ्कायामाह **न तूपलब्धिवदिति** । तुः शङ्कानिरासे । उपलब्धिर्ज्ञानमक्षरविषयकम्, तद्यथा ज्ञानिगुहायां जायते, तद्वत् अक्षराविर्भावो न भवति, स हि वरणहेतुकः, वरणं तु भक्तानामेव, न ज्ञानिनामतो नेत्यर्थः । न च ज्ञानविषयत्वमात्रमाविर्भावः, किन्तु चाक्षुषविषयत्वम्, तच्च तेषां न भवति । अथ साक्षात्कारविषयत्वमेव सः । साक्षात्कारश्च मानसः तेषामस्त्येवेति नोक्तं साधीय इति विभाव्यते । तदापि यस्मै यत्फलं प्रभुर्दित्सति, तं प्रति स्वधामभूतं तत् तथा प्रादुर्भावयति, नान्यथा, ज्ञानिनां त्वव्यक्तासक्तत्वात् तान् प्रति तत्क्रतुन्यायेनाव्यक्ततयैव तत्प्रादुर्भावयति । भक्तानां तु तत्तल्लीलाविशिष्टस्वस्वरूपासक्तत्वात् तान्प्रति तत्क्रतुन्यायेन व्यापिवैकुण्ठात्मकस्वलोकविशिष्टं प्रादुर्भावयतीति साक्षात्कारविषयत्वेऽपि तेन रूपेण न तस्य तथात्वम्, अतो न केवलादक्षरज्ञानात् तत्प्राप्तिरित्यर्थः ॥५४॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

अस्मिन्नर्थे कैमुतिकन्यायकथनार्थं निदर्शनत्वेनाह अङ्गेत्यादि । तुः शङ्कानिरासे । उक्तेऽर्थे कथंभावशङ्का न कापि, हि यतो हेतोरङ्गावबद्धाः अङ्गेषु अन्वाधानादिषु अवबद्धाः, 'अध्वर्युं त्वां वृणे, होतारं त्वां वृण' इत्यादिरूपवरणेन नियमिता ऋत्विजः न शाखासु, ते सर्वशाखाविदोपि न सर्वासु शाखासूक्तान्यङ्गानि कर्तुं शक्ताः, किन्तु प्रतिवेदम्, 'हौत्रमृचा, आध्वर्यवं यजुषा, औद्गात्रं साम्ना' इति तत्तद्वेदनियतमेव कल्पोक्तप्रकारतः कुर्वन्ति, तत्र सर्वशाखोक्तसर्ववेदोक्तकर्मकुशलानां यत्तावन्मात्रककरणम्, तत्रावबन्धनहेतुभूतयजमानेच्छैव नियामिका, लौकिकेऽपि स्वामिन इच्छा, यत्र वैदिकलौकिककार्यम्, एवं तत्रानन्तकोटिब्रह्माण्डनियामकस्येच्छैव नियामिकेति किं वाच्यम् । अत उक्तेऽर्थे कथंभावशङ्का न कार्येत्यर्थः ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

ननु पूर्वं कर्मज्ञाननिष्ठानामपि पुरुषाणामग्रे भक्तिमार्गीयत्वं भवति, तत्र तथैव भगवद्वरणमिति सिद्धान्तः कृतः, इह तु ऋत्विज एकस्मिन्कार्ये वृतस्य न कार्यान्तरे वरणमिति विरुद्धो दृष्टान्त इत्यरुच्या निदर्शनान्तरमाह **मन्त्रे**त्यादि । मन्त्र आदि यस्य तन्मन्त्रादि, तद्गुणसंविज्ञानः । मन्त्राः कर्म च, तद्वत्, यथा देवस्य त्वे त्वनुषङ्गमन्त्रो बहुषु कर्मसु संबध्यते, यथा वा गायत्रीमन्त्रः सूर्योपस्थाने मन्देहादिनिवारणे च, यथा च, 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इत्यादिकाम्याग्निहोत्रं कामितार्थसाधकत्वे प्रत्यवायपरिहारे चैकमेव विनियुज्यते, तथात्राप्येकमेव वरणं तत्र तत्र चोपयुज्यते, तेन तत्तन्निष्ठानन्तरं भक्तिनिष्ठेति दृष्टान्तस्याविरोध इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ इत्यष्टादशं व्यतिरेकाधिकरणम् ॥ १८ ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥ (३-३-१९).

ननु सुखस्वरूपजिज्ञासायां 'यो वै भूमा तत्सुख'मित्युक्तम्, भूमस्वरूपजिज्ञासायां 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादिना यद्ब्रह्मस्वरूपं निरूपितं तत्सर्वात्मभावस्वरूपमित्युक्तम्, तन्नोपपद्यते, सर्वात्मभावे दुःसहदुःखानुभववतो विरहभावस्य पुराणे कथनात्, 'यो वै भूमा तदमृत'-मिति कथनाच्च । किंच, 'स वा एष एवं पश्य'न्नित्याद्युक्त्वाग्रे तस्य 'सर्वेषु लोकेषु काम-चारो भवति' इति फलमुच्यते । तच्च मोक्षानन्तरमसंभावितमिति सर्वात्मभावो वा मोक्षो वा प्रतिपाद्य इति भवति संशयः । तत्र कामचारोक्तेर्मुक्तिपूर्वदशायां तन्माहात्म्यबोधनार्थ-त्वादमृतशब्दाच्च मुक्तिरेव भूमपदेनोच्यत इति प्राप्ते, आह **भूम्न** इत्यादि । भूमशब्देन सर्वात्मभाव एवोच्यते । कुतः । हि यतो हेतोर्भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वम्, दर्शपूर्णमासवत्सर्वा-धिक्यम्, तस्मात् । तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकषष्ठप्रपाठकनवमानुवाके 'परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत्, तेन स परमां काष्ठामगच्छत्' इत्युपक्रम्य, 'य एवं विद्वान् दर्श-पूर्णमासौ यजते, परमामेव काष्ठां गच्छति' इति श्रूयते, तत्र यथा व्रतादिदुःखात्मकत्वेऽपि परमकाष्ठालक्षणफलगमकत्वेन दर्शपूर्णमासयोः सर्वक्रतुभ्यो ज्यायस्त्वम्, तथा दुःखात्मक-विरहभावसंमिश्रत्वेऽपि अनन्यलभ्यसाक्षात्पुरुषोत्तमानन्दप्राप्तिहेतुत्वेन सुखरूपत्वमुच्यत इत्यन्येभ्योऽस्य ज्यायस्त्वम्, तस्मात् स एवात्रोच्यते, न तु मोक्ष इत्यर्थः । अत्रोपपत्ति-माह **तथा हि दर्शयती**ति । हि यतो हेतोः श्रुतिरेव तथा दर्शयति । 'स एवाधस्ता'दित्या-द्युक्त्वा, ततोऽहङ्कारादेशमात्मादेशं च क्रमेणोक्त्वा तत एवं पश्यत पुरुषस्य 'आत्मतः प्राणः' इत्यादिना प्राणाशास्मरादीन् सर्वानात्मत एव दर्शयति । एतच्च सर्वात्मभाववत एवोपपद्यते, न मुक्तस्य, वृत्तिभेदाभावात् प्राणाद्यभावाच्च, नापि जीवन्मुक्तस्य तस्य प्राचीनानामेव प्राणा-दीनां सत्त्वेन 'आत्मत एव प्राणा'इत्यादिसावधारणोक्तिबाधापत्तेः । तस्मात् सर्वात्मभाव एवात्रोच्यत इति निश्चयः ॥ ५७ ॥ इत्येकोनविंशं भूम्न इत्यधिकरणम् ॥ १९ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥ (३-३-२०.)

पूर्वाधिकरणत्रयेण सर्वात्मभावस्वरूप तदुत्कर्षतत्फलतदधिकारिणां निर्णयं कृत्वा, इदानीममुख्याधिकारिणामर्थे मत्स्यादिरूपाणां भगवदवतारत्वमविशिष्टं यथा सुतेजःप्रभृतीनां वैश्वानरावयवत्वम्, अतस्तेषामिवैषामपि समस्योपासना कर्तव्या, किंवा पार्थक्येनेति शङ्कायाम्, उपास्यब्रह्मणोऽभेदेऽपि रूपभेदस्य सत्त्वादेकरूपोपासकस्य रूपान्तरानुपासनेऽनुपासनलक्षणस्यावज्ञादोषस्य संभवेन, क्रियमाणाया अप्युपासनायाः सिद्ध्यसंभवात्समस्यैव कार्येति प्राप्ते, आह **नाने**त्यादि । सर्वेष्ववतारेषु **नाना**, पार्थक्येनैवोपासना कार्या । कुतः । **शब्दादिभेदात्** । तत्तद्रूपवाचकानां पदरूपाणां तद्बोधकवाक्यरूपाणां च शब्दानामादिपदादाकारकर्मणां च भेदात्, वैश्वानरावयवव्यस्तोपासन इवात्र दोषाकथनाच्चेत्यर्थः । तेन मिथो विरुद्धानामाकारकर्मणामेकत्र भावनाभावेनाशक्यताऽयुक्तता न भवतीति गुणोऽपि बोध्यः ॥ ५८ ॥ इति विंशं नानाशब्दादिभेदादित्यधिकरणम् ॥ २० ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥ (३-३-२१.)

पृथगुपासनानि कार्याणीति स्थिते चिन्त्यते, किमग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवत् समुच्चय उत विकल्प इति । तत्र विधिफलयोः समानत्वात्समुच्चय इति प्राप्ते, आह **विकल्प** इत्यादि । उक्त विधानामुपासनानां विकल्प एव । कुतः । **अविशिष्टफलत्वात्** । सर्वेषां तेषां मुक्तिफलकत्वेन तथात्वात् । तथा च मुक्तौ विशेषाभावेनैकस्मादेव तत्सिद्धावन्यस्य प्रयोजनाभावेन अग्निहोत्रादीनामिव तेषां नित्यताबोधकस्य प्रमाणस्याभावेन च तेषां विकल्प एव युक्त इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

पूर्वोक्तप्रत्युदाहरणतया आह **काम्यास्त्वि**त्यादि । यासूपासनासु भिन्नानि भिन्नानि फलान्युच्यन्ते, तत्र त्वनेकफलार्थिनस्तत्तत्काममनतिक्रम्य तत्तत्फलकोपासनाः समुच्चीयेरन्, समुच्चयेन कार्याः । कुतः । **पूर्वहेत्वभावात्** । अविशिष्टफलत्वरूपस्य हेतोरभावात् । **नवा** अत्र वाशब्दो विकल्पार्थोऽपि अप्यर्थकत्वेन फलति, तथा च यत्र त्वेकस्यैवोपासनस्य स्वकामितानेकफलकत्वम्, तत्र चेत् तत्सर्वफलाकाङ्क्षया तामेवोपासनां कुर्यात्, तदा तयैव सर्वेषां कामितानां फलानां सिद्ध्या अन्यास्तत्फलका उपासना न समुच्चीयेरन्नपि । अत्रापि स एव हेतुः । अत्र स्वकामितफलेषु तदितरवैशिष्ट्येन अविशिष्टत्वरूपविशेषणाभावेऽविशिष्टफलत्वस्याभावेन हेत्वभावो बोध्यः । तेन नानार्थत्वाच्छ्लिष्टोऽयं प्रयोग इत्यर्थः ॥ ६० ॥ इत्येकविंशं विकल्प इत्यधिकरणम् ॥ २१ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥ (३-३-२२.)

कर्मादिशेषत्वाभावेन स्वतः फलजनकतया प्रधानभूतासूपासनासु निर्णयमुक्त्वा, अन्यशेषासु निर्णयं वक्तुमेकफलसाधकानामनेकेषामुपासनां रूपभेदाङ्गभेदाभ्यां भेदेऽपि

तेष्वेकतरोपासने क्रियमाणे तत्फलकोपासनान्तरोक्तान्यङ्गानि समुच्चीयेरन्, न वेतिसंशये, फलैक्यात्समुच्चीयेरन्निति प्राप्तम्, तत्र निर्णयमाह **अङ्गेष्वित्यादि**। **अङ्गेषु**, तत्तदुपासनाङ्गेषु। **यथाश्रयभावः**। आश्रयमनतिक्रम्य यथाश्रयं स्वाश्रयभूतोपासनामनतिक्रम्य भावः वर्तमानत्वम्। नान्यत्र तत्प्राप्तिरित्यर्थः॥ ६१॥

शिष्टेश्च॥ ६२॥

उक्ते नियमे हेतुमाह **शिष्टेश्चे**ति, तत्तदुपासनस्य श्रुतौ तत्तत्प्रतिनियताङ्गवैशिष्ट्येनैवानुशासनात्। चकारेणातिरिक्तकरणे प्रायश्चित्तोक्तिरपि बाधिकेति सापि संगृह्यते। तथाचातथानुशासनादतिरिक्तकरणे प्रसक्तेश्च तत्रैव तान्यङ्गानि कार्याणि, न त्वन्यत्र समुच्चेयानीत्यर्थः। एतदुदाहरणं तु, छान्दोग्ये 'मनो हिंकारो वाक्प्रस्ताव' इत्यादिभिर्दशभिर्वाक्यैर्गायत्रादिनामग्रहणपूर्वकं विहितेषु दशसूपासनेषु 'सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति' इत्याद्युक्तानां सर्वायुर्भोगादीनां फलानामैक्यात्, तत्तदुपासनाङ्गभूतानां क्रमेण तत्र तत्रोक्तानाम्, 'महामनाः स्यात्तद्व्रतम्' 'न प्रत्यङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम्' इत्यादीनां भिन्नानां श्रावणात् तानि ज्ञेयानि। एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि॥ ६२॥ इति द्वाविंशमङ्गेष्वित्यधिकरणम्॥ २२॥

समाहारात्॥ ६३॥ (३-३-२३.)

कर्माङ्गभूततया कर्ममार्गीयेषूपासनेषु निर्णयमुक्त्वा, ज्ञानमार्गीयेषूपासनेष्वङ्गनिर्णयमाह सूत्राभ्याम्। अत्र 'अङ्गेषु यथाश्रयभाव' इति पूर्वस्मादनुवर्तते। अथर्वोपनिषदुक्तेषु श्रीरामाद्युपासनेषु तत्रतत्रोक्ता धर्माः किं तत्र तत्रैव नियम्येरन्, उत समुच्चीयेरान्निति संशये, पूर्वोक्तन्यायेन तत्रैव नियम्येरन्नितिप्राप्तम्। तत्राह **समाहारा**दिति। तत्र हि यथा ते ते धर्मा उच्यन्ते, तथा 'यो वै रामचन्द्रः स भगवान् ये वै मत्स्यकूर्माद्यवतारास्तस्मै वै नमो नमः। यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः। नमस्ते रघुवर्याय रावणान्तकराय च' इति रूपान्तरत्वेनापि स्तुतिः श्रूयते। सा च स्तुतिर्भगवत्त्वेनेति भगवत्पदादवगम्यते। पुराणे च प्रकरणात्। एवं सति भगवत्त्वप्राधान्येन तदुपासने समाहारस्य दर्शनादेकस्मिन्नपि रूपे तानि सर्वाण्युपसंहृत्य सर्वरूपत्वेनोपासना कार्येति युक्तमित्यर्थः॥६३॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च॥ ६४॥

ऐश्वर्यवीर्यादिगुणानां तेषु साधारण्यश्रवणाच्च तथेत्यर्थः। एवं हेतुद्वयेनोपसंहार उक्तः। रूपभेदप्राधान्ये त्वनुपसंहारपक्षः पूर्वं 'नाना शब्दादिभेदा'दित्यत्रोक्त इति न विरोधः॥॥ ६४॥ इति त्रयोविंशं समाहाराधिकरणम्॥ २३॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः॥ ६५॥ (३-३-२४.)

ननु एवमुपासनमग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवन्नित्यं समुच्चेयम्, उत यावज्जीवमेकमेव कार्यमित्येवं वैकल्पिकमिति संशये, सर्वेषां सर्वरूपत्वादिना तौल्यान्नित्यमिति प्राप्ते, समु-

चयनिषेधमाह **नेत्यादि** । **न**, समुच्चयो न कार्यः, किन्तु **वा**, ऐच्छिको विकल्प एव युक्तः । **तत्सहभावाश्रुतेः** । नियमतस्तेषां रूपाणां सहभावश्रवणं चेत्स्यात्, तथोपासनस्य नित्यता स्यात्, न त्वेवम् । अत ऐच्छिक एव विकल्प इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

योऽपि रूपान्तरसमाहारपूर्वकमुपास्ते, सोऽप्येकं रूपमुपास्यत्वेन मत्वा तथोपास्ते, तस्य फलं चैकरूपस्यैव दर्शनं भवति, न तु सर्वेषाम्, इतो हेतोः विकल्प एवेत्यर्थः । अत्रोपासननिर्णयान्ते दर्शनाच्चेति सूत्रयता भगवता व्यासेनोपासनानामुपास्यदर्शनं फलमिति सूच्यत इति बोध्यम् ॥ ६६ ॥ इति चतुर्विंशं न वा तत्सहभावाश्रुतेरित्यधिकरणम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानश्रीव्रजनाथात्मजश्रीकृष्णचन्द्रविरचितायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ श्रीः ।

श्रीकृष्णाय नमः।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥ (३-४-१.)

पूर्वस्मिन्पादे परप्राप्तेरन्तरङ्गसाधनभूतानां विद्यानां मर्यादापुष्टिभेदेन वरणवैविध्यादनेकविधेष्वधिकारिषूपयुक्तानां विचारेण तत्र तत्र तदुचितगुणोपसंहारो विचारितः। इह तु पुष्टिमार्गीयविद्यानां बहिरङ्गसाधनानपेक्षत्वेऽपि पुष्टिमर्यादामार्गीयाणां केवलमर्यादामार्गीयाणां च बहिरङ्गसाधनभूताश्रमादिसापेक्षत्वात् तद्विचारेण कर्मणामुपसंहारो हीनमध्यमाधिकार्यर्थं विचार्यते। 'क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा' इति वाक्यान्मन्दमध्यमयोः प्रायशस्तत्रैवासक्तेः। तस्य च हेतुः पूर्वमुपसंहारसूत्रे 'अर्थाभेदात्' इत्यनेनोक्तः। तत्रार्थशब्दो वस्तुवाची प्रयोजनवाची चेति यथा वस्तुवाचित्वमादायोपास्याभेदादुपासनासु शाखान्तरोक्तगुणोपसंहारो भवतीत्युक्तम्, तथात्र प्रयोजनवाचित्वमादाय कर्मणामप्युपसंहारो भवति न वेति विचारयन्, कर्मणां शीघ्रं फलसाधकत्वाद्भवतीति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह **पुरुषार्थ** इत्यादि। **पुरुषार्थः** फलं भगवत्प्राप्तिरूपः। **अतः** सर्वात्मभावरूपविद्यात एव। कुतः। **शब्दात्**। 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः' इत्यत्र प्रवचनादीनां कर्मणामेतदात्मलाभहेतुतानिवारणपूर्वकं वरणमात्रकारणताबोधकाद्वाक्यरूपाच्छब्दात्। एवं 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति 'तमेव विद्वानमृत इह भवति' इतिजातीयकाः केवलविद्याकारणत्वबोधका अपि शब्दाः हेतुत्वेन बोध्याः। श्रुतिपदमनुक्त्वा शब्दपदप्रयोगात् 'केवलेन हि भावेने'त्यादयः साधनान्तराप्राप्यस्य भावमात्रप्राप्यत्वबोधकाः स्मृतिरूपा अपि शब्दाः संगृहीता बोध्याः। स्वनामग्रहणात्स्वस्यात्रैव भरो बोधितः ॥ १ ॥

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

सिद्धान्तं दृढीकर्तुं षड्भिः सूत्रैर्जैमिनिमतेन पूर्वपक्षमुत्थापयति **शेषत्वा**दित्यादि। वेदान्ते हि द्विविधानि विद्यावाक्यानि, जीवस्वरूपबोधकानि ब्रह्मस्वरूपबोधकानि च, तत्र जीवः कर्तृत्वात्कर्मार्थः। विष्णुर्भगवानपीज्यत्वात् कर्मशेषः। शेषलक्षणे 'पुरुषः कर्मार्थत्वा'दिति प्रयुक्तिलक्षणे 'यजतिचोदनाद्रव्यदेवताक्रियासमुदाये कृतार्थत्वात्' इति सूत्रात्। अतः कर्मशेषत्वात् वेदान्तवाक्येषु विद्यायां तद्वेद्ये च पुरुषार्थवादः पुरुषार्थरूपत्वमुच्यते। तत्र दृष्टान्तः। **यथान्येषु** द्रव्यसंस्कारकर्मसु, 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापꣳश्लोकꣳशृणोति, 'यदाङ्क्ते, चक्षुरेव तद्भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते, यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा

एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै' इत्यादिफलश्रुतिरर्थवादः, तथा विद्यावेद्ययोरपि पुरुषार्थोक्तिरर्थवादः । 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्या'दिति प्रयुक्तिलक्षणे सूत्रादित्यर्थः ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

स्वोक्तोपोद्बलनाय हेत्वन्तराण्याह **आचारे**त्यादि । ब्रह्मविदामपि वशिष्ठादीनामग्निहोत्राद्याचारस्य दर्शनात् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

'जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज' इति ब्रह्मविदोऽपि जनकस्य यज्ञकरणश्रुतेः ॥ ४ ॥

समन्वारंभणात् ॥ ५ ॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेत' इति श्रुत्युक्ताद्विद्याकर्मणोः साहित्येनैव फलस्य सम्यग् लक्षीकृत्यारंभणादुत्पादनात् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोस्तं वृणीत' इति कल्पश्रुत्या ब्रह्मविदो ब्रह्मत्वेनार्त्विज्ये वरणविधानात् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

'आश्विनं धूम्रललाममालभेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेत्, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादिश्रुत्युक्तकर्मकरणनियमात् । चकारेण 'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते, मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तित' इति स्मृतिः संगृह्यते । तथा च यदि केवलया विद्ययैव पुरुषार्थः सिध्येत्, तदा ब्रह्मविदो वशिष्ठाद्या यज्ञादिकं नाचरेयुः, श्रुतिश्च जनकादिज्ञानिनां यज्ञकरणं नानुवदेत्, फलसमारंभणे विद्याकर्मणोः साहित्यं च न वदेत्, ब्रह्मिष्ठस्यर्त्विक्त्वेन वरणं च न विदध्यात्, असोमपस्य दुर्ब्राह्मणत्वं अग्निहोत्रे यावज्जीवाधिकारं च वदन्ती सर्वदा कर्मनियमं च न कुर्यात् । गीतास्मृतिश्च नियतकर्मत्यागस्य तामसत्वेन निन्दां न कुर्यात्, अत एतेभ्यो बाधकहेतुभ्यो विद्यायाः फलसाधकत्वे वारिते तस्याः कर्मशेषभूतकर्तृस्वरूपबोधकतया इज्यस्वरूपमाहात्म्यबोधकतया च कर्मशेषत्वमेवादरणीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

एवं षड्भिः पूर्वपक्षमुत्थाप्य परिहरति **अधिके**त्यादि । 'तु' शब्दः पूर्वपक्षं निवारयति । यदुक्तम्, द्रव्यदेवतासंबन्धरूपे यागे द्रव्यवद्देवताया अपि तादर्थ्यादिज्यत्वे

कर्मशेषत्वं ब्रह्मणः इति। तदयुक्तम्। कुतः। **अधिकोपदेशात्**। अधिकस्योपदेशोऽधिकोपदेशः 'स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किं च स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एव एवासाधुना कनीया'नित्याद्युक्त्वा, अग्रे 'तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति, एतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्ति' इति बृहदारण्यकश्रुतौ कर्मापेक्षया अधिकतयोपदेशस्तस्मात्। तथा च यज्ञादेर्यज्ज्ञानसाधकता श्रुत्योच्यते, तस्य यज्ञादिकं विना दुर्ज्ञेयत्वादिज्यत्वेन यज्ञशेषत्वापादनमयुक्तम्। न च वेदानुवचनेनेत्यादिभिस्तृतीयाश्रुतिभिर्ब्रह्मण इज्यत्वेन ज्ञानस्य यागपूर्वाङ्गत्वादस्त्येव तज्ज्ञानमिति तस्य कथं न यज्ञशेषत्वमिति शङ्क्यम्। स्वर्गे फलत्वेन ज्ञानस्य तथात्वेऽपि स्वर्गस्य तच्छेषत्वाभावेनाप्रयोजकत्वात्, इज्येन देवतारूपेण यज्ञार्थत्वेऽपि मूलरूपेण तथात्वाभावात्, न च विष्णवादिनाम्ना भ्रमितव्यम्, विभूतिरूपस्य तस्य तद्भिन्नत्वात्, अधिकोपदेशपदेन ततोऽप्याधिक्यबोधनाच्च। न च 'तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ती'तिवत् 'यदेव विद्यया करोति तत्तदेवास्य वीर्यवत्तरं भवती'त्यपि श्रूयते, तथा सति पूर्वया यथा यज्ञशेषित्वं प्रतिपाद्यते, तथोत्तरया कर्मशेषत्वमप्यायातीति न पूर्वयैकतरनिश्चय इति शङ्क्यम्। 'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' इत्यादिके तदुत्तरवाक्ये यज्ञेन ब्रह्मवेदनोत्तरं संन्यासश्रावणेन गार्हस्थ्यबाधनात्, तथा सति ब्रह्मवेदनोत्तरं यज्ञाभावेन ब्रह्मणस्तच्छेषताया बाधितत्वात्, 'यदेवे'ति श्रुतेरुद्गीथविद्यायां पठितत्वेन तन्मात्रविषयतया इतरविद्यासंग्रहस्य तथा कर्तुमशक्यत्वात्। न च ब्रह्मणः कर्तृत्वश्रावणाद्विश्वसृजामिव ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वात्कर्मशेषत्वं शङ्क्यम्, 'स न साधुने'त्यादिना कर्मकृतगुणदोषसंसर्गराहित्यश्रावणस्य विरोधात्। अतः कर्मभ्य इज्येभ्यः कर्तृभ्योऽप्यधिकस्योपदेशान्न ब्रह्मणः कर्मशेषत्वम्, नापि विद्यायाः। 'नायमात्मे'ति, 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशु'रित्यादिषु तस्या अप्याधिक्यबोधनादिति स्वमतमपि जैमिनिमतादुत्कृष्टमित्याह **बादरायणस्यैवमिति**। बादरायणस्य मतमेवम्, सूक्ष्मदृष्ट्या विचारात् स्थूलदृष्ट्या विचारकमतादधिकमित्यर्थः। एवं श्रुत्या पूर्वपक्षिमतं निरस्य शिष्यविश्वासार्थं प्रमाणत्वेन स्वानुभवमाह **तद्दर्शनादिति**। तस्य भगवतो भक्तिमार्गस्य च दर्शनात्, इतरस्मादाधिक्येनानुभवादित्यर्थः ॥ ८ ॥

तुल्यं दर्शनम् ॥ ९ ॥

एवं मुख्यतया ब्रह्मणस्तत्प्रसङ्गेन विद्यायाश्च कर्मशेषत्वं परिहृत्य, विद्यायाः कर्मशेषत्वं मुख्यतया परिहर्तुं जैमिनीयान् कर्मावश्यकत्वबोधकत्वायोक्तान् हेतूनाभासीकरोति। **तुल्यं दर्शनमित्यादिभिः**। यदुक्तमाचारदर्शनादिति, तन्न, यतो दर्शनमाचारवदावयोस्तुल्यम्, शुकभरतसनकादीनां कर्मत्यागदर्शनात्। तथा चाचारदर्शनान्यथानुपपत्त्या

विद्यायाः कर्मशेषत्वं न कल्पयितुं शक्यम्, तदभावदर्शनान्यथानुपपत्त्या शेषत्वाभावस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

ननु 'जनको हवैदेह' इति श्रुतिसाहाय्यादाचारदर्शनं त्यागदर्शनात्प्रबलमित्यतः श्रुतिमपि साधारणीकरोति **असार्वत्रिकी**ति। ब्रह्मविदः करणबोधकश्रुतिर्न सर्वब्रह्मविद्विषया, 'एतद्धस्म वै तद्विद्वांस आहु ऋषयः कावषेयाः, किमर्था वयमध्येषामहे, किमर्था वयं यक्ष्यामहे, एतद्धस्म वैतत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे, एतं वैतमात्मानं विदित्वा पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय, अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इत्यादि तद्विरुद्धश्रुतीनां विद्यमानत्वात्। अतस्तया श्रुत्यापि न विद्यायाः कर्मशेषत्वसिद्धिरित्यर्थः १०

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

ननु मास्तु श्रुत्याचाराभ्यां शेषत्वनिर्णयः, तथापि ब्रह्मवित्त्वाविशेषे कथमेकेषां कर्मकरणमेकेषां तत्त्याग इति विभागः इत्यत्र हेतुर्वक्तव्यः, नो चेत् कर्मत्यागिनां कर्मानधिकारित्वमेवाङ्गीकार्यम्, तथा पूर्वोक्ताचारश्रुतिभ्यां विद्याया वेद्यस्य च कर्मशेषत्वं दुरपोहमित्यत आह **विभाग** इति। अयं यो विभागः सः शतवत्, शतानन्दिनां यथानन्द एकस्मादुत्तरोत्तरः शताधिकः, तद्वत्, तथा च तत्र यथा श्रोत्रियत्वाकामहतरूपाधिकाराधिक्यादानन्दाधिक्यम्, तथात्र प्रकृतेऽप्यन्यभावराहित्याधिक्येन भगवद्भावाधिक्यम्, अतोऽधिकारतारतम्यं विभागहेतुरित्यसाधारण्यान्न प्रत्यवस्थानावकाश इत्यर्थः। न चैतत्सूत्रस्यैवं व्याख्याने समन्वारंभणसूत्रस्यानुत्तरणात् तेन प्रत्यवस्थानं शङ्क्यम्, तद्विषयवाक्योपसंहारे 'इति तु कामयमान' इति कथनात्कर्माङ्गभूतविद्याया एव तत्र विवक्षितत्वावगमेनाशङ्काया एवानुदयेन भ्रान्तिमूलत्वादिति ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तं 'तद्वतो विधाना'दित्यनेनार्त्विज्यशेषत्वं विद्याया इति, तदसङ्गतम्। तत्र ब्रह्मशब्देन वेद एव बोध्यते, न चेष्ठनप्रत्ययविरोधः। ब्रह्मत्वेनाविकृतत्वं ज्ञात्वा सततं योऽधीते, नतु वेदात्फलं कामयते, सोऽतिशयेन ब्रह्मवानिति तत्र विवक्षणात् तादृशस्याध्ययनमात्रवतो ब्रह्मत्वात् आर्त्विज्येऽधिकारात् तद्वरणं कल्पे विधीयते, नतु ब्रह्मज्ञानवतः। न च साङ्गसरहस्यवेदाध्ययने वेदान्तार्थरूपब्रह्मज्ञानं तस्यानुक्तसिद्धमिति वाच्यम्। विद्यापदेनापरोक्षब्रह्मज्ञानस्य विवक्षिततया शाब्दस्याङ्गतायामपि प्रकृते दोषाभावात्, अपरोक्षज्ञानस्य विवक्षितत्वं तु छान्दोग्यस्य सनत्कुमारनारदसंवादादेव स्फुटतीति नात्र शङ्कालेशः ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

यदुक्तम्, 'आश्विनं धूम्रललाममालभेत' इत्यादिषु कर्मकरणनियमात्त्यागपक्षापेक्षया करणपक्ष एव ज्यायान्। अतो विद्यायाः कर्माङ्गत्वं दुरपोहमिति। तन्न। कुतः।

अविशेषात्। 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः' इति श्रुत्या कर्मादिभिर्मोक्षाप्राप्तिमुक्त्वा, त्यागेन सा बोध्यते, तेन मुमुक्षोः कर्मत्यागावश्यकत्वात्तन्नियमः सिध्यतीति विशेषाभावात्। तथा च मुमुक्षोः कर्मत्यागोऽमुमुक्षोस्तत्करणमिति व्यवस्था सिध्यति। तेन कर्म कुर्वतां जनकादीनामप्यन्ते मोक्षप्रश्नात् त्याग एव तात्पर्यमित्यर्थः। ननु तुरीयाश्रमे कर्मत्यागो द्वितीयाश्रमे तु तत्कर्तव्यम्, कर्मणि कर्ता शेषस्तादर्थ्यात्, तस्य नित्यताज्ञानमावश्यकम्, अन्यथा स्वर्गादिभोगस्तस्य नोपपद्येत, तच्च ज्ञानं यद्यप्यनुमानादिनापि भवति, तथापि यथान्यतः क्रतुज्ञानसंभवेऽप्यध्ययनोपात्तवेदवाक्यावगतकर्मस्वरूपाणामेव पुंसां कर्मस्वधिकारः, तथैवाध्ययनोपात्तोपनिषद्वाक्यावगतात्मतत्त्वानामेव कर्माधिकार इत्यध्ययनविधिबलादवगम्यते। अतो वेदान्तजन्यमात्मज्ञानं तु कर्तृद्वारा कर्मशेषमेवेति शङ्काप्येतेनैव निरस्ता बोध्या। नियमेऽविशेषवदाश्रमेऽप्यविशेषात्कर्तृत्वस्य त्यागकर्मणोः साधारण्येन तद्द्वारा ज्ञानस्य तन्निरूपकवेदान्तभागस्य च कर्ममात्रशेषताया नियन्तुमशक्यत्वात्, तत्रात्मनो देहादिभ्यो विविक्तस्य मोक्षोपयोगिन एव सिद्धया तादृशस्य ज्ञाने त्यागस्यैव सिद्ध्या तेन कर्मासिद्धेश्चेति। तस्मात्तदुक्ताः सर्वे हेतव आभासा एवेत्यर्थः॥ १३॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा॥ १४॥

एवं षड्भिः सूत्रैर्जैमिन्युक्तान् हेतूनाभासीकृत्य ब्रह्मिष्ठशब्देन ब्रह्मज्ञ एवोच्यत इति तदीयग्रहिलवादमाशङ्क्य निराचष्टे **स्तुतय** इत्यादि। दर्शपूर्णमासावेतादृशौ यत्र ब्रह्मविदार्त्विज्याधिकारीत्येवं दर्शपूर्णमासस्तुत्यर्थम्, ब्रह्मिष्ठवाक्येनार्त्विज्यानुज्ञा क्रियत इति ब्रह्मिष्ठपदादवगम्यते, अतिशयेन ब्रह्मवान् हि ब्रह्मिष्ठः, तत्र निष्ठावान्, स यदा कृताकृतावेक्षको भवति, तदा तत्कर्म साङ्गं भवति, 'यत् तत्कर्मसु वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं भवे'दिति दर्शनमात्रेण व्यङ्गतानिवृत्तिस्मरणादिति। अतः कर्मानुग्रहार्थं तथानुज्ञा, न तु ब्रह्मविदोऽधिकारबोधनार्थम्, पूर्वोक्तानुपपत्तिभिरेव पराहतत्वादित्यर्थः॥ १४॥

कामकारेण चैके॥ १५॥

ननु 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुत्या, ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषौ निषिध्येते। निषेधश्च प्राप्तिपूर्वक इति ब्रह्मविदः करणमावश्यकमिति लिङ्गदर्शनात्प्राप्यत इति चेत्, तत्राह **कामकारेणे**त्यादि। कामेनेच्छया करणं कामकारः। चकारेणेश्वरेच्छया करणं एके शाखिनः पठन्ति, 'एष नित्यः' इत्यादिना, 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इत्यादिना च। तथा च परानुग्रहेच्छया करणेऽपि तत्कृतगुणदोषासंसर्गान्न तेन पुरुषस्य कर्मशेषत्वमिति, तत्र तादृशसामर्थ्यजनिकाया विद्यायाः कर्मशेषत्वं शङ्कितुमप्यशक्यमित्यर्थः॥ १५॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

उक्तोपष्टंभाय सूत्रान्तरं पठति उपेत्यादि । एके शाखिन अखण्डाद्वैतभाने कर्मतदधिकारयोरुपमर्दमभावमपि पठन्ति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, तत् केन कं पश्ये'दित्यादिना । अखण्डब्रह्मभानं च ब्रह्मेति भानम्, न तु 'इदं सर्वं ब्रह्म' इति, उद्देश्यत्वेन पुरोवर्तिभानात्, तथा च तादृशस्य कर्मकृत्यसंभवात् क्व ज्ञानस्य कर्मशेषत्वसंभावनापीत्यर्थः॥१६॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

एवं त्रिभिः सूत्रैर्ग्रहिलवादं निराकृत्य, श्रुतौ ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यावेवाभिप्रेतौ, चातुराश्रम्यपक्षस्तु स्मार्तत्वान्निर्बल इति, तदादाय कर्मत्यागादरो न युक्त इत्येवं ग्रहिलवादान्तरं परिहरति ऊर्ध्वे इत्यादि । च पुनः ऊर्ध्वरेतस्स्वाश्रमेषु कर्माभावमेके जाबालाः शाखिनः पठन्ति । 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहीभवेत्, गृहाद्वनीभूत्वा प्रव्रजेत्' इति क्रमेण चातुराश्रम्यपक्षमुक्त्वा, 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा, अथ व्रती वा, अव्रती वा स्नातकोऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्' इति । तथा चाश्रमचतुष्कस्यापि श्रौतत्वान्न तस्य नैर्बल्यम् । तस्यायुर्भागक्रमेणादरे चतुर्थाश्रमस्थस्यांध्यादिकमपि क्वचित्संभाव्यत इति तद्वारणाय 'यदि वे'त्यादिना पक्षान्तरं तत्र वैराग्यस्यैव हेतुत्वं चाह । तेन त्यागे वैराग्यस्यैव हेतुत्वम्, न कर्माधिकाराभावस्येति बोधयति । ब्रह्मचर्यानन्तरं केषांचिद् गार्हस्थ्यस्य, केषांचित्संन्यासस्य च कथनेन वैराग्यस्य दुर्लभत्वं च सूचयति । अतो भगवदनुग्रहसाध्यमेव वैराग्यम्, अतो न नैर्बल्यसंभावनापीत्यर्थः । ननु संन्यासेऽपि तदाश्रमिणं कर्म योगाभ्यासादिरूपं वर्तते । अतो वैराग्यसहकृतं ज्ञानं तच्छेषभूतम्, वैराग्यरहितं त्वग्निहोत्रादिशेषभूतमिति शङ्कायामाह शब्दे हीति । हि, यतो हेतोर्ज्ञानस्वरूपं तत्फलं च न युक्तिगम्यम्, किन्तु शब्दे, वेदे, अतस्तन्मात्रगम्यम्, तत्र तु, 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति,' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्,' 'एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति' इत्यादिवाक्यैर्मोक्ष एव फलं श्रूयते । सर्वेषां यागादिसाधनानां च तत्रैव पर्यवसानमिति 'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिश्रुत्यावसीयते । अत उक्तश्रुतिविरोधात् संन्यासाश्रमीणकर्माङ्गत्वमपि न विद्यायाः शक्यवचनमित्यर्थः । तेन 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वा' इति तैत्तिरीयश्रुत्या संन्यासस्य सत्त्वशोधनद्वारा ज्ञानोपकारकत्वं वेदान्तविज्ञानस्य चार्थनिश्चायकत्वात्फलसाधकत्वम्, फलं च ब्रह्मप्राप्तिरेव, यावद्दुःखाभावपूर्वकपरमानन्दरूपत्वात्, अतः कर्मविधिनापि परंपरया मोक्ष एव फलत्वेन परामृश्यत इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिश्चोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

तं परामर्शं पूर्वोक्तं श्रुतितात्पर्यनिश्चयं जैमिनिः कर्मस्वातंत्र्यवादी अपवदति, बाधते, स हि मोहकशास्त्रवादी, 'द्विजन्मना जैमिनिना पूर्ववेदमपार्थतः । निरीश्वरेण वादे न

कृतं शास्त्रं महत्तर'मिति पाद्मवाक्यात् । अतः कर्मानधिकारे आयुस्तुरीये भागे आंध्यादिना संपन्ने संन्यासस्तादृशैः कार्यः । अन्यथा 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते' इति निन्दा न श्राव्येत । अतः कर्मण्येव श्रुतेस्तात्पर्यम् । अपि च, अचोदना, ज्ञानकर्मणोरलौकिकफलसाधकत्वे तत्त्वेन विहितत्वमेव प्रयोजकम् । अपरोक्षज्ञानवाक्ये च विधायको लिङ्गादिप्रत्ययो न श्रूयते, अतो न मुक्तिसाधकत्वं शक्यवचनम्, च 'य एवं विदुः' इत्यादिस्तु यागेज्यविष्णुस्तुतिपरा । तस्माज्ज्ञानस्वातंत्र्यं न युक्तमिति ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

एवं तन्मतमनूद्य दूषयति । **अनुष्ठेयं** कर्म **बादरायण** आचार्योऽपवदतीति पूर्वोक्तस्यानुषङ्गः । तत्र हेतुः । **साम्यश्रुतेः** । निन्दासाम्यश्रवणात् । 'यथा वीरहा वे'त्यादौ कर्मत्यागनिन्दा, तथा 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः, तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्ति अविद्वांसोऽबुधा जनाः' । एतदग्रे च, 'य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । अथेतरे दुःखमेवापयन्ती'ति च भगवज्ज्ञानरहितस्यापि निन्दा श्रूयते । अतः श्रुतितौल्यादुभयमप्यावश्यकम् । अतो नानया प्रत्यवस्थातुं युक्तमित्यर्थः । न च रागिविरागिभेदेनाधिकारभेदादुभयसाम्यमिति वाच्यम् । वीरहत्वदोषस्य ज्ञानिन्यसंसर्गात्, 'नैनं कृताकृते तपत' इति, 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुत्या तथावसायात् । नैवमविद्वत्त्वकृतस्य दोषस्य कर्तर्यसंसर्गबोधिका श्रुतिरुपलभ्यत इति साम्याभावात् । एताभ्यामेव श्रुतिभ्यां ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमप्यपास्तम् । न च ज्ञाने चोदनाभावः शङ्क्यः । 'तस्मादेवंवित् शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धाचित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति तस्या अपि सत्त्वात् । इतः पूर्वम्, 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' इति मन्त्रेण, तत् पूर्वग्रन्थेन चात्मरूपस्य फलस्योक्तत्वात् । अतो ज्ञान एव प्रयतनीयम्, न कर्मणीत्यर्थः ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

ननु यदि ज्ञान एव श्रुतेस्तात्पर्यम्, न कर्मणि, तदा तत्प्रधानकपूर्वकाण्डवैयर्थ्यापत्तिरित्याशङ्क्य समाधत्ते **विधिरित्यादि** । पूर्वकाण्डोक्तः कर्मविधिः **धारणवत्, वा** शब्दोऽवधारणे । पुष्टिमार्गे तदनपेक्षणात्, मर्यादामार्ग एव तदपेक्षणादिति । तथा च यथा योगशास्त्रे मानस्या मूर्तेर्धारणं समाध्यङ्गत्वेन विधीयते, न तु स्वतंत्रफलसाधकत्वेन, तद्वत् कर्मापि ज्ञानभक्त्योरङ्गत्वेन विधीयते । अतो न पूर्वकाण्डवैयर्थ्यमित्यर्थः । न च तत्र समाधिमधिकृत्य तदङ्गविधाने यमादिवद्धारणस्य विधानाद् युक्तं धारणस्य तदङ्गत्वम्, इह तु ज्ञानभक्त्योरप्रकृतत्वात् तदङ्गत्वं न वक्तुं शक्यम्, दृष्टान्तवैषम्यादिति वाच्यम् । प्रकरणाभावेऽप्यन्यथानुपपत्तिरूपया आवश्यकोपपत्त्या कर्मणा ज्ञानाङ्गत्वे श्रुतेस्तात्पर्यनिश्चयात् । अन्यथा-

नुपपत्तिस्त्वेवं बोध्या । श्रुतिर्हि पूर्वकाण्डे ऐहिकामुष्मिकतत्तत्फलजनकानि काम्यानि कर्माणि विधाय तेषां यन्मुख्यं फलं तन्नित्यकर्माङ्गेषु बोधयति । यथा 'चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य' इत्यादि, तत्राङ्गे फलश्रुतेरर्थवादत्वेऽप्यसदर्थबोधकत्वं न वक्तुं युक्तम् । श्रुतेः प्रतारकत्वप्रसङ्गात् । अतो यजमानकामनायां तस्यामावृत्तौ प्रधानयागादेव तादृशं फलं भवति, तदकामनायां तु प्रधानवाक्योक्तमेव । अतः काम्यादाधिक्ये नित्यस्य सिद्धे तत्र तात्पर्यं श्रुतेः सिध्यति । ततः पुनरधिकविचारे स्वर्गस्यापि लोकात्मसुखभेदेन द्वैविध्ये लोकस्य दुःखसंभिन्नत्वादात्मसुखे च तदभावात् तत्र तात्पर्यं पर्यवस्यति, पुरुषार्थसिद्ध्यर्थमेव श्रुतेः प्रवृत्तत्वात् । पुनस्ततोऽप्यधिकविचारे तु 'न कर्मणा न प्रजये'ति, 'नैनं कृताकृते तपत' इति, 'एष नित्यो महिमा' इत्यादिवाक्येषु कर्मणां तत्फलानां च जघन्यत्वबोधनात् त्यागस्यावश्यकत्वात् यावज्जीवाधिकारादिवाक्ये कर्मनित्यतायाश्च बोधनान्मुख्याधिकाराभावे फलापेक्षां कर्मासक्तिं च विहाय नित्यं कार्यमिति सिध्यति । अन्यथा द्विविधवाक्यविरोधापरिहारात् दुःखासंभिन्नसुखस्य केवलकर्मणाङ्गीकारे ज्ञानवाक्यवैयर्थ्यस्यापातात् । अधिकारभेदानङ्गीकारे ज्ञानकर्मणोरव्यवस्थितविकल्पप्रसक्तेश्चेति । तस्मात् स्वानिन्द्यमेवमेव कर्म श्रुतिर्विदधातीति ज्ञानं स्वतंत्रमेव फलसाधकम् । एवं भक्तावपि बोध्यम् । 'दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इति भक्तौ कर्मफलत्वस्य, 'शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभिक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः, त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम्' इति साक्षाद्दर्शनसाधनत्वस्य चोक्तत्वात् । तेन ज्ञानाङ्गतया भक्त्यङ्गतया वा मन्दमध्यमाधिकारिभिः कर्म कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेत्, न, अपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति **स्तुती**त्यादि । 'एष नित्यः' इति श्रुतौ ज्ञानवति विहितनिषिद्धकर्मणोः फलाजनकत्वेन साम्यं यदुच्यते, तज्ज्ञानस्तुतिमात्रम् । कुतः । **उपादानात्** । तयैव हि श्रुत्या कर्मकृतिस्वीकारात्, न हि कर्मकृत्यभावे तत्कृतगुणदोषौ निषेद्धुं शक्येते, प्रसक्तेरेवाभावात्, न च निषेधवैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । ज्ञानिनीतरसाधारण्यपरिजिहीर्षया तत्सार्थक्यात् । अतस्तया श्रुतितात्पर्यानिश्चायनस्य कर्तुमशक्यत्वात् कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य निःप्रत्यूह**मिति चेत्** । **न** । कुतः । **अपूर्वत्वात्** । ज्ञाने कर्मफलसंबन्धराहित्यफलकत्वकथनस्य अन्यत्रानुक्तत्वेनापूर्वत्वात् । न हि कर्मणो वा ज्ञानस्य वा यत्फलं यत्रोच्यते, तदुक्तिरपि स्तुतिरिति वक्तुं युक्तम्, तयोरुच्छेदापत्तेः । अतः 'प्रतितिष्ठन्तीह वै य एता रात्रीरुपयन्ति' इत्यत्रेवात्रपि तत्फलकत्वं विधेयत्वेनैवाङ्गीकार्यम्, न स्तुतिमात्रत्वमित्यर्थः । एतदग्रे च **भावशब्दाच्चे**ति सूत्रं पठ्यते । तत्र च विधिशब्दादित्यर्थः । तथा चापूर्वत्वादेव न तथात्वम्, अपि तु तत्फलकतया विधीयते, 'अपि पदवित्स्या-

दिति, 'कुर्यात् क्रियेत कर्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमे । एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षण'मिति न्यायविदां स्मरणादिति । तच्च विधिर्वेति सूत्रे एतच्छ्रुतिव्याख्याने विध्यंकारादेव सिद्धमित्यत उपेक्षितमिति प्रतिभाति ॥ २१ ॥

पारिप्लवार्था इति चेत् न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति त्रिभिः । **पारी**त्यादि । 'भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार' इति, 'अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदः' इति, 'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम' इत्याद्युपाख्यानैर्हि ब्रह्मविद्या प्रतिपाद्यते । उपाख्यानानि तु कर्माङ्गानि । सर्वाण्युपाख्यानानि पारिप्लवे शंसन्तीति तेषां शंसनशेषत्वश्रवणात् । शंसने च शब्दमात्रप्राधान्येनार्थस्याप्राधान्यात् । अतः उपदेशाः पारिप्लवार्थाः, तथा सति उपदेशान्ताख्यानप्रतिपाद्यं ज्ञानं मन्त्रार्थवादवदप्रयोजकमिति तत्प्राधान्यं दूरापेतमिति चेत् । न । एवं ज्ञानस्याप्राधान्यं न शक्यवचनम् । कुतः । **विशेषितत्वात्** । यत्राश्वमेधप्रकरणे 'मनुर्वैवस्वतो राजे'त्यादीन्युपाख्यानानि पठितानि, तत्रानेन वाक्येन तेषां सामान्यतो विनियोगमुक्त्वा, पारिप्लवाख्यकर्मप्रस्तावे पुनर्विशेषतो विनियोगस्तेषामुक्तः 'पारिप्लवमाचक्षीते'ति, तत्र च प्रथमेऽहनि, 'मनुर्वैवस्वतो राजा इति,' द्वितीये 'इन्द्रो वैवस्वतः' इति, तृतीये 'यमो वैवस्वतः इति । एवं विनियुज्यन्ते । अत आख्यानानां विशेषितत्वात्सर्वपदं विनियोगकृतसंकोचात् तन्मात्रपरं सन्नेतराणि संग्रहीतुं शक्तम् । अतो नानेन ज्ञानप्राधान्यप्रतिक्षेपसिद्धिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २३ ॥

हेत्वन्तरमनेनाह । यथा केवले श्रुतौ विद्याप्राधान्यं श्रुतम्, तथोपाख्यानवत्यामपि श्रुतौ, अत उभयोरर्थैक्यम् । च पुनरुपाख्यानेषु प्रश्नोत्तराभ्याम्, महतां प्रवृत्तिबोधनेन च विद्यामाहात्म्यज्ञापनं प्ररोचनं चाधिकं तच्च निरुपाख्यानवाक्यापेक्षितम् । एतदुक्तविद्यापेक्षा च सोपाख्यानवाक्यापेक्षितेत्युभयोरेकवाक्यता, सा चोपबन्धात् समीपे कथनादवगम्यते । अत उपाख्यानवाक्यानामनुपाख्यानवाक्यैकवाक्यतयापि ज्ञानस्य प्राधान्यमनिवार्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २४ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह **अत एवे**त्यादि । यतो ज्ञानी ज्ञानेन स्वयमेव यज्ञात्मको भवतीति श्रूयते । 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः, श्रद्धा पत्नी, शरीरमिध्मम्' इत्यादिना । अत एव हेतोर्ज्ञानिनो जरामर्यग्निहोत्रेऽग्नीन्धनाद्यनपेक्षा । अग्निहोत्रादिसाधनभूतबाह्यसामग्रीं विनापि तत्सिद्धिर्विदुषो ज्ञानमात्रेण बोध्यते । तथा च यदन्यस्य यज्ञतासंपादकं तस्य स्वकार्यसाधने कथं यज्ञापेक्षा भवेदिति सूचितम् । तस्मात् उपक्रमे यदुक्तं

'पुरुषार्थोऽतः शब्दा'दिति ज्ञानस्य स्वातंत्र्येण पुरुषार्थसाधकं तन्निःप्रत्यूहं सिद्धम् ॥ २४ ॥
इति प्रथमं पुरुषार्थोत इत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २५ ॥ (३-४-२-)

अतः परमिदं चिन्त्यते । ज्ञाने कर्मणां फलोपकारित्वाभावेऽपि स्वरूपोपकारित्वमस्ति न वेति । तत्र 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इति श्रुतौ गुरूपसत्तितदुपदेशाभ्यामेव ज्ञानस्य सिद्धौ बह्वायाससाध्यस्य कर्मणः किमर्थं साधनताङ्गीकार्या । तस्मान्नेति प्राप्तम् । तत्र सिद्धान्तमाह **सर्वे**त्यादि । सर्वेषामपेक्षा सर्वापेक्षा । पुरुषोत्तमसाक्षात्काररूपायां विद्यायां सर्वेषां वेदान्तार्थज्ञानकर्मभक्तीनां साधनानामस्त्याकाङ्क्षा । कुतः । **यज्ञादिश्रुतेः**। पूर्वस्मिन्काण्डे यज्ञानाम्, उत्तरस्मिंश्च ज्ञानभक्त्योरादिपदसंगृहीतयोः श्रावणात् । नन्वेवं सति ज्ञानद्वारा कर्मण एव कारणत्वं कुतो नोच्यत इत्यत आह **अश्ववदि**ति । यथा स्वेष्टदेशप्राप्तावेवाश्वापेक्षा, व्यवधानभूतदेशान्तरातिक्रमस्य तत्साध्यत्वात्, न तु प्राप्ते स्वेष्टदेशे । तथाधिभौतिकादित्रिविधप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं क्रमेण कर्मज्ञानभक्तीनामपेक्षा, नतु ज्ञानोत्तरमपि । पूर्वाधिकरण एवानुपपत्तीनामुक्तत्वात् । चकारेण केवलपुष्टिमार्गीयस्य तदनपेक्षापि समुच्चीयते । वरणश्रुत्यनुरोधात् । तेन हीनमध्यमयोरधिकारिणोर्ज्ञानस्य स्वरूपोत्पत्तौ कर्मादीनामस्त्यपेक्षेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्, तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २६ ॥

ननु यज्ञादिश्रुतेरित्यनेन यज्ञादीनां विद्यास्वरूपोपकारितत्वं साधितम्, तन्न युक्तम् । यज्ञादीनां साधनताबोधिकायां 'तमेतं वेदानुवचनेन' इति श्रुतौ लिङ्गादिप्रत्ययाभावेन विधेः कल्पनं तृतीयाश्रुतिमात्रेण कर्तव्यम्, तदशक्यम् । विद्यास्तुत्यर्थं यज्ञादिषु तत्कारणतानुवादस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वात् । 'तस्मादेवंवित् शान्तो दान्तः' इति श्रुत्या विद्यार्थं साधनान्तरविधानस्यापि दर्शनात् । भक्तिमार्गे तु तदपि न, 'ॐकारेणान्तरितं कृत्वा यो जपति गोविन्दस्य पञ्चपदं मनु तस्यैवासौ दर्शयेदात्मरूप'मित्यादिसाधनान्तरश्रावणाच्च । अतो न पूर्वोक्तं साधीय इत्यत आह **शमे**त्यादि । **शमदमाद्युपेतो** ज्ञानमार्ग इव भक्तिमार्गे स्यादेव । इहामुत्रफलनैराश्येन भगवति मनोयोजने स्वभावादेव तत्सिद्धेः । **तुः** पूर्वपक्षनिरासे । यद्यप्येवं तथापि **तद्विधेः** शमादिविधेस्**तदङ्गतया** 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति ज्ञानमार्गीयज्ञानाङ्गतया **तेषां** शमादीनां ज्ञानमार्गेऽ**वश्यानुष्ठेयत्वात्**, बुद्धिपूर्वकमनुष्ठेयत्वात्तद्विधानम् । तथा चानया श्रुत्या ज्ञानमार्गीयस्य साधनान्तरमधिकं बोध्यते । तन्मार्गे तेषां सन्निपत्योपकारकत्वादवश्यानुष्ठेयत्वम्, भक्तिमार्गे च स्वाभाविकत्वम् । तावतापि यज्ञादीनामारादुपकारकाणामनिषेधान्न निवृत्तिरिति तेऽप्यनुष्ठेया एव, न च लिङ्गाद्यभावो बाधकः । 'विविदिषन्ती'ति फलसंयोगस्यापूर्वस्य तत्र सत्त्वेन

रात्रिसत्रवत् दिष्टाग्निहोत्रे 'उपरि हि देवेभ्यो धारयन्ति' इति समिद्धारणवच्च अपूर्वत्वेनैव विधेः कल्पयितुं शक्यत्वात् । अतो यज्ञादीनां हेतुत्वमदण्डवारितमितिपूर्वोक्तहेतोर्न बाधितत्वमित्यर्थः ॥ २६ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २७ ॥

ननु यज्ञादेर्यदुपकारकत्वं तत् सत्त्वशोधनद्वारा वाच्यम् । तदयुक्तम् । 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' इति सत्त्वशोधनश्रुतिविरुद्धयोः 'न ह वा एवंविदि किञ्चनान्नं भवति' इति, 'न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति' इति छान्दोग्यवाजसनीयश्रुत्योः सर्वान्नभक्षणानुमतिदर्शनेन सत्त्वशोधनस्यानावश्यकत्वेऽवगते तदर्थं शमादीनां यज्ञादीनां च विधानाङ्गीकारस्याप्रयोजकत्वात् । अतः 'शान्तो दान्तः' इति शमादिवाक्यं 'तमेतं वेदानुवचनेन' इति यज्ञादिवाक्यं ज्ञानिस्तावकमेव, न तु विधायकमित्यत आह **सर्वे**त्यादि । उक्तश्रुतौ या सर्वान्नानुमतिः, सा **प्राणात्यये** प्राणनाशे उपस्थिते, प्राणधारणस्य ज्ञानान्तरङ्गसाधनत्वेनावश्यकतया तदर्थस्य प्राणपोषकस्याहारस्य बहिरङ्गत्वादनुमतिः क्रियते । तत्र प्रमाणमाह **तद्दर्शना**दिति । 'चाक्रायणः किलर्षिरिभ्येन सामिखादितान् कुल्माषांश्चखाद' इति छान्दोग्ये श्रावणात् । तथा चापद्येवानुमतिः, न सर्वदा, अतः सत्त्वशोधनस्यावश्यकत्वं न हन्यते, तेषामारादुपकारकाणामाहारशुद्धिं यज्ञादीनां सन्निपत्योपकारकाणां शमादीनां विधेयत्वमेवावश्यकत्वादिति न तेषां वाक्यानां ज्ञानिस्तावकत्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥

अबाधाच्च ॥ २८ ॥

ननु भवत्वेवम्, तथापि अशुद्धाहाराच्चित्ताशुद्धिस्तु स्यादेव, द्रव्यस्याशुद्धत्वादित्यत आह **अबाधा**दिति । आपदि तथान्नभक्षणे तज्जनितप्रतिबन्धाभावान्न चित्ताशुद्धिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥

अत्रापि बीजमाह **अपी**ति । 'जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः, लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा' इति स्मर्यते । तथा च यत्राविदुषोऽप्यदोषः, तत्र विदुषः स कुतः शङ्कितुमपि शक्यते । तस्मात् तन्न तस्य ज्ञानबाधकमित्यर्थः ॥ २९ ॥

शब्दश्चातो कामकारे ॥ ३० ॥

सिद्धमाह **शब्द** इत्यादि । 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन, ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा' इत्यादिवाक्याद्यतो ज्ञानं सर्वकर्मदहनसमर्थम्, अतः फलदशायां **कामकारे** यथेष्टाचारे न दोषः । अतश्च अत एव साधनदशायामकामकारे कामकाराभावार्थे शब्दः 'शान्तो दान्त' इत्यादिरूपः श्रूयते । तथा च ज्ञानभक्तिमा-

र्गीययोः साधनदशायामारादुपकारकाणां सन्निपत्त्योपकारकाणां च करणमावश्यकमिति सिद्धम् ॥ ३० ॥ इति द्वितीयं सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥ (३-४-३.)

एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्तव्यं न वेति चिन्त्यते । तत्र फलस्य जातत्वात् कृतस्यापि कर्मणो ज्ञानेन नाश्यत्वात् न कर्तव्यमिति प्राप्ते, आह **विहितेत्यादि** । यथा ज्ञानिनाप्यनापदि शिष्टानामेवान्नं भक्षणीयं विहितत्वात्, तथाश्रमकर्मापि विहितत्वादेव कर्तव्यम्, तथा चानापद्यशिष्टान्नभक्षणवन्नित्यत्यागोऽपि दोषाय, निषिद्धत्वस्य तौल्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३२ ॥

शमदमादीनामन्तरङ्गसाधनानां सहकारीण्याश्रमकर्माणीति तद्रहितैः शमादिभिरपि ज्ञानं न स्थिरीकर्तुं शक्यते । अतस्तानि कर्तव्यान्येवेत्यर्थः । अत्राश्रमधर्माणां सहकारित्वोक्त्या ज्ञानाग्निस्मृतौ ज्ञानस्य कर्मणां यः संसारवासनाजनकत्वरूपः स्वभावः, स एव नाश्यते, न तु स्वरूपमिति ज्ञाप्यते, तेन न कश्चिद्विरोध इति ॥ ३२ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३३ ॥

एवं पूर्वकक्षाविश्रान्तं ज्ञानमार्गीयज्ञानस्थैर्यसाधनमुक्त्वा, भक्तिमार्गीयज्ञानभक्तिस्थैर्यसाधनानि वदन् तेषामावश्यकत्वमप्याह **सर्वथेत्यादि** । त एव श्रवणकीर्तनादयो भगवद्धर्मा एव, सर्वथापि वर्णाश्रमादिधर्माणां भगवद्धर्माणां च युगपदुपस्थितौ वर्णादिधर्माणामनुरोधमकृत्वापि कर्तव्या इत्यर्थः । तेषामावश्यकत्वे हेतुमाह **उभयलिङ्गा**दिति । उभयोक्तं लिङ्गम्, उभयलिङ्गम्, तस्मात्, श्रुत्युक्तात्स्मृत्युक्ताच्च लिङ्गादित्यर्थः । श्रुत्युक्तं लिङ्गं तु, 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः, नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्' इति । अत्र प्रथमपाद एवकारेण भगवदतिरिक्तनिषेधपूर्वकं यत् तद्विज्ञानविधानम्, तद्विज्ञानसाधनीभूतश्रवणकीर्तनाद्यात्मकतद्यत्नालिङ्गम् । द्वितीये पादे, प्रज्ञापदोक्त तत्स्मरणं यद्विहितं तदपि, तत उत्तरार्द्धे तदितरानेकशब्दविचारनिषेध इतरशब्दनिन्दा च तद्ध्यानस्य दुष्टत्वं बोधयन्ती भगवद्धर्माणामवश्यकर्तव्यत्वे लिङ्गम् । स्मृत्युक्तं तु, 'शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति अभिक्ष्णश' इति, 'सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः' इति, अत्र श्रवणादीनामभीक्ष्ण्यं सातत्यं चावश्यकर्तव्यतालिङ्गम् । एतेन भगवद्धर्माणामात्मधर्मत्वेनान्तरङ्गत्वात् आश्रमधर्माणां देहधर्मत्वेन बहिरङ्गत्वात् भगवद्धर्माविरोधेनैव ते कर्तव्या इति स्थितम् । उक्तश्रुतौ भगवद्धर्मा एवोच्यन्ते इत्यत्र लिङ्गं तु तद्ब्राह्मणसमाप्तौ 'अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इत्यादिभगवन्माहात्म्यकथनम् । यद्यपि सूत्रे तच्छब्देन सन्निहितानां पूर्वोक्तानामाश्रमधर्माणां परामर्शः संभाव्यते, तथापि हेतुबोधके विषयवाक्ये भगवद्धर्माणामेव परामृष्टतया तेषामेवावश्यकत्वं साध्यवाक्ये

विवक्षितमिति तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वमेव बोध्यम्, साध्यसिद्धेर्हेत्वधीनत्वादिति न कोऽपि शङ्कालेशः ॥ ३३ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३४ ॥

प्राधान्येन भगवद्धर्मा एव कर्तव्या इत्यत्र हेत्वन्तरमनेनाह **अनभिभव**मिति । 'सर्वं पाप्मानं तरति, नैनं पाप्मा तरति, सर्वं पाप्मानं तपति, नैनं पाप्मा तपति' इत्यनेन भगवद्धर्मानुरोधादाश्रमकर्माकरणजदोषैरभिभवाभावं च श्रुतिर्दर्शयति, यतो भगवद्धर्मा एवोत्तमानि साधनानीति तान्येवावर्तनीयानीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३५ ॥

उक्तोपष्टंभार्थं आश्रमधर्माणां हीनतां दर्शयति । **तद्दृष्टेः**, तस्मिन्भगवत्येव दृष्टिस्तात्पर्यं यस्य पुंसस्तस्य **अन्तरा** आश्रमधर्मा व्यवधानभूताः इत्यपि श्रुतिर्दर्शयतीति पूर्वेण संबन्धः । श्रुतिस्तु, 'एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नो एवायमात्मा नायं लोक' इति, अत्र ऋणापाकरणहेतुत्वेन लौकिकोत्कर्षहेतुत्वे च प्रजाया अभीष्टत्वेऽपि तदुत्पादनव्यासङ्गेन भगवदानन्दानुभवेऽन्तरायो भविष्यतीति भगवद्दृष्ट्या प्रजायामुपेक्षां दर्शयति । तस्मादाश्रमधर्मा भगवद्धर्मेभ्यो हीना इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३६ ॥

कैमुतिकेनापि तत उत्कर्षं भगवद्धर्माणामाह **अपी**त्यादि । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः, न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह' इति वाक्ये भगवद्भक्त्यन्तरायता ज्ञानवैराग्ययोरश्रेयबोधनात्स्मर्यते । तथा सति बहिरङ्गानामन्तरायत्वे किं वाच्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥

ज्ञानादिमार्गेभ्यो भक्तिमार्गस्य फलतोऽप्युत्कर्षमाह **विशेष** इत्यादि । स्मर्यत इत्यत्राप्यनुषज्यते । स च भगवतो भक्ताधीनत्वरूपः । ज्ञानिषु मुक्तिपर्यन्त एव, न ततो विशेषरूपः । भक्तेषु तु 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इव द्विज' इति नवमस्कन्धे, दशमे च 'एवं संदर्शिता हरिणा भक्तवश्यता, स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं सेश्वरं वशः' इति स्मर्यते । अतः फलतोप्युत्कर्ष इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

गूढाभिसंधिमुद्घाटयन् फलितार्थमत्राह **अत** इत्यादि । अतः पूर्वोक्तश्रुतिरूपाद्धेतोः, **इतरत्**, भक्तिमार्गीयं भगवदीयत्वम्, **ज्यायः**, मुक्तिरूपात् फलादप्यधिकमिति फलितार्थः । अत्र हेत्वन्तरमाह **लिङ्गाच्चे**ति । मुक्तानां तु केवलं स्वरूपमेवास्ति निर्मुक्तमायम्, न तु देहेन्द्रियादिकं भजनानन्दानुभवयोग्यं निरध्यस्तत्वात्, भक्तानां तु देहेन्द्रि-

यादिकमपि मायातत्कार्यरहितत्वेनानन्दरूपत्वेन च भगवदुपयोग्येवेति, तथा च तेषां भजनानन्दभावकायाः लिङ्गस्थूलदेहात्मकसामग्र्या आधिक्यादिदं ज्याय इत्यर्थः । भगवतो मुक्तोपसृप्यत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्, श्रीभागवते च 'देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम्' इति देहादिहीनत्वेऽपि पुरवासित्वान्यथानुपपत्त्या जडात्मकदेहेन्द्रियादिभिन्नानन्दात्मकतत्सूचनाच्च तथेति हृदयम् । तेन स्वरूपतः साधनतः फलतश्च ज्ञानादिभ्यो भगवद्धर्माणामुत्कृष्टत्वात् आश्रमधर्माणां तेषां चैककालसन्निपाते भगवद्धर्मा एव कार्याः, अन्ये तु गौणकाल इति सिद्धम् ॥३८॥ इति तृतीयं विहितत्वाच्चाश्रमकर्मेत्यधिकरणम्॥३॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥३९॥(३-४-४.)

अथेदं चिन्त्यते । तदीयानां क्वचित्सायुज्यमपि भवति, किं वा न भवतीति । तत्र भक्तिमार्गस्यापि साधनरूपत्वात्तस्यापि मुक्तावेव पर्यवसानात् तदीयत्वस्यापि साधनावस्थायामुत्कृष्टरूपत्वात् तस्यापि मुक्तावेव पर्यवसानमिति भक्तिज्ञानमार्गयोः फलतो न कश्चिद्विशेष इति प्राप्ते, आह **तद्भूते**त्यादि । तुशब्देन मर्यादामार्गीयतदीयत्वव्यवच्छेदः । **तद्भूतस्य** पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य **जैमिनेरपि** कर्मजडस्यापि, **नातद्भावः** न भगवद्भावतिरोधानम् । अत्र जैमिनिग्रहणं कैमुतिकन्यायसूचनार्थम्, जैमिन्युपरि चेदनुग्रहः स्यादयमत्यन्तहीनाधिकार्यपि तदीयत्वान्न हीयेत, किमुत अन्यो मध्यमाधिकारी ज्ञानादिनिष्ठ इति । तत्र हेतूनाह **नियमे**त्यादि । नियमात्, अतद्रूपात्, अभावाच्चेत्यर्थः । तत्र नियमस्तावत्, तैत्तिरीयके 'ते ते धामानि' इत्यादिमन्त्रेषु गोकुलादीनि लीलास्थानानि निरूप्य, तत्र कृतानि भगवत्कर्माणि 'पश्यत' इत्यपि निरूप्य, पुनः 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' इत्यनेन सूरीणां सदा तत्स्थानदर्शनमुच्यते । सूरिपदेन पुरुषोत्तमज्ञानवन्तो भक्ता उच्यते । अतस्तेषामेव सदा तद्दर्शनं नियम्यते । यदि तेषां मुक्तिः स्यात्, तदा स नियमो भज्येत, अतो नियमात्तथेति । भक्तिमार्गीयतदीयत्वसाधनरूपतावारणायाह **अतद्रूपे**ति । भावप्रधानो निर्देशः । अतद्रूपत्वात् । उक्तभगवदीयत्वस्य मुक्तिफलरूपत्वात्, 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः, सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा' इति श्रीभागवतस्मृतेः । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः, अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति बृहदारण्यकश्रुतौ पूर्वं 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति ब्रह्मणि जविस्य लयमुक्त्वा, लयस्वरूपं विवेक्तुमस्मिन्मन्त्रे सर्वकामविमोकेऽस्यामृतत्वभवनमुक्त्वा, 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति तुरीयपादेऽस्मिँल्लोक एव ब्रह्मभोग उच्यते, 'समश्नुते' इत्यस्य 'सोऽश्नुते' इतिवत् 'अश भोजन' इत्यस्य प्रयोगात्, संभवति श्रुत्यन्तरैकवाक्यत्वेऽर्थान्तरस्यान्याय्यत्वात् । अतो भक्तिमार्गीयतदीयत्वस्य मुक्तिफलत्वान्न तस्य साधनरूपत्वमित्यर्थः । किंच, **अभावात्** । फलं हि साधनादुत्तमं भवति, मुक्तिस्तु न भगवदीयत्वत उत्कृष्टा । तदुक्तं पञ्चमस्कन्धे पूर्वं भक्तिमार्गं निरूप्य 'तयैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमा-

त्यन्तिकं परमपुरषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्त-सर्वार्था' इति । तथा चैतस्य भगवदीयत्वस्य मुक्तितोऽप्युत्कृष्टत्वेन इत उत्कृष्टस्यान्य-स्याभावादस्य न कदाप्यभाव इति सिद्धमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति चतुर्थं तद्भूतस्येत्य-धिकरणम् ॥ ४ ॥

न चाधिकारकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४० ॥ (३-४-५.)

अथेदं विचार्यते । पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृते, अनुमीयते श्रुतिरनेनेत्यनुमानं स्मृतिः, पतनबोधकमनुमानं पतनानुमानम्, तस्मात् । ब्रह्मादिलोकाधिकारं दत्त्वा अधिकारं फलं ददाति, न वेति । तत्र ध्रुवायेव ददातीति प्राप्ते, तत्राह **न** चेत्यादि । **आधिकारिकमपि** अधिकारसम्बन्धफलं चकारादधिकारमपि न तेभ्यो न ददात्येव । कुतः । **पतनानुमानात्**, 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन' इति पतनबोधकस्मृतेरित्यर्थः । किंच । **तदयोगात्** । तादृशे भगवदीये पतनायोगात् । तथाच 'नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं पश्चात्तापमुपेयिवान्' इति वाक्येन ध्रुवस्य मर्यादामार्गीयत्वावगमात् तादृशस्याधिकारोत्तरं तां ददाति, ये पुनः पुष्टावङ्गीकृताः, तेषां तु मुक्तावप्याकाङ्क्षाराहित्यात् तामेव न ददातीति दूरापेतमाधिकारिकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४१ ॥

हेत्वन्तरमाह उपेत्यादि । तु पुनः, **एके** भक्ताः **उपपूर्वमपि**, आधिकारिकं फलमधिकारं उपपूर्वकपतनमपि मन्यन्ते । तथाचाधिकारिके फलेऽधिकारे च पतनमात्रं न हेयत्वप्रयोजकम्, किन्तु उपपतनरूपत्वमपि तत्प्रयोजकम्, भक्तिभावाच्च्युतेरित्यर्थः । अधिकारसमाप्तौ कदाचिदनुग्रहाशायाः संभवाच्च तस्योपपतनरूपत्वम्, मुक्तौ त्वपुनरावृत्तेः सापि नेति महापतनरूपत्वमिति भावः । तदुक्तं श्रीभागवते 'नारायणपरा लोके न कुतश्चन बिभ्यति, स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः' इति । किंच । **भावमशनवत्**, भक्तिमार्गीयं भावं साक्षाद्भगवत्स्वरूपभोगवन्मन्यन्ते, तदुक्तं श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे नवमाध्याये 'अथ ह वाव तव महिमामृतविप्रुशा' इत्यादिना गद्येन । जीवस्य साक्षाद्भगवद्भोगोऽसंभवित इत्याशङ्कायामाह **तदुक्तमिति** । 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति, 'अत्र ब्रह्म समश्नुत' इति श्रुतिभ्याम्, तत् साक्षाद्ब्रह्मरसाशनमुक्तम् । तथा च पूर्णानुग्रहपात्रेषु आधिकारिकं फलमधिकारं च न ददातीति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ इति पञ्चमं नचाधिकारिकाधिकरणम् ॥ ५ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥ (३-४-६.)

अथेदं विचार्यते । प्रचुरभगवद्भावमात्रवतः साक्षात्स्वरूपरसभोगवतो वा गृहत्यागः कार्यो नवेति । तत्र 'मद्वार्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मताः' इति वाक्यात् प्रचुरभाववतो गृहाणां बन्धकत्वं न, साक्षाद्भगवत्सम्बन्धफलस्य जातत्वेन साधनभूतो गृहत्यागो न

कार्य इति प्राप्ते, आह **बहिरित्यादि** । तुशब्द उक्तं पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । **उभयथापि** भावमात्रे साक्षाद्भगवत्संबन्धे वा, इति प्रकारद्वयेऽपि, बहिः गृहात् बहिर्गमनम्, गृहत्याग इतियावत्, स कर्तव्य एव । कुतः । **स्मृतेराचाराच्च** । 'त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु, मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदृग्विचरस्व गाम्' इत्येकादशस्कन्धे भगवद्वाक्यरूपस्मृतेः, उद्धवस्य तथाचाराच्च, उभयविधस्यापि भक्तस्य गृहत्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । न चोर्ध्वरेतःसूत्रे 'यदहरेव' इत्यादिश्रुतेर्गृहत्यागः प्रव्राजात्मा विचारित एवेति, किं पुनर्विचारेण इति शङ्क्यम् । अस्य तदतिरिक्तत्वात्, अत्र भक्तं प्रत्युपदेशेनाधिकारिभेदता मार्गभेदेन तथा निश्चयात् । न च फलस्य जातत्वात् 'न बन्धाय गृहाः' इति वाक्याच्च यथायथं तयोर्गृहत्यागवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, तयोर्गृहस्य मुक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावेऽपि तत्र व्यासङ्गान्तरावश्यकत्वात् गृहस्य प्रभुस्वरूपरसास्वादप्रतिबन्धसंभवात्, तत्त्यागे च विप्रयोगेन तदनुभवस्य सुखेन संभवात् त्यागस्य तयोरप्यावश्यकत्वादिति । यद्यप्ययं भक्त्यौत्कट्यस्वभावादेव तयोः संभवति, तथाप्यस्याश्रमान्तरत्वाभावेनावैधत्वं शङ्क्येतेति तन्निरासायायमनुज्ञातः । एतस्यापि मूलमेकादशस्कन्धे 'ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः, सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः' इत्यादय एकादशश्लोका ज्ञेयाः । तेन यथा संवर्तादीनां ज्ञानिनाम्, तथायं भक्तानामिति ज्ञेयम् । एतस्यैव प्रपञ्चनं संन्यासनिर्णयग्रन्थ इति च ॥ ४२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥

भवत्वयं संन्यासो वैधः, तथापि किं भक्त्यौत्कट्यस्वभावादेव सिध्यति, उत विहितत्वमवगत्य कार्य इत्याकाङ्क्षायां सूत्रद्वये व्यवस्थामाह **स्वामिन** इत्यादि । पुष्टिमार्गीयभक्तस्यास्मिन् विहितत्वादिज्ञानमप्रयोजकम्, तत्र हेतुः **स्वामिनः फलश्रुतेरिति** । 'नायमात्मा' इति श्रुतौ स्वामिनो भक्तिमार्गाधिष्ठातुर्भगवतो गोकुलेशादेव, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इत्यनेन फलस्य भगवल्लाभरूपस्य श्रावणादिति आत्रेयो दत्त आचार्यो मन्यते । तथा च भक्त्यौत्कट्यस्वभावादेव प्राप्तत्वात् न विहितत्वज्ञानमप्यपेक्षत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४४ ॥

द्वितीयं पक्षमाह **आर्त्विज्यमित्यादि** । सर्वत्यागपूर्वकं यद्बहिर्गमनं भगवत्समीपगमनं तत् आर्त्विज्यं भक्तस्यर्त्विक्कर्मेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्यायमाशयः । यजमानो हि स्वकार्यार्थमृत्विज आदौ वृणीते, तथा भगवानपि 'तस्मादेकाकी न रमत' इत्यादिश्रुतेः स्वक्रीडायां जीवान् वृणीते इति 'यमेवैषः' इति श्रुत्युक्तं वरणं तदर्थम् । किंच, तत्र यथा 'यूनः स्थविरान्वा' इति वाक्यादेकरूपाणामेव वरणम्, तथात्र सर्वात्मभाववत्त्वेनैकरूपाणाम् । कर्मणो बाह्यत्वाद्देहधर्मेण वयसैकरूपम्, अत्र च लीलायां मनस एव प्राधान्यादान्तरं तत् । भक्तानामृत्विक्त्वेन निरूपणे हेतुत्वेन वरणस्य तात्पर्यान्तरमाह **तस्मै**

हि परिक्रीयत इति । हि यतो हेतोः तस्मै यजमान आरब्धकर्मसांगत्वायर्त्विक् परिक्रीयते, वरणेन स्वीयः संपाद्यते । तथा च प्रकृतेऽपि स्वचिकीर्षितलीलासाङ्गत्वाय तद्वरणम् । अतो भगवदिच्छामवगत्य बुद्धिपूर्वकं प्रयत्नेन गृहत्याग इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४५ ॥

आथर्वणे गोपालतापनीये 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैवामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्य'मिति भक्तेः संन्यासरूपत्वश्रावणादपि स कार्य इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ इति षष्ठं बहिस्तूभयथेत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥ (३-३-७.)

ननु 'यमेवे'ति श्रुतिवरणमात्रं साधनं दर्शन आह । 'शान्तो दान्तः' इति श्रुतिस्तु शमदमादिरूपं साधनान्तरमाह । एवं श्रुत्योर्विरोधे किमादरणीयम्, किं नेति भवति संशयः । तत्र श्रुतित्वाविशेषादन्यतरबाधायोगेन समुच्चय एव युक्त इति प्राप्ते निर्णयमाह सहकारीत्यादि । वरणे सहकार्यन्तरस्य शमादेर्यो विधिः, स पक्षेण, वरणं हि पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विधोच्यते, तत्र मर्यादापक्षेण, पुष्टौ तु न तदपेक्षेति न श्रुत्योर्विरोधगन्धोऽपि, भिन्नाधिकारादित्यर्थः। ननु एतानि मानसाभ्यन्तरङ्गाणि साधनानि कुतः पाक्षिकाणि क्रियन्त इत्यत आह तृतीयमित्यादि । श्रुतौ हि कायिकादिभेदेन साधनं त्रिविधं विधीयते । तत्र तृतीयं मानसिकं मुख्यम् । तदपि तद्वतो मार्यादिकवरणजन्यस्नेहवतोऽपि तावदेव कर्तव्यम्, यावन्न पूर्णस्नेहोदयः । तत्र दृष्टान्तो विध्यादिवदिति । यथा तद्वतो विधिस्तदादिरर्थवादो वा न प्रवृत्तिप्रयोजकः, स्वत एव स्नेहस्वभावेन प्रवृत्तिसंभवात्, तथा विद्यात्मकफलाप्तौ शमादिकं मानसं साधनमपि न प्रयोजकम्, स्नेहादेव तत्संभवादिति । मानसिकस्यापि यत्राप्रयोजकत्वम्, तत्र कायिकवाचिकयोः किं वाच्यमित्याशयेनात्र तृतीयमेवोक्तम् । तेन पुष्टिमार्गे वरणेतरस्य नाकाङ्क्षा, मर्यादामार्ग एव तु तदाकाङ्क्षेति सिद्धम् ॥ ४६ ॥ इति सप्तमं सहकार्यन्तराधिकरणम् ॥ ७ ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥ (३-४-८.)

ननु छान्दोग्यान्ते 'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य, यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य, शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य, अहिंसन् सर्वाणि भूतानि, अन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते, न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते' इति श्रूयते । वाजसनेयिशाखायां तु, 'तद्ध स्म वैतत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते' इत्युपक्रम्य, 'अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति श्रूयते । एवमाश्रमद्वयेऽपि श्रौतत्वस्य मुक्तिफलकत्वस्य चाविशिष्टत्वात् विकल्पो वा कालभेदादिना क्रमिकत्वं वेति सन्देहे, युक्तेरुभयत्र तौल्याद्विकल्पे प्राप्ते, उपसंहारस्य तात्पर्यग्राहकत्वाद् गृहाश्रम एव श्रुतेस्तात्पर्यम् । त्यागोक्तिस्तु ब्रह्मैतादृशं यदर्थं

सर्वं त्यज्यत इति स्तुतिपरा । अतः पूर्वाधिकरणैर्यत्प्रतिपादितं त्यागावश्यकत्वम् तदयुक्तमिति प्राप्ते, गृहिणोपसंहारस्य हेतुत्वेन तत्तात्पर्यमाह कृत्स्नेत्यादि । त्यागे वाङ्मनसोरेव भगवति विनियोगः, न सर्वेन्द्रियाणाम् । गृहिणस्य तु सर्वैः प्रकारैर्भजनं संभवति, परिजनश्च कृतार्थो भवतीति, भजने कृत्स्नभावो भवति, अतस्तेनोपसंहारः कृत इत्यर्थः । अत्र गमकं तु श्रुतौ 'आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य' इति कथनम् । तदेतद्धृदिकृत्य कर्मठगृहिणं व्यावर्तयितुं सूत्रे तुशब्दमाह । श्रुतावात्मपदं च ब्रह्मपरम् । बाधकाभावे शक्तिसंकोचस्यान्याय्यत्वादिति । तथा च पञ्चमस्कन्धे भवाटवीसमाप्तौ 'यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान् प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावलोकाम्, नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः' इति भरतवृत्तान्तस्य श्रीशुकैरनुवादात्त्यागाधिकाराभावे 'एवं गृहे स्थित्वा भगवद्भजनं कुर्यात्' इति बोधनायेदं व्यासचरणैरुक्तमित्यर्थः ४७

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

गृहिणोपसंहारे हेत्वन्तरमाह मौनवदित्यादि । मौनवत्, मननशीला वेदार्थविचारका वा मुनयः, तेषां भावः कर्म वा मौनमिति योगः । वाङ्नियमो मौनमिति रूढिः । तत्र योगापेक्षया रूढेर्बलवत्त्वात् 'मौनानीहानिलायामादण्डावाग्देहचेतसाम्' इति भगवतैकादशे रूढस्यैवार्थस्यादरणात् मौनं वाङ्नियमः, तच्च त्रिदण्डिधर्मोपलक्षकम् । तथा च तद्वत् इतरेषां ततोऽतिरिक्तानामात्मनि सर्वेन्द्रियसंप्रतिष्ठापनादीनामपि श्रुत्या गृहिण उपदेशात् युक्तो गृहिणोपसंहारः धर्मबाहुल्यादित्यर्थः । तत्र तु नियमनमात्रं वागादीनाम्, अत्र तु भगवति विनियोग इति तत आधिक्यमिति भावः ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

ननु भगवति सर्वेन्द्रियविनियोगाद्गृहिणोपसंहार इति यदुक्तम्, तन्न युज्यते । इतः पूर्वं 'शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान' इति कर्ममार्गीयसाधनोपक्रमादित्याशङ्क्य, तत्तात्पर्यमाह अनाविरित्यादि । भगवद्भावस्य रसात्मकत्वेन गुप्तस्यैवाभिवृद्धिस्वभावकत्वात्तमनाविष्कुर्वन् प्रकटमकुर्वन् भजेतेति ज्ञापनाय तदुक्तिः । अन्यथा 'आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य' इति न वदेत्, अतस्तथेत्यर्थः । मुख्यं हेतुमाह अन्वयादिति, ल्यब्लोपे पञ्चमी, भगवता सह अन्वयं संबन्धं प्राप्य इति । तथा च संबन्धाभाव एवाविष्करणम्, न तु संबन्धे । अतस्तथा भजनबोधनार्थं तथोपक्रम इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

वैदिककर्मकरणे तात्पर्यमुक्त्वा, लौकिकतत्करणसमयमाह ऐहिकमित्यादि । ऐहिकं लौकिकं भोजनपुत्रोत्पादनादिकर्म, अप्रस्तुतप्रतिबन्धे, प्रस्तुतस्य भगवद्भजनस्य प्रतिबन्धविघटनं प्रस्तुतप्रतिबन्धः, तदभावे कार्यमितिशेषः । न तु प्रतिबन्धसंभावना

यामित्यर्थः। तत्करणे कावश्यकतेत्यत आह **तद्दर्शना**दिति। 'आचार्यकुलात्' इत्युपक्रम्य, अग्रे 'धार्मिकान् विदध'दिति श्रुतौ दर्शनात्। तथाच श्रुतौ वैदिकवल्लौकिकमपि भजनगोपनार्थमुच्यते, न तु तत्करणे तात्पर्यम्, तत्र श्रुत्युक्तत्वादैहिकाग्रह आवश्यकताभ्रमेण मा करोत्वित्येतदर्थं तत्समयमत्रोक्तवानिति ज्ञेयम्। एवं च यस्य मर्यादायां वरणं वर्तते, तेन साधनापरिपाकदशायमेवं गृहे स्थित्वा भजनं कार्यं तत्तात्पर्यं गोपयतेति सिद्धम्॥ ५०॥ इत्यष्टमं गृहिणोपसंहाराधिकरणम्॥ १८॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः॥ ५१॥ (३-४-९.)

'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य' इति छान्दोगश्रुतौ मुक्तेर्ब्रह्मसंपत्तिः फलमुक्तम्। सा च 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्' इति सूत्रे भगवतो मुक्तोपसृप्यत्वबोधनेन भजनानन्दानुभवरूपैव सिध्यति। सा च सर्वात्मभाव एवेति च त्याग एव, गृहस्थितस्य भजनकृतिस्तु पूर्वोक्ताधिकाराभावे। तस्य च फलं ब्रह्मलोकाभिसम्पत्तिः पुनरावृत्त्यभावश्च श्रुत्या दर्शित इति मुक्तिपर्यन्तमेव फलम्, उत मुक्तिफलमपि भजनानन्दरूपं तस्य भवतीति संशये, मुक्तिपर्यन्ततताया एव श्रुतौ तस्योक्तत्वात् तृतीयस्कन्धे च'हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते' इति कथनाच्च गृहिणो मुक्तिपर्यन्ततैवेति प्राप्ते, निर्णयमाह **एव**मित्यादि। **एवम्**, उक्तरूपस्य गृहिणो मुक्तिफलस्य भजनानन्दानुभवरूपस्यानियमः कादाचित्कत्वम्। भगवता दीयते चेत्, प्राप्नोति, नो चेत्, नेति, 'भगवान्मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोग'मिति वाक्येन तस्य भगवदधीनत्वादिति **अनियम** औत्सर्गिकं हेतुमाह **तदवस्थे**त्यादि। 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुत्यावृत्त्या तस्य मुक्त्यवस्था एवावधृतेः निर्धारात्। आवृत्तिः समाप्तिद्योतनाय। तथा च यद्यप्यनया श्रुत्या मुक्तिफलनियमाभाव एव समायाति, तथापि 'तस्य तावदेवे'ति श्रुतेः 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इत्यनया पठितया भक्तिमार्गे च भगवत एवाचार्यतया तद्दयया भजनानन्दोपि भवतीति सूत्रकारैस्तथोक्तम्। तेन मुक्तिपर्यन्तं भगवद्भावस्य साधनमित्यपि निर्णीतम्॥ ५१॥ इति नवमं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम्॥ ९॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानश्रीव्रजनाथात्मजश्रीकृष्णचन्द्रविरचितायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ४॥

इति तृतीयोऽध्यायः॥ श्रीः॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

प्रासङ्गिकम् ।

पूर्वाध्यायद्वयवद्भावप्रकाशिकायास्तृतीयाध्यायस्य मुद्रणव्ययप्रबन्धः श्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजरत्नचरणैः कृतः । द्वितीयाध्यायवदेतदध्यायस्य पाठयोजना श्रीमत्पुरुषोत्तमचरणैर्निजश्रीहस्ताक्षरलिखितपुस्तकत एव कृता । तत्रापि यत्रैतत्पुस्तकं वर्षाजलेन संदिग्धं जातम्, अक्षराणि चोत्पतितानि, तत्रान्यत्पुस्तकद्वयस्याप्युपयोगः कृतः । तत्रैकं श्रीमद्वैष्णवपरिषत्संग्रहतो 'वाडीलाल नगीनदास शाह बी. ए. एल् एल्. बी. वकील हाइकोर्ट' इत्यनेन दत्तम् । अन्यच्च 'मगनलाल गणपतिराम शास्त्री. एम्. ए. बी. इ. एस्, एस. टी. सी. डी. एम्. आर्. ए. एस्. प्रोफेसर ऑफ संस्कृत. दक्कन कॉलेज. पुना.' इत्येतेषाम् । श्रीहस्ताक्षरपुस्तकापेक्षयैतत्पुस्तकद्वयमपि प्रायोशुद्धमर्वाचीनं च, तथापि येषु स्थलेषु मूलपुस्तकस्य वाचनमशक्यं संदिग्धं वा प्राप्तम्, तेषु स्थलेषु एतत्पुस्तकद्वयेनात्यन्तमुपकृतमिति ।

मुम्बई.
आषाढ कृष्ण प्रतिपद् १९८२ } मूलचन्द्र तेलीवाला.

'गुजराती न्यूस' प्रिंटिंग प्रेस,
काळाघोडा, बेक-हाउस लेन, फोर्बस स्ट्रीट, कोट-मुंबई.

मुद्रितपुस्तकानि ।

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १-०-०
२ निरोधलक्षणम् । षड्विवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु. १-०-०
४ { जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । }	रु. १-०-०
५ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २-०-०
६ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १-०-०
७ सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
८ पुष्टिप्रवाहमर्यादा चतुर्विवरणसमेता ।	रु. १-०-०
९ नवरत्नम्-पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
१० श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् ।	रु. ३-०-०
११ श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१२ श्रीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१३ श्रीसुबोधिनी-दशमोत्तरार्धसात्त्विकप्रमेयप्रकरणम्	रु. २-०-०
१४ श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २-०-०
१५ रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः ।	रु. १-०-०
१६ दशमतामसफलयोजना । श्रीलालूभट्टकृता ।	रु. ०-८-०
१७ वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १-०-०
१८-२१ भावप्रकाशिका । ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता । अध्यायाः १-२-३-४	रु. २-४-०
२२ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् ।	रु. १-०-०
२३ भागवतार्थनिबन्धः । प्रकाशावरणभङ्गसमेतः । आद्यस्कन्धद्वयम् ।	रु. १-०-०
२४ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविठ्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. २-८-०
२५ श्रीमधुराष्टकम् । षड्विवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
२६ { प्रेमामृतम् । श्रीविठ्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । पारवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् । }	रु. ०-८-०
२७ रसाब्धिमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. १-०-०
२८ मनोदूतम्-हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०-८-०
२९ त्रिविधनामावली । टीकासमेता ।	रु. १-४-०
३० श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
३१ पत्रालम्बनम्	रु. ०-४-०
३२ श्रीमदणुभाष्य-प्रकाश-रश्मिः तृतीयाध्यायप्रथमपादः ।	रु. १-०-०
३३ श्रीमदणुभाष्य-प्रकाश-रश्मिः तृतीयाध्यायद्वितीयपादः	रु. १-०-०
३४ श्रुतिरहस्यम्-प्रकाशसमेतम्-गुर्जरानुवादयुतम् ।	रु. १-०-०
35 Discuss how far Sankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sutras	Rs. 1-0-0

१. पंडित गट्टूलालजीनी पाठशाला, केथिड्रलस्ट्रीट भूलेश्वर, मुंबई.

Printed by Manilal Itcharam Desai at the "Gujarati News" Printing Press, Nos. 20-24 Bake-House Lane, Fort, Bombay.

Published by Mulchandra Tulsidas Telivala B. A., LL. B., Vakil, High Court, Khakkar Buildings, C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay.